

ספר המנורה - גלגולו של סמל במהלך הדורות

מאת: אריה בן-גוריון, אברהם אדרת

מבוא

בעבודה זו נדון במנורה ובענייניה השונים מזווית ראייה "אחד-העמית". במאמרו "משה" ("השלח" כרך יג, חוברת ב', שבט, תרס"ד. הטקסט, להלן, לקוח: מ"כל כתבי אח"הע", תל-אביב-ירושלים תשכ"א, עמ' שמ"ב ואילך), כותב "אחד-העם" (אשר צבי גינצברג) בין השאר את הדברים הבאים: "...שלא כל 'אמת ארכיאולוגית' היא גם 'אמת היסטורית'. האמת 'ההיסטורית' אינה אלא זו שמגלה את הכוחות הפועלים בחיי החברה האנושית. כל שפעולתו בחיים ניכרת, אף אם מצד עצמו אינו אלא ציור דמיוני, הרי הוא כוח היסטורי ממשי ומציאותו היא אמת היסטורית; וכל שאין רישומו ניכר במהלך החיים הכלליים, אף אם מצד עצמו אין מציאותו המוחשית בזמן מן הזמנים מוטלת בספק, אינו אלא אחד מאלפי רבבות הנמצאים, שמציאותו של כל אחד מהם לעצמו היא בודאי 'אמת' במובן המוחשי, אבל – אמת שאינה מוסיפה ואינה גורעת כלום, ולכן, היא כאילו אינה, במובן ההיסטורי...". לפיכך שאלות כגון: אם תיאור מנורת המשכן, שבספר שמות, מתיישב עם הממצאים הממשיים שנתגלו עד היום, עם כל העניין שבה, לא תידון בעבודה זו (ראה, למשל, רחל חכלילי ורבקה מרחב, מנורת הפולחן בימי בית ראשון ובית שני, על פי המקורות והממצא הארכיאולוגי, בתוך: לאור המנורה, גלגולו של סמל, מוזיאון ישראל, ירושלים, 1998, עמ' 40-44).

מראשית עיצובה של אמונת ישראל מופיעה המנורה כסמל. היינו, כביטוי מוחשי למושג מופשט, או לרעיון מורכב, הבא כהשלמה לדרכי ההבעה והלשון. מאחר שההוראה לעיצובה של המנורה, כאחד מפריטי המשכן, יצאה, על פי המסורת, מאלוהים, בורא עולם, אל משה, וממנו אל מעצבי המשכן באוהל מועד הפכה המנורה לא רק לסמל אלא לסמל מקודש.

המשכן היה גוף מקודש הניתן לפריקה, לטלטול ולהרכבה מחדש, שנדד, על פי המסורת המקראית, עם בני ישראל במדבר, בדרכם אל הארץ היעודה, ובתקופת התנחלות י"ב השבטים בארץ-ישראל. בראשית תקופת המלוכה, עם איחוד השבטים ואיחוד הפולחן הוצבה המנורה במקדש שנבנה בירושלים כסמל בעל משמעות לאמונה הישראלית. ברשימת כלי המקדש שנלקחו מירושלים על ידי נבוכדנאצר וצבאו אין מוצאים את המנורה. גם ברשימת כלי המקדש שהמלך כורש מסר-החזיר לשבצר, "הנשיא ליהודה", לא מוצאים את המנורה. אולם מנורת הזהב מתוארת לפרטיה בחזון זכריה (המראה החמישי, ד: א-י' י-ד), והיא, לדעת פרשנים, העתק של מנורת הזהב שעמדה בבית המקדש הראשון. המנורה של ימי הבית השני, בגלגולה הראשון הוצאה על ידי אנטיוכוס הרביעי (אפיפנס), ובמקומה העמידו החשמונאים (164 לפני הספירה) מנורה אחרת (חשמונאים א', ד, מט-נ; חש' ב', י, א). עם חורבן בית שני על ידי טיטוס (70 לספירה), נלקחה המנורה על ידי הרומאים שנשאוה בתהלוכת ניצחון ברומא. דמותה של המנורה נחקקה על קיר קשת הניצחון הקרויה על שמו של טיטוס ומצויה עד היום ברומא, כסמל לניצחון הרומאים על היהודים. סמליותה וזיכרונה של המנורה ממשיכים להזכיר ליהודים את ימי זוהרם.

בבתי הכנסת שקמו בארץ ישראל - ביהודה, בגליל ובגולן - בולטת דמותה של המנורה בפסיפסים השונים המעטרים אותם. היא הזכירה לעם את ימי עצמאותם ועוררה תקווה לגאולה. המנורה ממלאת תפקיד חשוב במחשבה היהודית ובהלכה, במשנה, בתלמודים ובמדרשים ובספרות הענפה של התרבות היהודית בימי הביניים. כאילו היא אלמנט חי וקיים, סמל וזיכרון לבית המקדש, לירושלים ולארץ-ישראל במציאות של גולה.

עם התעוררות התנועה הציונית לפני מאה שנה והקמת מדינת ישראל נקבעה המנורה

כסמל של מדינת ישראל. סמל לחזרה לארץ ישראל, ולחזרה אל השפה העברית כשפת דיבור חיה ויוצרת, סמל לשיבת ציון של ימינו. ראה נספח: סמל.

המנורה במקרא - מבוא

המנורה מופיעה לראשונה במקרא כחלק מן המשכן וכליו. לפי המסורת המקראית צוה משה על-ידי האל: "ויקחו לי תרומה מאת כל איש אשר ידבנו לבו" (שמות כה: ב) על מנת לבנות את המשכן ואת כל כליו. תיאור המשכן וכליו גם הוא בא בדברי האל. אולם לגבי המנורה נאמר: "וראה ועשה בתבניתם אשר אתה מראה בהר" (שם, כה: מ). לאמור: ה' הראה למשה את תבנית המנורה לפרטיה. לשון תיאורה, בטקסט המקראי, גולש אל לשון השירה, עובדה המורה על החשיבות הרבה שהמספר המקראי מייחס לה.

וזה "מעשה המנורה": (כך מכונה הטקסט הזה במסורת הפרשנית היהודית)

י"עשית מנרת זהב טהור	/	מקשה תיעשה המנורה :
ירכה וקנה, גביעיה,	/	כפתריה ופרחיה / ממנה יהיו.
וששה קנים	/	יצאים מצדיה :
שלשה קני מנרה	/	מצדה האחד
ושלשה קני מנרה	/	מצדה השני
שלשה גבעים משקדים	/	בקנה האחד / כפתר ופרח
כן לששת הקנים	/	היצאים מן המנרה
ובמנרה ארבעה גבעים	/	משקדים, כפתריה ופרחיה
וכפתר	/	תחת שני הקנים ממנה
וכפתר	/	תחת שני הקנים ממנה
וכפתר	/	תחת שני הקנים ממנה
לששת הקנים	/	היצאים מן המנרה
כפתריהם וקנתם	/	ממנה יהיו
כלה מקשה אחת	/	זהב טהור
ועשית את-נרתיה שבעה	/	והעלה את נרתיה / והאיר על-עבר פניה
ומלקחיה ומחתתיה	/	זהב טהור
ככר זהב טהור	/	יעשה אתה / את כל-הכלים האלה
וראה ועשה בתבניתם	/	אשר-אתה מראה בהר (שמות כה : לא-מ)

* **מקום המנורה במשכן:** ושמת את השלחן מחוץ לפרכת ואת המנורה נכח השלחן

על צלע המשכן תימנה, והשלחן תתן על צלע צפון (שמות כו: לה).

* **פעילות פולחנית שוטפת של המנורה (נר התמיד):** ואתה תצוה את בני ישראל

ויקחו אליך שמן זית זך, כתית למאור, להעלות נר תמיד (שמות כז: כ). **בספר ויקרא** באה הגרסה הבאה: ...צו את בני ישראל ויקחו אליך שמן זית זך כתית למאור להעלות נר תמיד. מחוץ לפרכת...יערך אתו אהרן, מערב עד בקר...חקת עולם לדתיתכם. על המנרה הטהרה יערך את הנרות לפני ה' תמיד (כד: א-ד). **ובספר במדבר** בא התיאור הבא: ...דבר אל אהרן ואמרת אליו: בהעלתך את הנרת אל מול פני המנורה, יאירו שבעת הנרות. ויעש כן אהרן אל מול פני המנורה העלה נרתיה... (ח: א-ד). **בספר שמואל א'**, בא, בדרך אגב, תיאור הפעילות הפולחנית של המנורה, בסוף תקופת השופטים: והנער שמואל משרת את ה' לפני עלי... ונר אלהים טרם יכבה ושמואל שכב... (ג: א-ג).

• **תיאור חלקה של המנורה בפעילות הפולחנית בבית המקדש בירושלים בפי אביה**

מלך יהודה: ...ואנחנו ה' אלהינו ולא עזבנהו...והלויים במלאכת, ומקטירים לה'...ומנרת הזהב ונרתיה לבער בערב, בערב כי שמרים אנחנו את משמרת ה' אלהינו ואתם עזבתם אתו... - דברי אביה מלך יהודה אל ירבעם בן נבט מלך ישראל במלחמת האחים בין ממלכת יהודה לממלכת ישראל (דברי הימים ב' יג: א-ג, במיוחד: פסוק יא).

- **מועד הקטרת הקטורת תלוי במועד "הטבת" הנרות :** והקטיר עליו (על מזבח הקטורת) אהרון קטרת סמים, בבקר בבקר, **בהיטיבו את הנרות** - יקטירנה. **ובהעלות אהרון את הנרות, בין הערביים**, יקטירנה, קטרת תמיד, לפני ה' לדרותיכם (שמות ל: ז-ח).
- **הקדשת המנורה :** "ומשחת (בשמן המשחה) ... ואת השלחן ואת כל כליו ואת **המנורה ואת כליה** ואת מזבח הקטרת... **וקדשת אותם והיו קדש קדשים** כל הנגע בהם יקדש..." (שמות ל: כו-כט).
- **האומנים בוני המנורה :** ...ראה קראתי בשם **בצלאל בן אורי בן חור** למטה יהודה...ואני הנה נתתי אתו את **אהליאב בן אחיסמך** למטה דן...ועשו...ואת השלחן... **ואת המנורה הטהורה ואת כל כליה** ואת מזבח הקטרת..." (שמות לא: א-ח).
- **תיאור עשיית המנורה בידי בצלאל:** ויעש (בצלאל) את **המנורה זהב טהור מקשה עשה את המנורה**. ירכה וקנה, גביעה, כפתריה ופרחיה ממנה היו, וששה קנים יצאים מצדיה: שלשה קני מנרה מצדה האחד ושלשה קני מנרה מצדה השני. שלשה גבעים משקדים בקנה האחד כפתר ופרח. ושלשה גבעים משקדים בקנה אחד כפתר ופרח. כן לששת הקנים היצאים מן המנורה. ובמנרה ארבעה גבעים משקדים, כפתריה ופרחיה. וכפתר תחת שני הקנים ממנה, וכפתר תחת שני הקנים ממנה וכפתר תחת שני הקנים ממנה, לששת הקנים היצאים ממנה. כפתריה וקנתם ממנה היו. כולה מקשה אחת זהב טהור. ויעש את נרתיה ומלקחיה ומחתתיה זהב טהור. ככר זהב טהור עשה אתה ואת כליה. (שמות לו: יז-כד).
- **תיאור מעשה המנורה לפי גרסת ספר במדבר :** ...וזה מעשה המנרה: **מקשה זהב** עד ירכה, עד פרחיה, **מקשה היא**. כמראה אשר הראה ה' את משה כן עשה את המנרה (ח: ג-ד).
- * **תיאור עשיית המנורה בידי שלמה המלך:** ויעש שלמה את כל הכלים...ואת המנרות חמש מימין וחמש משמאל, לפני הדביר, **זהב סגור** (= אונקלוס: דהבא טבא, היינו, זהב טוב, משובח) והפרח והנרת והמלקחים זהב... (מלכים א' ז: מה-נא).
- * **גרסת ספר דברי הימים ב' למעשה המנורה בידי שלמה:** ויעש את **מנרות הזהב**, עשר כמשפטם, ויתן בהיכל, חמש מימין וחמש משמאל (ד: ז).
- * **הצגת המנורה לפני משה:** ויביאו את המשכן אל משה....את **המנורה הטהרה**, את נרתיה, נרת המערכה ואת כל כליה, ואת שמן המאור (שמות לו: לג-מג, במיוחד: פסוק לו).
- **הקמת המשכן ומיקום כליו:** ... ביום החדש הראשון באחד לחדש תקים את משכן אהל מועד ... **והבאת את המנרה והעלית את נרתיה**... (שמות מ: א-טז, במיוחד: פסוק ד).
- **המנורה בחזון זכריה:** ...ואמר: ראיתי והנה **מנורת זהב כלה**, וגלה על ראשה, ושבעה נרתיה עליה שבעה, ושבעה מוצקות לנרות אשר על ראשה. ושנים זיתים עליה, אחד מימין הגלה ואחד על שמאלה... ואען ואמר אליו: מה שני הזיתים האלה על ימין המנורה ועל שמאלה...ויאמר: אלה שני בני היצחק העומדים על אדון כל הארץ (ד: א-יד).

המנורה, כפי שראינו במקורות המקראיים המצוטטים לעיל, מתוארת כמנורת זהב טהור, בעלת שבעה קנים, מעוטרים פרחים, גביעים וכפתורים. בשונה מהכלים האחרים, שמידותיהם ניתנים במדויק, מידות המנורה אינן נזכרות. מסופר רק, כי היא וכליה נעשו מכיכר זהב אחת [כ- 30 (שלושים) ק"ג] או משתי כיכרות: אחת למנורה והשנייה לכליה (תלוי בפירוש הפסוק: ככר זהב טהור עשה אתה ואת כל כליה – שמות לו: כד. השאלה הפרשנית היא: האם ככר זהב מיוחד רק למנורה, או הוא מיוחד גם למנורה וגם לכל כליה). כן מתואר כי המנורה נעשתה "מיקשה אחת", כלומר, נבנתה על ידי יציקה או באמצעות חריטה מגוש זהב אחד. היא לא נבנתה מחלקים נפרדים שהורכבו זה על גבי זה. מסורת חז"ל קובעת

שגובהה של המנורה הוא שמונה עשרה (18) טפחים. היינו, כמטר ושישים וחמישה ס"מ (1.65 מ').

תיאורי המנורה בתורה מתמקדים, לכאורה, בעניינים טכניים בלבד. אך דומה כי בקריאה מעמיקה ניתן למצוא בהם רעיונות ערכיים שונים. ראיתי, אפוא, לנכון להביא את הערותיה- הארותיה של נחמה ליבוביץ על "מעשה המנורה": "מרבית הפרטים בציווי עשיית המנורה. מספרים מדויקים, שבעה נרותיה, ששה קנים - שלושה מכל צד, שלושה גביעים משקדים בכל קנה, ארבעה גביעים במנורה, ועוד פרטי עשייה מרובים. דווקא ריבוי הפרטים הוא שהביא את (דון יצחק) אברבנאל לוודאות, 'שלא יתכן שציווה יתברך כל זה מבלי רמז והערה והוראה לדברים אחרים'. ודווקא הקפדת התורה על פרטי עשיית המצווה שיהיו כך ולא אחרת, במספר זה, בשיעור זה, בצורה זו - היא שהולידה את החיפוש אחר פירושים אליגוריים" (פירוש לספר שמות). כדי להבין את המשמעות העולה מן הכתובים יש לעמוד תחילה על תולדותיה של המנורה, המתוארת במקרא. ראוי להתחקות גם אחר הרקע ההיסטורי והארכיאולוגי הבא במחקר.

המנורה במחקר הארכיאולוגי-היסטורי

תיאור המנורה במקרא מעורר שאלות שונות, ביניהן:

מה הייתה צורת המנורה? לאיזו תקופה לשייך אותה? המסורת המקראית משייכת את המנורה ודרכי עיצובה לתקופת הנדודים במדבר (לעיל). אולם במחקר ההיסטורי של עם ישראל, בתקופה העתיקה, יש השוללים את המסורת המקראית וטוענים שבני ישראל לא היו במצרים, ולפיכך לא הייתה יציאת מצרים ולא היו נדודים במדבר. לכן, צורתה ותבניתה של המנורה, המתוארת בתורה, היא השלכה של מנורת בית המקדש של שלמה, או, אולי, אפילו של מנורת בית שני.

עם זאת מקובל, במחקר, להניח, שאם המסורת המקראית, על יציאת ישראל ממצרים, ועל הנדודים במדבר, הם אמת, כי אז יש להניח, שאכן עמדה מנורה במשכן. ולמרות זאת יש חוקרים, המקבלים, אמנם, את המסורת בדבר יציאת מצרים, בצורה זו או אחרת, הטוענים, כי תיאורי המנורה במשכן, כפי שהם מתוארים במקרא, הם השלכה ממנורת המקדש בימי שלמה. ויש אף המרחיקים לכת וטוענים כי התיאור המקראי הוא בעצם תיאור של מנורה ממנורות בית המקדש של ימי הבית שני.

הטענה העיקרית של האחרונים היא כי תיאורים פלסטיים של מנורת קנים נמצאו רק מהמאה הראשונה לספירה ולא מתקופת המקרא. (יש להעיר: מנורות חרס בצורת קערה שבשוליה שבעה פיות לשרבוב הפתילות מושמת על כנה נמצאו בארץ ישראל כבר מתקופת הברונזה התיכונה, סוף האלף השלישי וראשית האלף השני לפנה"ס) מכאן הניחו, כי מקור תיאור המנורה במשכן הוא השלכה של צורת המנורה, או אחד מסוגי המנורות שהיו קיימות בבית המקדש בימי הבית השני. המנורה שעמדה במשכן, אם סיפור כזה אכן היה במציאות, לא הייתה יכולה להיות אלא מנורה בעלת קנה אחד בלבד: "מנורת כן". רק בתקופה מאוחרת יותר נוספו לה קנים נוספים. תימוכין לסברה זו, מכיוון אחר, הם מוצאים בדעה הטוענת, שהידע האנושי של תהליך זיקוק הזהב הטהור הוא מאוחר. לכן בלתי אפשרי שהתיאור המקראי של יצירת המנורה יהיה תואם את המציאות של תקופת הנדודים במדבר. מכאן עדות נוספת לזמנה המאוחר של תיאור המנורה.

לעומתם, התומכים בהנחה, שהמנורה במשכן הייתה בעלת שבעה קנים, טוענים כי סוג זה של מנורה היה מקובל כבר בתקופת הברונזה המאוחרת (אמצע האלף השני לפנה"ס). המבנה דמוי הצמח, של המנורה, הוא סגנון דקורטיבי ששלט, בתקופת הברונזה המאוחרת במסופוטמיה, באיים האגאיים, בסוריה ובארץ ישראל. מוטיבים מהצומח הם ממאפייניה של האמנות המצרית העתיקה, שהייתה מפותחת ביותר והם יכלו לשמש דגם אומנותי לאומנים העבריים, יוצאי מצרים.

אך, ייתכן, לפי סברה אחרת, שהמנורה התפתחה מסמלים מאגיים קדומים ביותר. הללו הלכו ועוצבו, במהלך השנים, למנורה דמוית צמח, שמקורה הקדום נשכח.

מנורה נזכרת במקרא בשני סיפורים מרכזיים: בתיאור המשכן (שמות, ויקרא במדבר, לעיל) ובתיאורי בית המקדש (מלכים, דברי הימים, לעיל). כן מתוארת המנורה בחזונות זכריה כחלק מנבואתו בתקופת בניית הבית השני. על מנורת זכריה נעמוד בפרק נפרד.

בספר שמות מוזכרת המנורה לראשונה כחלק מההוראות שנתן ה' למשה לבניית המשכן: "דבר אל בני ישראל ויקחו לי תרומה, מאת כל איש אשר ידבנו ליבו תקחו את תרומתי... ועשו לי משכן ושכנתי בתוכם... ועשית מנורת זהב טהור, מקשה תעשה המנורה, ירכה וקנה, גביעה, כפתוריה ופרחיה ממנה יהיו" (שמות כה: א-מ). בפרקים הבאים, של ספר שמות, ובספרי ויקרא, ובמדבר (לעיל) מסופרת דרך בנייתה של המנורה, הצגתה בפני משה, בידי בצלאל בן אורי ושאר האומנים, דרך הצבתה ומיקומה במשכן, ותפעולה הפולחני בידי הכוהנים.

בספרי מלכים (א, ח: ד) ודברי הימים (ב, ח: א), בתיאורי מקדש שלמה, מסופר כי שלמה העביר את כל כלי המשכן שהיו באהל מועד, ואת אהל מועד עצמו, למקדש שבנה בירושלים. כזכור דוד אביו העביר, עוד קודם בניית המקדש, את אהל מועד לעיר דוד היא ציון (שמואל ב, ו: יב-כג; מלכים א' ח: א). יש לציין שהמנורה, מנורתו של משה, לא נזכרת שם במפורש היא נכללת, כנראה, בביטוי "כל כלי הקדש": "ויעלו את ארון ה' ואת אהל מועד ואת כל כלי הקדש אשר באהל, ויעלו אותם הכהנים והלויים" (שם, שם: ד). במקדש שלמה הוצבו עשר מנורות (שם, ז: מט). מסורת חז"ל (בבלי, מנחות צח, ע"ב) נטען כי עשר המנורות עמדו משני צדדיה של מנורת משה, אשר הועברה למקדש מן המשכן. שם הם עמדו, כנראה, עד חורבן יהודה בשנת 586 לפנה"ס. מן הראוי לציין שבספרים אלה אין תיאור של מנורה אחת המיוחדת לפולחן.

בתיאורי חורבן בית ראשון הבאים במקרא (למשל: מלכים ב' כד-כה; דברי הימים ב' לו; ירמיה נב) מסופר כי נבוכדנאצר, מלך בבל, לקח את כל אוצרות בית המקדש ואת כלי הזהב קיצץ: "ויוצא משם את כל אוצרות בית ה' ואוצרות בית המלך, ויקצץ את כל כלי הזהב אשר עשה שלמה מלך ישראל בהיכל ה'" (מלכים ב' כד: יג). יש להניח, שנבוכדנאצר קיצץ גם את מנורות הזהב. אולם ספר ירמיהו מזכיר במפורש את שדירת המנורות: "ואת **המנורות** ואת הכפות ואת המנקיות אשר זהב - זהב ואשר כסף - כסף לקח רב טבחים" (ירמיהו נב: יט). גם על פי המתואר בספר מלכים, בדברי הימים ובספר עזרא נלקחו בשעת החורבן חלק מכלי המקדש לארמונו של נבוכדנאצר. בספר עזרא (א: ז-יא) מסופר: "והמלך כורש הוציא את כלי בית ה' אשר הוציא נבוכדנצר מירושלים... ויספרם לשבצר בנשיא ליהודה..." לאחר מכן בא פירוט. המנורה אינה נזכרת בפירוט, ולא ברור, לפי ספר עזרא, מה עלה בגורלה.

עדות על מנורה, העומדת בבית המקדש ומשמשת **לצורכי פולחן**, מופיעה בדברי התוכחה של אביה בן רחבעם מלך יהודה, נכדו של שלמה, לירבעם בן-נבט מלך ישראל: "ואנחנו ה' אלהינו, ולא עזבנוהו, וכהנים משרתים לה', בני אהרן והלויים במלאכת. ומקטרים לה' עלות בבקר-בבקר ובערב-בערב, וקטרת-סמים ומערכת לחם על השלחן הטהור, **ומנורת הזהב ונרתיה** לבער בערב בערב, כי שומרים אנחנו את משמרת ה' אלהינו ואתם עזבתם אתו" (דברי הימים ב' יג: י-יא). זוהי, כך נראה, העדות החשובה ביותר **שמנורת זהב מרכזית** (מנורת משה?) אכן עמדה במקדש שלמה. גם מדברי חזקיהו ללויים עולה עדות על קיומם של טקסי הדלקת הנרות בבית המקדש, בימי הבית הראשון כחלק מהפולחן. מדבריו אין לקבוע אם מדובר במנורה אחת או במספר מנורות, אך ברור כי העלאת הנרות היא לצורך פולחן ולא לצורכי תאורה: "כי מעלו אבותינו ועשו הרע בעיני ה' אלהינו ויעזבהו, ויסבו פניהם ממשכן ה' ויתנו ערף. גם סגרו דלתות האולם **ויכבו את הנרות** וקטרת לא הקטירו ועלה לא העלו בקדש לאלהי ישראל" (דברי הימים ב' כט: ה-יב, במיוחד: פסוק ז).

אלה הם תיאורי המנורה כפי שהם מסופרים במקרא. ברור שהתיאור המרכזי של המנורה הוא זה שבא בתורה, במיוחד בספר שמות (לעיל). מתקופת בית שני ואילך

עמדה בבית המקדש מנורה אחת בלבד, והיא נבנתה, כנראה, על פי הדגם של מנורת המשכן.

בפרקים הבאים נבקש לטעון כי תיאורי המנורה בתורה הנראים, לכאורה, טכניים אינם כאלה. מבין השיטין עולה, שהתיאורים הטכניים אינם אלא צו רוחני, שניתן לעם ישראל במדבר אותו הם אמורים לקחת עימם במסעותיהם על פני הדורות.

סמליות המנורה

המנורה היא גולת הכותרת בהוראות שניתנו למשה על הכנת המשכן וכלי הקודש אשר בו. בתיאור המנורה "וראה ועשה בתבניתם אשר אתה מראה בהר" (שמות כה: מ) משולבים ביטויים המדגישים את תכליתה, את י ע ד י ה, את ייחודה ומעלתה. הלשון החגיגית והפיוטית, בה תוארה המנורה, מדגישה את החשיבות הרבה שייחס לה המספר המקראי. יש לראות את המנורה כפריט הפולחני החשוב ביותר, ראשון במעלה, לצד ארון הברית.

החומר שממנו נבנתה המנורה הוא "זהב טהור". היינו, ללא סיגים של מתכות אחרות. והוא בנוי מקשה אחת: "מקשה תיעשה המנורה" (שם, שם, לא). היינו, גוש זהב אחיד. גם הקישוטים שעל פני המנורה הם חלק בלתי נפרד ממנה, ולא מצורפים אליה לאחר עיצובה. מכאן החזרה המדגישה של הכתוב על הביטוי: "ממנה יהיו". הזהות בין חומר היסוד של הכלי לבין קישוטו החיצוני מוסיפה עוצמה פנימית לאיתנותו ולאחדותו. עם גמר תיאור המשכן וכליו אומר ה' אל משה: "ואתה תצוה את בני ישראל ויקחו אליך שמן זית זך כתית למאור להעלות נר תמיד... יערך אתו אהרן ובניו מערב עד בקר לפני ה' חקת עולם לדרתם מאת בני ישראל" (שם, כז: כ-כא). המשמעות של המנורה קשורה, אפוא, קשר בל ינתק עם ההקשר הרחב של המשכן במדבר. לכן יש לבחון כיצד משתלבים הערכים המיוחדים לה עם הרעיונות המרכזיים המתקשרים למשכן, הנבנה על ידי בני ישראל ונודד עימם על פני המדבר במשך ארבעים שנה, עד הגיעם אל הארץ המובטחת.

יוסף בן מתתיהו (קדמוניות היהודים ג, ז) טוען שבתיאורי המשכן ודרכי בנייתו ניכר הקשר עם הבריאה. מההשוואה בין תיאורי המשכן לתיאורי הבריאה נראה, כי המונחים שבהם משתמשים לתיאור דרכי בניית המשכן זהים למונחים של סיפור הבריאה. בפרק על המשכן נבקש לבחון את הרעיונות העולים מהשוואה זו. גם בתיאורי מבנה המנורה והפעלתה ניכר הקשר עם סיפורי הבריאה. (וראה גם נספח: המשכן – חיקוי של עולם (לעורך: עמ' 30 בספר הגדול).

הדבר עולה משלושה רעיונות מרכזיים: מהתיאורים של מבנה המנורה, השאולים מעולם הצומח; מדרכי הפעלתה, מדרכי העלאת האור במנורה; ומשבעת הקנים, המקשרים אותה, באופן ברור ובולט, עם שבעת ימי הבריאה ועם השבת. בפרקים הבאים נעסוק בנושאים אלה בהרחבה. בתלמוד בבלי, מסכת מנחות, צח, ע"ב) נאמר: "תנו רבנן: עשרה שולחנות עשה שלמה המלך, שנאמר: ויעש שולחנות עשרה וינח בהיכל חמישה מימין וחמישה משמאל (דברי הימים ב', ד: ח). ואם תאמר: חמישה מימין הפתח וחמישה משמאל הפתח? אם כן מצינו ששולחן בדרום, והתורה אמרה: 'והשולחן תתן על צלע צפון'! (שמות כו: לה) אלא (מנורה) של משה באמצע, חמישה מימין וחמישה משמאלו. תנו רבנן: עשר מנורות עשה שלמה, שנאמר: 'ויעש את המנורות הזהב עשר כמשפט' (הערה: הטקסט התלמודי אינו מדויק. שכן בטקסט המקראי נאמר: ויעש את מנרות הזהב עשר כמשפטם. אלא אם נאמר שלפני מחברי התלמוד עמד טקסט מקראי שונה) ויתן בהיכל חמישה מימין וחמישה משמאל' (דברי הימים ב', ד: ז) ואם תאמר: חמישה מימין הפתח וחמישה משמאל הפתח? אם כן מצינו מנורה בצפון, והתורה אמרה: 'ואת המנורה נוכח השולחן' (שמות כו: לה) היינו, מדרום! אלא (מנורה) של משה באמצע, חמישה מימין וחמישה משמאלה".

מעשה מנורה – מבנה אמנותי שמות כ"ה, ל"י-ל"ז :
 תיאור מעשה המנורה בספר שמות ניתן לתרגמו לצורה אומנותית כדלהלן :

פתיחה	מנורה	זהב טהור
		מקשה
	ירכה	קנה גביעיה פרחיה ממנה יהיו
הקנים	ששה קנים	מצדיה
	שלשה...	שלשה...
הגביעים בקנים	שלשה גביעים משקדים וכפתור תחת שני הקנים וכפתור תחת שני הקנים לששת הקנים	- כפתוריה ופרחיה - ממנה - ממנה
חתימה	כפתוריהם וקנותם כלה מקשה אחת זהב טהור	- ממנה יהיו
הנרות	ועשית את נרותיה שבעה והעלה את נרותיה והאיר על עבר פניה	
	ועשית מנורת זהב טהור	מקשה תיעשה המנורה
	ירכה וקנה, גביעיה, כפתוריה ופרחיה -	ממנה יהיו.
	וששה קנים יצאים מצדיה : שלשה קני מנורה מצדה האחד	ושלשה קני מנורה מצדה השני ;
	שלשה גביעים משקדים בקנה האחד	כפתור ופרח ;
	ושלשה גביעים משקדים בקנה האחד	כפתור ופרח
	כן לששת הקנים היוצאים מן המנרה	
ובמנורה		
ארבעה גביעים משקדים	כפתוריה ופרחיה	
וכפתור תחת שני הקנים וכפתור תחת שני הקנים וכפתור תחת שני הקנים	ממנה, ממנה, ממנה ;	

לששת הקנים, היצאים מן המנורה -

ממנה יהיו;

כתריהם וקנתם

כלה מקשה אחת, זהב טהור

ועשית את נרתיה שבעה -
והעלה את נרתיה

והאיר על עבר פניה.

המנורה המשוקדת - דוגמה ללשון בנייה בתורה

לעורך: מוצע לצלם את מאמרו של מ. בן אורי, כמות שהוא, מתוך: בית מקרא ד [נה], תמוז-אלול, תשל"ג עמ' 482-487. לקראת הדפסה יש לבקש אישור מבית מקרא

האדריכל מאיר בן אורי ביקש לברר מהכתובים מה הייתה תבניתה של המנורה, כפי שהיא עולה, לדעתו, מן הטקסט המקראי. מאחר שהמאמר תורם רבות להבנת דרכי בנייתה של המנורה נביא אותו כלשונו.

בתורה מוקדשים למעשה המנורה שבעה פסוקים. אף על פי כן הסתום מרובה על הברור. עניין המנורה נשמר במסורת העם כמעשה קשה, שגם משה רבנו התקשה להבינו, וחז"ל אמרו שהקב"ה הראהו מנורה של אש ואמר לו לעשות כדוגמתה. (הערה:

זכור בטקסט המקראי נאמר: "וראה ועשה בתבניתם אשר אתה מראה בהר" – שמות כה: מ. לאמור: משה ראה תבנית של מנורת המשכן שאותה הוא אמר לחקות. חז"ל טענו שהתבנית הייתה של אש) ראשונותה של המנורה מודגשת יותר מאשר כל הכלים האחרים, אבל אין ניסיון לפענח את דרך עשייתה. לפסוק ל"ד אומר רש"י (ראה: רש"י לשמות כה: לד, דיבור המתחיל: משקדים כפתוריה ופרחיה): "זו אחד מחמשה מקראות שאין להם הכרע, אין ידוע אם גביעים משוקדים או משוקדים כפתוריה ופרחיה".

בפסוק ל"א באה המלה "תיעשה" בכתוב מלא, יו"ד אחרי התי"ו. מלה זו חוזרת עוד שש פעמים במקרא, אבל רק כאן (שמות כ"ה, ל"א) הכתיב הוא מלא "תיעשה", בכל יתר המקראות כתיב חסר, "תעשה". כיון שהכתיב המסורתי ישמש לנו לפענוח מעשה המנורה נדגיש שנוסח זה הוא הנאמן, ועליו כתב אבן-עזרא (בין השאר): "ראיתי ספרים שבדקום חכמי טבריה ונשבעו חמשה עשר מזקניהם ששלש פעמים הסתכלו כל מלה ומלה וכל נקודה וכל מלא וכל חסר והנה כתוב יו"ד במלה: תיעשה" (לשמות כה: לא, דיבור המתחיל: ועשית). לדעתי, הכתוב הוא כעין סרט מדידה, כשהתיבה הראשונה היא "ועשית" והאחרונה "פניה". הסרט מכיל 88 מלים ובהן 404 אותיות. עיון בכתוב ילמדנו שהוא נותן לנו מידות קצובות לכל פרט ופרט שבמנורה.

נציין שמספר הפסוקים המתארים את מעשה המנורה הוא ש ב ע ה, כמספר הקנים במנורה, ושמא יש קשר בין זה לזה? גם המלה "מנורה" נזכרת שבע פעמים (בפרק כ"ה, ל"א-ל"ז). המספר "שבעה" בא בפסוק השביעי (ל"ז). מספרי הפסוקים שלפני הפסוק המתאר את הקנה המרכזי, המאונך (לד) ושלאחריו הם שלושה, שלושה, כלומר הסימטריה של הפסוקים כמו הסימטריה של הקנים. מספר המלים-המשקלים הנגינתיים של הפסוק המרכזי (ל"ד) הוא ששה. הפסוק שלפניו והפסוק שלאחריו - שניהם מסיימים בנוסח שווה: "לששת הקנים היוצאים מן המנורה". ואמנם, מן הקנה המרכזי יוצאים ששה פרקים: שלושה לקנים ושלושה לכפתורים. קיימת סימטריה מופלאה מבחינת אורך הפסוקים: בפסוקים ל"א-ל"ב מספר הטעמים שווה, 14 בכל אחד. אפילו מקומם של האתנחתא והזקף הקטן נמצאים במקומות מקבילים (5: 4: 5). בזוג השני - פסוקים ל"ד, ל"ה, ובזוג השלישי - פסוקים ל"ו, ל"ז, הדיוק אינו מוחלט, וכנראה שיש סיבות לכך: בחשבון הקנה הימני העליון והתחתון כלולה תיבה אחת של

עובי הקנה המרכזי - המאונך. בסיכומם של הזוגות נקבל מספרים של אורכים מדורגים: שניים קצרים, שניים בינוניים, ושניים ארוכים, והפסוק הקצר בן שש מלים הוא המרכזי, האנכי, שבאמצע המנורה. הסיכום של כל המשקלים הנגינתיים הוא 88 זוהי כפולת ארבע של המספר 22. המתכונת המיוחדת במבנה של שבעת הפסוקים יכולה להתפרש כגורם מנימוטכני, כלומר צורה נוחה לזכירה. קל לשמור בזיכרון את הפסוקים על פרטי הכינויים והמלים, ההפסקים וההדגשות מתוך הקצב של המספרים. מבנה הפסוקים מהווה שלמות שהיא מעבר לתחום תוכן של המלים ויש בהן משמעות גנוזה, שנשתדל לפענח לפי שיטתנו.

בניגוד לארון, הכפורת, השולחן, המזבח, והיריעות, שלכל אחד מציין הכתוב את מידותיו, אין מידות אורך, רוחב וגובה של המנורה. קיימת מידה אחת: "ככר זהב טהור", כלומר משקלו של החומר שממנו תיעשה המנורה. תחילה עשה האומן תבנית חלולה באבן, שלתוכה יזרים את הזהב המותך. בתבנית שבעה קנים כנגד שבעת הפסוקים ואלו הן מידותיהן לפי הפסוקים, המלים והאותיות - אורך הקנים התיכונים:

פס' ל"א: 14 מלים.
פס' ל"ב: 14 מלים.
ביחד: 28 מלים

אורך הקנים התחתונים:

פס' ל"ג: 19 מלים
פס' ל"ד: 18 מלים
ביחד: 37 מלים

אורך הקנים העליוניים:

פס' ל"ו: 9 מלים
פס' ל"ז: 8 מלים
ביחד: 17 מלים

בפסוק ל"ד 6 מלים, זוהי מידת הקנה האנכי, שבין הקנים המעוגלים, והוא המרחק שבין הקנה האמצעי המאונך לבין קצות הקנים מימין ומשמאל. המיוחד בכל אלה הוא המספר 88, שהוא סיכום של כל המלים, ומהווה ריבוע של 22 על 22. למספר זה שורשים במסורת יהודית קדומה, הוא מספר האותיות בא"ב (הערה: מספר ספרי התנ"ך בזמן הקדום גם הוא היה 22 כמספר אותיות הא"ב). המספרים 22 ו-7 באים בתרבות העמים ללמד חישובים רציונאליים לכל הכרך במעגל ובכדור בצורה הנדסית ובצורה טופולוגית:

$$22: 7 = (\text{פי}) = 3.141516$$

תהליך היציקה הוא כדלקמן: היוצק הזרים את המתכת מלמעלה לתוך התבנית והזהב הנוזל מילא את החללים של שבעת הקנים וירד עד לירך-הבסיס ונוצרה מקשה אחת. ואין בתהליך זה כדי עשיית מנורה מחוליות המחוברות או מודבקות, כפי שאנו מוצאים בציורים (לדעתו של רש"י, בפירושו לפסוקים אלה, דרך הבנייה הייתה של חציבה ולא של יציקה).

מהו הכפתור ומהו תפקידו במנורה?

אין למלה כפתור, שבתאור המנורה, כל קשר עם כפתור שבלשונו כיום: הכפתור הוא גולה או כדור ומקומו מתחת לקנה ומתחת לפרח. זוהי הרחבה של הקנה, שנועדה לחיזוק, כדי לקלוט את הלחץ הנובע מכובד הקנה. מידת הכפתור הוא 2 מלים ומידת הקנה האנכי האמצעי בקטע המרכזי 6 מלים: 2 מלים - הכפתור, 1 מלה - הקנה, 2

מלים - הכפתור, 1 מלה - הקנה (פס' לד). התפקיד הקונסטרוקטיבי של הכפתורים בקנה האנכי אינו דומה לתפקיד הכפתורים הנמצאים ביחד עם הפרחים והנרות בשורה האופקית למעלה במנורה. המשותף להם היא מידת הקוטר של הגולה. לצורך הכנת ציור התבנית והציקה עצמה בידינו שני גורמים של מידה: התיבה כיחידה, מ-88-תיבות-יחידות לקנה-מידה גדול ומקיף.

ב. האות כיחידה מ-404-אותיות יחידות, לקנה-מידה קטן, לחלקים זעירים בחומר. מהו "משוקדים" ומהו "גביע"?

הרד"ק מפרש את התיבה משוקדים מעניין חיבור וקישור ומוצא לו חבר במגילת איכה: "נשקד על פשעי בידו ישתרגו" (איכה א', י"ד). ידוע כי העמודים, שהמצרים הקימו בבנייני הפאר שלהם, היו עשויים כמספר גלילים מקושרים, כמו חבילה של קני סוף קשורים למעלה. ששת קני המנורה הצדדיים היו עשויים כל אחד משלושה קנים מאוגדים, כפי שצוין בקצותיהם, והקנה המרכזי היה עשוי מארבעה קנים משוקדים מאוגדים, כי מבחינת כושר היציבות שלו הוא צריך להיות חזק יותר.

לתיבה "גביע" יש הוראה שונה מזו השגורה בפינו. זהו הקוטר של צורה גלילית. את המספרים 3 גביעים ו-4 גביעים יש לפרש כהוראה לבניית המנורה ולא לשון קישוט ותוספת יופי למנורה. מכאן ואילך הטקסט משוּבש (החלטתי לא לתקן בשל החלטתי לצלם את הטקסט)

המפרשים התקשו בפס' ל"ו: "כפתוריהם וקנותם ממנו יהיו", משום שחשבו ש"קנותם" פירושו קניהם. קנה (בלי מפיק) - הפרק, מקום התפצלות הקנים הצדדיים מן הקנה האמצעי (ציור ד'). "אזרועי מקנה תשבר" (איוב ל"א, כ"ב). גובה המנורה המשוקדת הוא בן 66 אותיות = 3 אמות.

סביר הדבר - מתוך בדיקת המידות של ארון העדות, השולחן, מזבח הזהב - שהגובה יהיה כפול מגובה ארון העדות והשולחן (אמה וחצי), ומתקבלת המידה כדבר ההגיוני ביותר מבחינת אדריכלות כלי-בית ביחס למידות האדם.

הבסיס של המנורה לפי המתכונת של בסיס שהיה נהוג במצרים העתיקה, הוא עיגול בקוטר 33 אותיות = אמה וחצי. רוחב המנורה הוא 50 אותיות = 2.3 אמות (בערך). מידות הנרות "הבזיכין" שנותנים לתוכן שמן ופתילות: 7 אותיות ברוחב.

לפי שיטתנו זו יש בידינו מידות מפורטות לכל חלק וחלק של המנורה המשוקדת, הכל מבוסס על מידות של מלים ושל אותיות מן המקרא, ושוב הכל מתיחס לאמה של אדם. לא היה במנורה כל עיקרון אסתטי-אמנותי שנקבע לפי הרגשתו החופשית של האמן היוצר, לפי מושגים של ימינו אנו. לא היה בה "קישוט" או "אורנמנט" או מוטיב דקוראטיבי כפי שמניחים מפרשים בכל הדורות כדי להוסיף יופי ונוי למעשה המנורה. הנכון הוא, שהמנורה המשוקדת כפי שעשה אותה בצלאל הייתה עבודתו של אמן חכם ולא סתם יוצר דברי אמנות. אבל אמן זה שעמד בראש הסולם של כל האמנים והאומנים, ידע לעשות את אשר עשה מתוך דביקות לצו העשייה כלשונו המקורי. (בן-אורי, מ).

עד כאן מאמרו של בן אורי

רש"י (רש"י לשמות כ"ה, ל"א). לדיבורים המתחילים: "מקשה תיעשה המנורה" - שלא יעשה חוליות, ולא יעשה קניה ונרותיה איברים איברים, ואחר כך ידביקם כדרך הצורפים שקורין שולדי"ץ. אלא כולה באה מחתיכה אחת ומקיש בקורנס וחותר בכלי האומנות ומפריד הקנים אילך ואילך.

"מקשה" - תרגומו נגיד לשון המשכה שממשיך את האיברים מן העשת לכאן ולכאן בהקשת הקורנס. ולשון מקשה מכת קורנס בטדי"ץ בלע"ז, כמו דא לדא נקשן.

"תיעשה המנורה" - מאליה. לפי שהיה משה מתקשה בה, אמר לו הקב"ה השלך את הככר לאור (=ש) והיא נעשית מאליה, לכך לא נכתב תעשה, אלא תיעשה.

ירכה - הוא הרגל של מטה העשוי כמין תיבה, ושלושה רגלים יוצאים הימנה ולמטה. וקנה - הקנה האמצעי שלה העולה באמצע הירך זקוף כלפי מעלה, ועליו נר האמצעי

עשוי כמין בזיך לצוק השמן לתוכו ולתת הפתילה.
גביעיה - הן כמין כוסות שעושין מזכוכית ארוכים וקצרים, וקורין להם מדריני"ס בלעז
(גביעים), ואלו עשוין מזהב ובולטין ויוצאין מכל קנה וקנה כמניין שנתן בהם הכתוב,
ולא היו בה אלא לנוי.

כפתוריה - כמין תפוחים היו עגולין סביב, בולטין סביבות הקנה האמצעי, כדרך שעושין
למנורות שלפני השרים וקורין להם פאמיל"ש בלעז (כפתורים), ומניין שלהם כתוב
בפרשה, כמה כפתורים בולטין ממנה, וכמה חלק בין כפתור לכפתור.
ופרחיה - ציורין עשוין בה כמין פרחים.

ממנה יהיו - הכל מקשה יוצא מתוך חתיכת העשת, ולא יעשה לבדם וידביקם (עד כאן רשי"
לשמות כ"ה : לא).

אמר שמואל משמיה דסבא : גובהה של מנורה שמונה עשר טפחים. הרגלים והפרח ג'
טפחים, וטפחיים חלק, וטפח שבו גביע וכפתור ופרח, וטפחיים חלק, וטפח כפתור ושני
קנים יוצאין ממנו אחד אילך ואחד אילך ונמשכין ועולין כנגד גובהה של מנורה, וטפח
חלק, וטפח כפתור ושני קנים יוצאין ממנו אחד אילך ואחד אילך ונמשכין ועולין כנגד
גובהה של מנורה, וטפח חלק, וטפח כפתור, ושני קנים יוצאין ממנו אחד אילך ואחד
אילך, ונמשכין ועולין כנגד גובהה של מנורה. וטפחיים חלק נשתיירו שם ג' טפחים
שבהן ג' גביעין וכפתור ופרח. וגביעין למה הם דומין? כמין כוסות אלכסנדריים.
כפתורים למה הם דומין? כמין תפוחי הכרתיים. פרחים למה הם דומין? כמין פרחי
העמודין. ונמצאו, גביעין עשרים ושנים, כפתורים אחד עשר, פרחים תשעה. גביעים
מעכבין זה את זה. כפתורים מעכבין זה את זה. פרחים מעכבין זה את זה. גביעים,
כפתורים ופרחים מעכבין זה את זה (בבלי מנחות, כ"ח ע"ב).

"וזה מעשה המנורה מקשה זהב", כלומר מה קשה היא לעשות. שהרבה יגע בה משה.
מכיוון שנתקשה אמר לו הקב"ה למשה טול ככר זהב והשליכו לאור והוציאו. והיא
מעצמה נעשית. שנאמר וכפתוריה ופרחיה גביעיה וקניה ממנה יהיו, מכה בפטיש
ומעצמה נעשית, לכך הוא אומר מקשה תיעשה מלא. יו"ד כתיב ולא כתיב תעשה.
כלומר מעצמה תיעשה, נטל משה את הככר והשליכו לאור. אמר משה רבונו של עולם,
הרי ככר בתוך האש כשם שאתה רוצה כן תיעשה, מיד יצתה המנורה עשויה כתקנה.
לפיכך כתיב "כמראה אשר הראה ה' את משה כן עשה משה". את המנורה אין כתיב
כאן, אלא כן עשה סתם. ומי עשה? הקב"ה! (במדבר רבה, ט"ו : ג).

"מעשה במנורת זהב שעשה משה במדבר והיתה יתירה דינר זהב, והכניסוה לכור
שמונים פעם ולא חסרה כלום" (ירושלמי יומא, פ"ד מ"א).

"דאמר רב יהודה אמר רב : עשר מנורות עשה שלמה וכל אחת ואחת הביא לה אלף כיכר
זהב, והכניסוהו אלף פעמים לכור והעמידוהו על כיכר... והא תניא ר' יוסי בר' יהודה
אומר : מעשה והיתה מנורת בית המקדש יתירה על של משה בדינר זהב קורדיקיני (שם
מטבע. רש"י), והכניסוה פ' פעמים לכור, והעמידוה על כיכר... (בבלי מנחות כ"ט,
ע"א).

מקשה תיעשה המנורה (מובא בשם האר"י) המנורה מרמזת על תורה, כי נר מצווה
ותורה אור, ואומרת התורה : "מקשה" - בקושי, על ידי יסורים ניתנה התורה לאדם,
"תיעשה" - מאליה בלי זכות אבות : אפילו אם האב הוא עם-הארץ, אם הוא מתיגע
בתורה, יזכה מאליו למדריגה גבוהה בחכמת התורה. וזה שאמרו (אבות ב, יב) : והתקן
עצמך ללמוד תורה שאינה ירושה לך. משנת ישראל?

המנורה כצמח

המנורה, בצורתה ובקישוטיה דומה לצמח הצומח בטבע. עובדה זו הביאה אנשים לרצות ולברר מהו הצמח שעל פיו מתוארת המנורה. שלושה צמחים עיקריים נמצאו מתאימים: השקד והתמר, המקשרים אותה עם עץ החיים, וצמח המרווה - מוריה.

המנורה וצמח המרווה

צורת המנורה מחקה, כאמור, את הטבע: היא דומה לגזע או לקלח של צמח, המתפצל לענפים מקבילים היוצאים מנקודה אחת משותפת, כשלושה זוגות של זרועות, היוצאים משלוש נקודות בחוט השדרה, והפונים כולם כלפי מעלה. זהו תיאור של צמח הרמוני מבחינת צורתו, הדומה בתיאורו לצמח המרווה, במירב הצמחים הרב-שנתיים הענפים על הציר, משני צידיו, צומחים לסירוגין.

השימוש הרב במונחים מעולם הצומח, הבולט בתיאור המפורט של מנורת המשכן, עורר את אפרים וחנה הראובני לחפש בשדות הארץ את הצמחים או את הצמח, שדמותם השתקפה במנורה. התברר, כי אמנם יש בארץ, "מן המדבר והלבנון" ועד הררי סיני, צמחי בושם ממינים שונים, שיש בדמותם ובהסתעפותם כדי להדגים את פסוקי תיאור המנורה אשר בספר שמות. צמחים אלה נמנים עם צמחי המרווה, היא ה"מוריה".

סוגים רבים לצמח המרווה המצוי בארץ. הוא ייחודי בענפיו הבנויים במקביל. יש אומרים כי הפסוק "וזה מעשה המנורה, מקשה זהב עד ירכה, עד פרחיה, מקשה היא, כמראה אשר הראה ה' את משה כן עשה את המנורה" (במדבר ח', ד'), מכוון למראה המרווה-מוריות, הפורחות בסיני. (מרווה - מוריה בעברית, מרמיה בערבית).

"תכונת הבושם המשותפת לכל מיני המוריות הקנתה להם את השם הכולל מוריה, שריחה כעין המור, הוא הבושם הטוב. השם המבושם הזה נענד להר המוריה בשל מרבית שיחי המוריה המרפדים אותו ומקטרים שם ניחוחם אל על" (נ. הראובני). הדימוי של צורת המנורה לצמח המרווה, ששמה העברי, על פי הצעת משפחת הראובני, הוא "מוריה", מקשר את המנורה עם ההר בארץ המוריה, עליו נעקד יצחק (בראשית כ"ב, ב') ועליו, על פי המסורת, נבנה בית המקדש: "ויחל שלמה לבנות את בית ה' בירושלם בהר המוריה אשר נראה לדוד אביהו אשר הכין במקום דוד, בגרן ארנן היבוסיי" (דברי הימים ב' ג', א').

חז"ל היו ראשונים לראות את הקשר בין הר המוריה לבין בושם המור:

"מהו המוריה? הארץ שקטורת הסמים קרבים בתוכה - 'אלך לי אל הר המור' (שיר השירים ד', ו') (פסיקתא רבתי, מ')". אונקלוס ויונתן תרגמו ארץ המוריה - ארעא פולחנא. היינו: ארץ הפולחן (בראשית כ"ב, ב'). רש"י, לדיבור המתחיל: ארץ המוריה, מפרש את תרגומו של אונקלוס כך: "על שם עבודת הקטורת שיש בו **מור**, נרד ושאר בשמים". הרמב"ן: "והנכון על דרך הפשט, שהוא כמו אל הר **המור** ואל גבעת הלבונה כי ימצאון שם בהר ההוא **מור** ואהלות וקנמון". "אבן-וירגה מזהה בשם את צמח המוריה: "ואמרו לי עוד הכוהנים שהיה ההר ההוא מלא עשבים מריחים כקטורת וכ**מור** וזהו לשון מוריה אצל העברים" (אבן וירגה, שבט יהודה, ס"ד). מקוטרת **מור** ולבונה" (שיר השירים ג', ו'). זה אברהם, מה המור הזה ראש לכל הבשמים, כך אברהם ראש לכל הצדיקים, וכך אמר לו הקב"ה להקריב את יצחק בנו בהר המוריה" (שיר השירים זוטא, בובר, ג', ו').

שמה הלועזי של המרווה הוא Salvia. מקור השם הוא, ככל הנראה, המלה הלטינית Salvere (Salvation באנגלית) שמשמעותה ישועה, גאולה. הצמח היה קדוש לרומאים, והיה נהוג אצלם לקטפו בטקס מיוחד. ייתכן שניתן לקשור בין תפקידה המרפא של המוריה לבין קניית הר המוריה על ידי דוד מידי ארוונה היבוסיי, כדי לעצור את המגפה בעם (שמואל ב' כ"ד, י"ח-כ"ה). ייתכן שתפקידה המרפא של המוריה מופיע גם

בתלמוד, המתאר הכנת תרופה באמצעות ענף של מרמהין "ניבחשיה בגוואזא דמרמהין" (= יבחש בענף של מוריה, בבלי גיטין ס"ט, ע"ב). סגולותיה הרבות של המוריה: צורתה המיוחדת, ריחה וטעמה, תכונותיה הרפואיות ומראה פרחיה הסגולים-ורודים, הביאו אולי את האומנים לעצב את המנורה בדמותה.

הגביעים

"וגביעין למה הן דומין, כמין כוסות אלכסנדריים" (בבלי, מנחות כ"ח ע"ב). תיאור הגביעים כמין כוסות אלכסנדריים, מתאים אולי לפרחי המרווה: "רבים מפרחי המוריות נושרים מהר, אולם גביעיהן נשארים קיימים על קנותיהן זמן ממושך ובולטים ביפי חיטוביהם" (א. הראובני).

גביעים אלה דומים לפרחי השקד, ולכן בא הביטוי "גביעים משוקדים". השקד מדומה לעתים לעץ החיים, כפי שנראה בהמשך.

כפתור ופרח

כפתור – הוא המצעית שמתחת לפרח השקד הטומנת בתוכה את השחלה. השם כפתור הוא הרחבה של השם כתר, המורה על מבנה עגול.

פרח – הוא עלי הכותרת.

"כפתורים - למה הם דומין, כמין כפתורי הכרתים. פרחים - למה הם דומין, כמין פרחי העמודין". (בבלי, מנחות כ"ח ע"ב).

כאשר פורשים את צמח המוריה במישור אחד, ניתן לראות את התיאור שבספר שמות: הגבעול המרכזי הריחו "המנורה". הגבעולים המסתעפים לצדדים הלא הם "הקנים היוצאים מן המנורה" - "שלושה קני המנורה מצדה האחד ושלושה קני המנורה מצדה השני". העלים בבסיסי ההסתעפות, שמחיקם גדלו הגבעולים, עוצבו במנורה בדמות "כפתורים": "וכפתורים למה הן דומין: כמין תפוחי הכרתים (שם, שם). דרך התפוחים הללו, שהם עפצים באחד מסוגי המרווה, לעלות ולהתפשט מתוך הקנה ישר, בחינת מעשה מקשה אחת. נוסף לכך הגידול עולה ונמשך גם מעל לראשם. הרי דוגמה נהדרת לכפתורי המנורה. (על פי נ. הראובני). ל"תפוחים" יש גם טעם מיוחד, ונהוג לאוכלם בעת הבשלתם.

הפרח היה מורכב מששה עלים, "שושן" כתרגומם של אונקלוס ויונתן, ולכן, על פי תיאור זה, נבנתה המנורה כך שהכפתור ישב בתוך הגביע ועליו הפרח. הפרח היה מורכב מששה עלים, ולכן הקנה שיצא ממנו סימל את החלק השביעי המרכזי, ובחלק העליון, בנרות, הייתה הלהבה שעלתה מהם, השביעית למניין.

הביטוי "כפתור ופרח" הוא מיוחד לתיאור המנורה. ה"כפתור" מסמל את ההבטחה לעתיד, כאשר יפרח הפרח הגלום בתוכו. בכל כפתור גלום פרח כמותו. בבוא העת יפרוץ הפרח את כלא הכפתור וישא בחובו את הזרע לעתיד. המנורה מסמלת את מעגל הצמיחה החוזר על עצמו, אך פניו אל העתיד: "גביעיה כפתוריה ופרחיה ממנה יהיו". כך גם נאמר במעשה הבריאה ביום השלישי: "עץ עושה פרי למינהו אשר זרעו בו על הארץ" (בראשית א' י"א).

בתיאורי המנורה חוזר הביטוי "ממנה" חמש פעמים, והוא מתקשר עם הביטוי "ועץ עשה פרי אשר זרעו בו למינהו" (בראשית א': יב) בפסוקי הבריאה. בתוך הזרע חבוי הצמח המסמל את התקווה לעתיד. כמו כפתורי המנורה, כך גם זרעי העץ מסמלים את העתיד שבכוח. קישוטי המנורה אינם קישוט טכני אלא הם מסמלים את הרעיון הגלום במנורה כולה - התקווה לעתיד. בין כלי הקודש במשכן מייצגת המנורה, בדמיונה לצמח את השלמות הקיימת בעולם, כהבטחה שעל האדם לשאוף אליה, כדי לצרף את שלמות הבריאה כפי שהיא באה לידי ביטוי בצומח, עם אור ימי הבריאה ועם אור היצירה של ידי האדם. דומה כי כך יש לפרש את משמעות סיום ההוראה למעשה המנורה: כולה מקשה אחת, זהב טהור.

תפקיד האדם ליצור חברה שהמנורה מסמלת עבורה דרך המשלבת את האור - עליון, ומעשי הבריאה - הברואים על-פני האדמה, עם מעשיו של האדם. על האדם לשאוף לכך שאפשר יהיה להעלות את הנרות ולהאיר באור השופע מן המנורה את דרך החיים לדורות.

המנורה, דרכי תפעולה והדלקתה הם סמל לזיקה המחייבת בין מעשי האדם למעשה הבריאה ולציווי לאדם להיות שותף במעשי הבריאה. מכאן שתפקיד המנורה במשכן הוא התכוונות אל נקודת המוצא של הבריאה. היא מסמלת את השאיפה לעולם של הרמוניה, את התקדמות האדם בחייו היומיומיים ואת שאיפתו להיות חלק מהשלמות הנכספת של הבריאה.

דומה, כי המראה המיוחד של המנורה, המזכיר את צמח המרווה, ואת ששה ימי השבוע של הבריאה, שיש בהם מקבילה: המבנה של הימים ד'-ה'-ו' מול א' ב' ג' ובתוכם השבת - רומז לכך שבדומה לגרמי השמיים המשובצים ונעים בהרמוניה, כך הצמחים על פני האדמה, וכך מסומלת ההיענות של האדם באמצעות סמל המנורה, להרמוניה ביקום כולו. המנורה, בדמיונה לצמח המרווה, שענפיו תואמים זה לזה, באה לסמל את שותפות האדם במעשי הבריאה, את אחריותו ואת יעודו להביא לתואם ולהרמוניה ביקום. המרווה, או המוריה, שמה הוא כשם הר המוריה, שעליו נעקד יצחק ושם, על פי המסורת, הוקם בית המקדש, אשר בו הוצבה המנורה.

"מסורת ביד הכל שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארוונה, הוא המקום שבנה אברהם המזבח ועקד עליו את יצחק, והוא המקום שבנה בו נח כשיצא מן התיבה, והוא המזבח שהקריבו עליו קין והבל ובו הקריב אדם הראשון קורבן כשנברא, ומשם נברא. אמרו חכמים: אדם ממקום כפרתו נברא" (הרמב"ם, הלכות בית הבחירה, ב' ב').

התהלך לפני האלוהים

"לפני תמיד", ונתת על השולחן לחם פנים, לפני תמיד", ונעשית את נרותיה שבעה והעלה את נרותיה על עבר פני ה', ויתן את השולחן באהל מועד, ויערוך עליו לחם לפני ה', וישם את המנורה באהל מועד נוכח השולחן, ויעל הנרות לפני ה', וישם את מזבח הזהב באהל מועד - לפני הפרכת". (שמות כ"ה, ל', ל"ז. מ', כ"ב-כ"ו).

הביטוי "לפני ה'" מופיע פעמים רבות בסיפור מעשה המשכן ומהווה חוט מקשר בין התיאורים של כלי המשכן. לביטוי זה יש משמעות עמוקה העולה מן השימוש המקראי בשורש פ'נ'ה'.

כדי לברר את המשמעות הזאת יש לבחון את צמד המלים: "התהלך לפני".

חנוך הוא אחד האישים הנזכרים בדורות ראשונים. נאמר עליו: "ויתהלך חנוך את האלוהים" (בראשית ה', כ"ד).

גם על נח נאמר: "את האלוהים התהלך נח" (שם ו', ט'). אבל שני אישים אלה נפסלו, כנראה, להמשיך את דרך ה', ואברהם נבחר כדי לקיים דרך זאת. על האבות, לעומת חנוך ונח, לא נאמר "התהלך את", אלא "התהלך לפני" ה' אשר התהלכתי לפניו ישלח מלאכו אתך והצליח דרכך" (בראשית כ"ד, מ'). כדברי אברהם לעבדו, זקן ביתו, כששלחו למצוא אשה לבנו יצחק. הביטוי חוזר על עצמו עוד פעמים רבות במקרא ומבטא את הקשר שבין האדם לאלוהיו.

לשורש פ'נ'ה' יש משמעויות רבות במקרא, והוא מתקשר עם הפנים. החלק הקדמי בחזות האדם, המביע את האישיות, את המהות ואת העיקר, הם הפנים.

אנחנו עומדים כאן מול הפנומן הלשוני המהותי של עולם המקרא - החידוש הגדול ביותר שהביא עולם המקרא למושגי הקשר שבין האדם למה שלמעלה ממנו. זאת אפשרות של יצירת זיקה, שיסודה במרחק שבין האדם לאלוהים.

"הרי נתתי לפניך היום את החיים ואת המוות, את הטוב ואת הרע ובחרת בחיים, למען תחיה אתה וזרעך" (דברים ל', ט"ו-כ').

"נתתי לפניך", כלומר אינני מטיל זאת עליך, אלא מציע לך, ואתה תגיב. תגובתך תיתן משמעות לתורה הזאת.

במלה "לפניך" יש שני רעיונות הסותרים לכאורה זה את זה. מצד אחד, יצירת דיסטנס (מרחק) שאין לעבור אותו, ומצד שני יצירת קשר שאינו מנותק, קשר עם ה'מעבר', עם הטונסצנדנטלי, והוא המרחק הרצוי, שבזכותו אפשר ליצור קשר לדורות. "התהלך לפני" משמעו נשיאת עיני

האדם למעלה והתאמת חייו על פי הדמיון היוצר שלו, אל המהלך האלוהי של הבריאה. ההליכה לפני, "לראות פני ה'", מביעה הליכה לקראת יעוד רחוק מאוד אולי, אבל יעוד שעתיד להתגשם.

זו המשמעות הסמנטית-לשונית והמשמעותית-רוחנית. זהו הפלא הגדול של תורת ישראל, המתקיימת לפנייה ולאורה של המנורה עד היום.

המנורה - אביזר טכני במשכן ובמקדש, שהפך ממרכז פולחני וסמלי לדרך חיים. המנורה ממחישה בעזרת החושים את מושג ה"לפני": הדלקת האור הנראה. היא מכוונת למעשה הראשון שנעשה על-פי צו האלוהים: "יהי אור - ויהי אור", כמעשה אלוהים על-פני האדמה, שהאדם מופקד על שלמותו ועל קיומו לאורך ימים.

ה"התהלכות לפני אלוהים" נעשית כדי להודיע על קיומו לכל העמים, לסייע לכל הנזקקים, להילחם במדכאים, להוכיח לכל הטועים את משגותיהם, להתווכח עם האלוהים עצמו על הנעשה בעולם, כפי שעושה אברהם בפרשת סדום החוטאת והצדיקים אשר בתוכה. ה"התהלכות לפני" נותנת לאדם את הזכות להביע את עמדתו ואת דעתו לפני האלוהים. ואברהם עודנו עומד לפני אלוהים" (בראשית י"ח, כ"ב).

המנורה במשכן ובמקדש מייצגת את הדרך שבה הולך עם ישראל לפני האלוהים. האור של המנורה מקביל לאור מעשי בראשית, ששת ימי המעשה ויום השבת, רצף החיים לאור מעשי האבות, יציאת מצרים, ההתנחלות בארץ וקיום מצוות התורה בנפתולי הדורות. כך מסמלת המנורה את ה"התהלכות לפני" במרחבי הדורות.

עולם הצומח ותרבות ישראל

המנורה בנויה כצמח, אולי משום שעולם הצומח עורר בלב האדם רגשי השתאות והזדהות, בהיותה

מערכת חיים המקבילה לעולמו והמגלמת בתבניותיה, בריבוייה, בדרכי קיומה ובהתגברותה על מכשולים ופגעים - את מיטב חלומותיו ותקוותיו של האדם ושל עם ישראל. הצמח היווה אות לקיום אחדות העולם וההנהגה העליונה המדריכה אותו.

העץ הפליא את האדם מאז העת הקדומה ביותר בגודלו, באורך ימיו ובפירותיו. העץ היה לאדם מקום מפגש, מגן משמש בקיץ ומגשם בחורף, ובמשך הדורות הפך לאובייקט הערצה ופולחן. המקרא ביטל את הגישה האלילית אל עץ, אך ההערצה לצומח ניכרת בכל רובדי הספרות המקראית: בחוקי התורה, בחזונות הנביאים, בדברי הגות והשירה, במשלי עם ובדרכי עיצוב מטבעות הלשון.

מערכת סיפור הבריאה מורכבת משתי דרגות בריאה, לפי ימי יצירת גרמי השמיים והארץ: בראשונה - בימים ראשון ושני נוצרה המסגרת לאפשרות קיום הברואים. לאחריה - בימים שלישי, רביעי, חמישי וששי נקבעו הברואים על סוגיהם ומערכותיהם. בחלוקה זו מיוחד היום השלישי, שבו נוצרו שתי בריאות משולבות: היבשה והימים ועולם הצומח. שתי בריאות אלו זכו מן הבורא לציון מיוחד - "וירא אלוהים כי טוב". מכאן ואילך מלווה הציון "כי טוב" את כל הבריאות בשאר הימים. היום השלישי מצוין, כאמור, משאר הימים כיום "שהוכפל בו כי טוב", בלשון המדרש. יתר על כן, תיאור הבריאה של היום, הלילה, היבשה והימים קצר וענייני, ואילו תיאור הבריאה של עולם הצומח נרחב ופיוטי (בראשית, א', י"א-י"ב).

בתיאור הבריאה של עולם הצומח ניכרת חשיבותה של מערכת זו בעולם. אף שכל חלק ממנה הוא קטן בממדיו לאין ערוך מן הברואים בימים הראשונים (האור, השמיים, הארץ והימים), מעלת עולם הצומח מודגשת במקצב הפיוטי ובהגדרה של כל פרט בבריאה זו ("דשא עשב", "עץ עושה פרי למינו", "אשר זרעו בו"). בפרטים אלה ניכרת ההדגשה על כוח החיות העצמי של מעשה הבריאה ביום זה.

"מזריע זרע", "עץ עושה פרי למינו", "אשר זרעו בו" - כביכול יש בבריאה זו כוח בריאה עצמי, ההולך ומתמשך על פני הדורות ללא קץ. זוהי מעין האצלת כוח בריאה מן הבורא בראשית. "אשר זרעו בו על הארץ" בא להורות על יחודו של עולם הצומח. הצמחים מצוינים ביכולתם לפרות ולרבות מתוך עצמם ולהוסיף בריאות חדשות בהופעת מינים ובני-מינים. הוא אשר נאמר "אשר זרעו בו" - כוח הריבוי ויצירת בראשית חדשים נמצא בו, בתוכו, באיבו, ובבוא העת יפול זרע מן העץ על הארץ, יכה שורש באדמה, יפרוץ ויצמיח צמח חדש, כמעשה הבורא בימי הבריאה.

מעלת בריאה זו ניכרת גם בתיאור בריאת האדם, הזוכה אף הוא במעלה המואצלת עליו מהבורא:

"ויברא אלהים את האדם בצלמו בצלם אלוהים ברא אותו" שם, א', כ"ז. 9. "צלם אלהים" אינו מכוון למראה חיצוני, שאינו קיים במושגי האלוהות באמונה הישראלית, אלא כרמז לסוד יחודו של האל בורא שמייס וארץ, המאציל מיחודו זה על בחיר ברואיו - האדם. כך מסתברת ההוראה הראשונה לאדם לאחר בריאתו: "הנה נתתי לכם את כל עשב זרע זרע אשר על פני כל הארץ, ואת כל העץ אשר בו פרי עץ זרע זרע לכם יהיה לאכלה" (שם, א', כ"ט).

במערכת המתוארת בסיפור הבריאה נקבעה הזיקה החיונית הברוכה בין האדם לבין עולם הצומח: ככל הברואים החיים על פני האדמה הוא ניזון מן הצמחים העשביים, ונוסף לכך הוא מקבל, לשם פיתוח עצמותו האנושית, "פרי עץ זרע זרע", המעניק לו כוח יצירה המיוחד לבורא.

ועל כך נאמר במדרש: "וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ" (בראשית ב', ה') - כל האילנות כאילו משיחים אלו עם אלו, כל האילנות כאילו משיחים עם הבריות. כל האילנות - להנאתן של בריות נבראו (בראשית רבה י"ג).

הזיקה החיונית בין עולם הצומח לאדם קיימת בהם מעת בריאתם. תיאור ההתאמה המופלאה בין עולם החי לעולם הצומח מציג את ערך השלימות והזיקה המשלימה בין כל חלקי הבריאה. הצמח הוא גידול אורגאני, העולה מן האדמה או מן המים. בתקופת המקרא לא הכירו, כמובן, את הקשר הכימי המורכב של הצמח עם האור, הפוטוסינתזה, אבל הבחינו בו, באינטואיציה, מתוך הסתכלות בעולם הצומח: הם ראו בצמח יצור המתקיים ומתרבה ואשר יש בכוחו לשלב אמצעי חיים שונים לבנין גופו וליצירת פרי: האדמה, המים, האוויר וחום השמש. כוח עצמי זה גרם לבני האדם בתקופה ההיא להוקיר את הצמחים שבסביבתם. לפיכך מצויים בתרבויות קדומות עצים קדושים וטקסי פולחן לעצים הבולטים בנופם, בתנובתם ובאריכות הימים שלהם. בישראל נשתמרה זיקה חמה אל עולם הצומח, המתבטאת במקרא בלשון הדיבור, במשלי עם של הנביאים וביצירות הגות. מאלה אנו למדים על יחס רגשי מיוחד לעולם הצומח, הנובע מקשר נפשי ורוחני עמוק, היוצר גשר מאחד ומשלב בין עולמו של האדם מישראל לעולם הצומח. מזמור ק"ד בתהילים הוא המנון לפלאי הבריאה ולאל הבורא, אשר יצר את העולם בתואם מופלא בין עולם הדומם, עולם הצומח, עולם החי ועולם האדם. "משקה הרים מעליותיו, מפרי מעשיך תשבע הארץ, מצמיח חציר לבהמה ועשב לעבודת האדם להוציא לחם מן הארץ" (י"ג-י"ד).

בעל המזמור ניצב מול מעשה הבריאה ומביע את התפעלותו: "מה רבו מעשיך ה', כולם בחכמה עשית, מלאה הארץ קנייניך". ההתפעלות נובעת מהכרת התואם בין שפע המינים הקיימים בבריאה לבין מחזוריות מעגלי החיים המזינים זה את זה: "תתן להם - ילקטון, תפתח ידך ישבעון טוב, תסתיר פניך - יבהלון, תוסף רוחם - יגוועון ואל עפרם ישובון, תשלח רוחך - יבראון, ותחדש פני אדמה" (שם, כ"ז-ל"ו). תמונת עולם זו מתוארת כביטוי להשקפת העולם האחדותית, המונחת ביסוד ספרות המקרא, הרואה את כל גילויי הבריאה והחיים כפרי יצירתו של אל יחיד בורא עולם ומלואו, וכמערכת אחת, שבה משתלבים כל הברואים לעולם אחד. גם גילויים הנראים סותרים את השלמות אינם מפירים אותה: היום והלילה אינם מוצגים כאן כנציגי שני כוחות ויריבים הלוחמים זה בזה, אלא כשני פניה של יצירה אחת, המספקת את צורכי הברואים הכלולים בה. החיים והמוות אינם נתפסים כביטוי של כוחות אלוהיים מנוגדים, הלוחמים ביניהם על השלטון בעולם, כפי שאנו מוצאים במיתוסים קדומים, אלא כתופעה חיונית הכרחית לקיום החיים ולקידומם בחילופי הדורות.

הצמח מסמל לאדם המקראי גם את מעגלי חייו, כפי שעולה מדבריו של איוב, המשווה את גורלו של האדם לגורלו של העץ: "כי יש לעץ תקווה, אם יכרת ועוד יחליף ויונקתו לא תחדל" (איוב י"ד, ז'). לעץ יש כוח חיים שאין לאדם: הוא מסוגל להמשיך לחיות גם אם ייכרת גזעו, ולהצמיח משורשיו עץ חדש כחלופה לגזע הכרות. לא כן האדם: אם יגוע וימות, אין בכוחו לצמוח מחדש. איוב בונה את ההקבלה בגלל הסגולה המיוחדת של הצמח לחזור ולצמוח מחדש: "גם אם יכרת ועוד יחליף, ויונקתו לא תחדל, ועשה קציר כמו נטע" (שם, ט'). מדברי היאוש המרים של איוב לרעיו נרמז שורש הקשר העמוק של תרבות ישראל אל עולם הצומח: הצמחים, בגידולם ובכוחם לחזור ולהתחדש גם לאחר כריתת גזעם, מהווים אות לאוצרות חיים השופעים בתוכם הודות ליונקותיהם הנשלחות למעמקי האדמה. וכמוהם עם ישראל - מעורה באדמת תורתו ויונק ממנה את חיותו בכל דורות קיומו כעם בין העמים. האדם הבודד אמנם נפטר מן העולם, אבל העם, כגוף חי, ממשיך לחיות, לצמוח ולשאוף להשלמת תעודתו בעולם.

"מזמור שיר ליום השבת" (תהלים, צ"ב) הוא שיר הודיה לה' על מעשה הבריאה המופלא

והמושג, ובמיוחד על דרכו בהנהגת העולם בדרך הצדק והאמת. הרשעים, צמיחתם חולפת במהרה "כמו עשב". לעומתם, "צדיק כתמר יפרח".

ההשקפה העולה כאן היא של זהות בין דרך הצדק החברתי עם יסודות השלימות, התואם, וההרמוניה בבריאה. הכתרת מזמור זה כ"מזמור שיר ליום השבת" נובעת מהרעיון הטבוע בו ובמצוות יום השבת: מצוות השבת מכוונת ליצור יממה של מנוחה לגוף והתעלות לנפש מעל טרדות הקיום בכל ימות השבוע. ביום זה חוזר האדם ומתקשר אל מקורות החיים הנוצצים בימי בראשית. מצויד בתצפית זו על העולם ועל עצמו, יכול האדם לחזור לאחר יום השבת לימי המעשה ביתר שלימות וביטחון בדרכו.

המנורה הבנויה כצמח מסמלת לעם ישראל את התואם בין כל חלקי הבריאה ואת שאיפתו של האדם להביא את העולם לכלל שלמות.

המנורה במשכן ועץ החיים בגן העדן

מתיאורי המשכן במקרא משתמע בבירור הקשר שלו עם תיאורי הבריאה בספר בראשית, וכבר עמדו על כך במדרש ובמחקר. גן עדן נתפס על ידי המספר המקראי כמקום שבו שוכן האלוהים, והאדם עובד אותו שם, ולכן נאמר שכשם שלשונות בניית המשכן זהות לתיאורי הבריאה, כך תיאורי מבנה המשכן זהים לתיאורי גן העדן.

המשכן הוא מעין חיקוי אנושי לגן-עדן, כי גן עדן הוא מעין דגם של המקדש האידיאלי, "שהרי מן הדין הוא שאלה המקימים מקדש מעשי ידי אדם לכבוד אבי העולם ומנהיגו, יקחו חומרים הדומים לאלה שמהם ברא את היקום" (פילון, חיי משה, ב', 88).

"בחזון זה מותנה קיומו של העולם, ועל ידו מקבל העולם את עמידתו ושכלולו". ובעתיד לבוא: "מעשה גן העדן בו זכו אדם וחווה להיבדלות ישירה עם ה' ומעמד הר סיני בו זכה כל העם לנבואה 'פנים אל פנים', לשעה קלה - יהפך למעמד מתמיד". (י. קיל).

עץ החיים

"עץ חיים היא למחזיקים בה" - מאגדת קדומים לתורת חיים. בתוך גן העדן עומד עץ החיים, ורבים עמדו על כך כי המנורה העומדת במשכן מזוהה עימו ומכוונת לערכים שאותם הוא מסמל. המוטיב "עץ החיים" נפוץ בספרות העמים ובישראל, מימי קדם עד ימינו. הוא פושט ולובש צורה בהתאם למערכת הפולחנית, הספרותית והרעיונית, שהוא צומח ומשובץ בתוכה.

בתחום המיתוסים הקדומים הוא מופיע כעץ המקשר בין העולמות השונים, בין העולם העליון, המשמש משכן לאלים הנצחיים, לעולם התחתון, משכנם של הברואים בני התמותה. במערכת זו מופיע עץ החיים כעץ האלמוות, שנברא במעשה בראשית עם יתר הברואים.

בתחום המאגיה מופיע עץ החיים כאילן בעל עוצמה מאגית, העשויה להשפיע על כל האוכל מפרי, או המריח את ריחו, להתעלות ממעמדו ולהפוך לבן אלמוות, כפי שמצאנו במעשה גן העדן - "פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעולם" (בראשית ג', כ"ב). בתחום הריפוי והתחייה האילן או פרי גורמים לריפוי ממחלות ומנגעים ואף להחיות מתים. עץ החיים הוא פלאי, מצוי בעולמות אחרים הרחוקים מעולמנו, ושאפת האדם היא להגיע אליו ולאכול מפרי.

במעשה הבריאה במקרא, מתואר עץ החיים כאחד מעצי "גן בעדן מקדם", מבלי לציין את צורתו וייחודו בין עצי הגן: "ויטע אלהים גן בעדן מקדם וישם שם את האדם אשר יצר. ויצמח ה' אלהים מן האדמה כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל. ועץ החיים בתוך הגן ועץ הדעת טוב ורע" (שם, ה'-ט').

עץ הדעת מוגדר כאן כאמצעי להבחין בין טוב לרע, ואילו על עץ החיים לא ניתנת כל הגדרה לגבי תפקידו וייחודו בין עצי הגן, אלא בציון שהוא אחד מן העצים "בתוך הגן". רק לאחר שחטאו אדם וחווה באכילת הפרי מן העץ האסור נאמר: "הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע, ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעולם" (שם, כ"ב).

מכאן מסתבר, כי עץ הדעת מקנה לאדם אפשרות להבחין בין טוב לרע, ואילו עץ החיים מקנה לו כוח לחיות חיי נצח, ובכך להתעלות למעלת מלאכי עליון. הגירוש מגן עדן מכוון למנוע מן האדם להגיע למעלה זו. בעולם שמחוץ לגן נקרא האדם לגלות את יחודו בעולם החיים ביכולת ההגנה בין טוב לרע, אך עליו להישאר בן תמותה.

בספרות ישראל נפתח פתח לאפשרות התגברות על כורח המיתה באמצעות חיים על-פי העלאת האור במנורה

שני מקראות מיוחדים בתורה (ויקרא כ"ד א'-ד', במדבר ח', א'-ב') מתארים את דרכי העלאת האור במנורה. בויקרא מפורט הדלקת הנרות ב"שמן זית זך כתית למאור". במדבר מודגש כי יש להעלות את הנרות במנורה, ולכן יש משמעות מיוחדת שבה נדון להלן.

דרך הנחת הנרות במנורה "אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות" (במדבר ח', ב') מפנה את תשומת ליבנו לסמליותם של שבעת הנרות ושל הנר המרכזי, "הנר המערבי", המתקשרים עם השבת ועם כל הקשריו וסמליותו של המספר שבע, שגם הם מכוונים אל הבריאה. תפקיד העלאת נרות המנורה הוא לסמל את ההיענות האנושית לצו האלוהי של בריאת האור. כשם שצורת המנורה ודימויה לצמח מתקשרים לבריאת העולם, כך גם העלאת האור מפנה את מחשבתנו לימים ראשונים.

"בראשית ברא אלוהים את השמים ואת הארץ. והארץ היתה תהו ובהו וחושך על פני תהום. ורוח אלוהים מרחפת על פני המים. ויאמר אלוהים "יהי אור". ויהי אור!" (בראשית א', א-ג') האור הוא מעשה הבריאה הראשון בטרם היו מאורות בעולם, לפני בריאת השמש, הירח והכוכבים. ה'אור' מנותק מהמאורות ברקיע, 'אור' כמושג מופשט וסמלי של היעדר חושך. החושך נתון מבראשית, הוא היסוד המנוגד לכל מעשי הבריאה, ובהשאלה, לכל מה שאנחנו מכנים תרבות אנוש. המלה 'אור' מסמלת הרבה יותר מאשר מצב שבו אנו יכולים לראות. 'אור' הוא מושג ערכי, ממש כמו ש"חושך על פני תהום" אינו מושג טכני אלא מושג ערכי, דיסהרמוניה. האור, לעומת החושך, הוא הצעד הראשון לקראת ההרמוניה, לקראת יצירת עולם של שלמות.

כל מעשי הבריאה מסתיימים בביטוי "כי טוב". ביום הששי נברא האדם ונאמר: "וירא את כל אשר עשה והנה טוב מאוד" (בראשית א', א-ג'). כל מעשי הבריאה, כולם יחד, מתמזגים למשהו נשגב יותר, מושלם, שכל חלק ממנו משתלב עם רעהו ויוצר משהו שלם, הרמוני. המושג 'הרמוניה' כולל תיאום בין כוחות וגורמים שונים, המצויים על פני האדמה, והם קשורים זה לזה בשורשם ומכוונים אל ההרמוניה, שהיא חיבור של כל הגורמים לשלמות אחת עליונה. הצבת מנורת המאור בתוך המשכן והיותה מקור האור בו, מכוונות אל הביטוי "ויהי אור" ואל תפקיד האור, שהוא היצירה הראשונה בבריאה. המנורה היתה מיוחדת בין כלי הקודש במשכן ובמקדש בתבניתה, בקישוטיה בעיטוריה ובדרך תפעולה. האור שהועלה במנורה על ידי הכהן הוא התשובה וההיענות האנושית לאור העליון, אור הבריאה.

צו את בני ישראל

ויקחו אליך

שמן זית זך כתית למאור

להעלות נר תמיד

מחוץ לפרוכת העדות באוהל מועד

יערך אותו אהרן מערב עד בוקר

לפני ה' תמיד

חוקת עולם לדורותיכם

על המנורה הטהורה

יערך את הנרות

לפני ה' תמיד.

(ויקרא כד, א-ד)

הצו העיקרי, העולה מן הפסוקים הללו, הוא חשיבות שמירת האש הבוערת תמיד בנרות המנורה. מכאן חשיבותם של הכהנים בשמירת האש-האור ובטיפול במנורה. הדלקת האש במנורה בשמן זית זך כתית למאור נועדה לכך שהאור ידלוק תמיד. הקצב העולה מן הטקסט הולך ומתגבר, הולך ועולה, כשבסוף כל צלע תופיע המלה "תמיד". שלוש פעמים חוזרת המלה 'תמיד' כדי להדגיש את חשיבות הרציפות וההתמדה של האור העולה מן המנורה "מערב עד בוקר, לפני ה' תמיד, חוקת כולם לדורותיכם" (שם).

הפסוקים הראשונים בטקסט זה (א-ג) מקבילים להוראה שניתנה לכהנים בראשית פרשת תצווה (שמות כ"ז, כ'-כ"א). אלא שבמקור בספר שמות לא נזכרת המנורה הטהורה והדגש הוא על עבודת הכהנים. כאן לפנינו הדגש הוא על חשיבות "המנורה הטהורה" בתוך המערך של עבודת הכהנים.

הדלקת המנורה בשמן זית זך

חשיבות שמן הזית היתה באיכותו הגבוהה. השמן נסחט מן הזיתים, שנמסקו מראש העץ והיו נכתשים במדוכה. השמן הראשי לכתישה, שנקרא כתית, היה זך ומזוכך ביותר, ולא היה פולט

פיח ועשן. את הנרות היו מדליקים מחדש כל בוקר. "נר התמיד" היה הנר המערבי, האמצעי, שלא כבה לא ביום ולא בלילה.

"והיו עורכים את הנרות עריכה הראויה להאיר כל הלילה. מערב עד בוקר, ויצקו בהם חצי לוג לכל בזיך ובזיך. והיה בהם כדי תאורה אפילו ללילות הארוכים של תקופת טבת (רש"י, שמות כ"ז, כא')."

"אמר רבי חנינא, סגן הכהנים: אני הייתי משמש בבית-המקדש, ומעשה נסים היה במנורה, משהיו מדליקין אותה מראש השנה, לא היתה מתכבה עד שנה אחרת. פעם אחת לא עשו הזיתים שמן, התחילו הכהנים לבכות, כך אמר הקדוש ברוך הוא: פעם אחת בשנה יהיו מדליקין את המנורה, לפיכך מדליקין בשמן זית זך כתית, אבל למנחות, שהיו מקריבין בכל יום, לא. לכך נאמר בה שמן זית זך כתית. (תנחומא תצווה, ג')."

שמן הזית נועד עבור נרותיה של מנורת המשכן ולאחריה מנורת המקדש בלבד. לשאר המטרות אפשר היה להשתמש בשמן אחר. זאת ניתן ללמוד מן המקור שלפניו, העוסק בהדלקת נר שבת ובשמן שהובא כמינחה לבית המקדש. "רבי טרפון אומר, אין מדליקין אלא בשמן זית בלבד. עמד רבי יהודה על רגליו ואמר לו לרבי טרפון: מה יעשו אנשי מדי שאין להם אלא שמן אגוזים? ומה יעשו אנשי אלכסנדריא שאין להם אלא שמן צנונות? ומה יעשו אנשי קפוטקיא שאין להם לא זה ולא זה? אמר לו רבי טרפון: הרי מצינו שחיבב הקדוש-ברוך-הוא שמן זית יותר מכל השמנים בנר הדלקה. שהרי שנה פרשת הדלקת הנר ושילש בכמה מקומות. ומרוב חיבתו בחר בשמן זית זך כתית למאור, 'למאור' - ולא למנחות. ומותר מן הזית הראשון היה למנחות הנקרות. תדע, שהרי כל המנחות לא נאמר בהן אלא "ונתת עליה שמן" (ויקרא ב', ט"ו) ובנר הדלקה כתיב, "שמן זית", ולא שאר שמנים (תנחומא בהעלותך, א')."

"ויקחו לי שמן זית זך" (ויקרא כ"ד, ב'). תני ר' חייא: שמן זית ולא שמן שומשומין, ולא שמן אגוזים, ולא שמן צנונות, ולא שמן שקדים, אלא שמן-זית מזיתים. אמר ר' אבין: משל למלך שמרדו בו לגיונותיו, לגיון אחד משלו לא מרד בו. אמר המלך: אותו לגיון שלא מרד בי - ממנו יעשו כודסין, איפרכין ואיסטלטין (המפקדים, בעלי הדרגות). כך אמר הקב"ה: הזית הזה הביא אורה לעולם בימי נח - "ותבוא אליו היונה לעת ערב והנה עלה זית טרף בפיה" (בראשית, ח', י"א). מהיכן הביאה אותו? - ר' אבא בר כהנא אמר: מהר המשחה (הר הזיתים), ר' לוי אמר: משמטוטי (זמורות) ארץ-ישראל הביאה אותו. וזה מה שאומרים שארץ ישראל לא לקחה במי המבול (ויקרא רבה ל"א, י')."

מכיוון שהזית מסמל את ההתחלה החדשה שלאחר אסון המבול, הוא נבחר להדליק את המנורה לתמיד.

ויקחו אליך שמן זית (ויקרא כ"ד, ב'). אליך - אמר רבי שמואל בר נחמני: "אליך ולא לי", אליך ולא אלי - שלא לאורה אני צריך (בבלי מנחות פ"ו, ע"ב).

הרבה לקיחות ציוויתי לכם בשביל לזכות אתכם: אמרתי לכם "ויקחו אליך פרה אדומה" (במדבר י"ט, ב') - שמא בשבילי? לא עשיתי אלא בשביל לטהרכם. לא כך כתוב: "וזהו הטהור על הטמא" (שם י"ט, י"ט). אמרתי לכם "ויקחו לי תרומה" (שמות כ"ה, ב'), "ויקחו תרומה" - אין כתיב כאן אלא "ויקחו לי תרומה" אותי אתם לוקחים - לא בשביל שאדור ביניכם? דכתיב "ועשו לי מקדש" (שם כ"ה, ח'). דבר קשה כביכול אמר להם: קחו אותי ואדור ביניכם.

אמרתי לכם "ויקחו אליך שמן זית זך" וכי אור שלכם אני צריך? אלא בשביל לשמור את נפשותיכם. שהנפש בנר נמשלה לנר שנאמר, "נר ה' נשמת אדם" (משלי כ', כ"ז). ועכשיו שאמר "ולקחתם לכם ביום הראשון, לא בשביל שצריך לי, אלא לזכות אתכם" (תנחומא אמור, י"ז).

תפקידי הכהנים במשכן ומשמעותם

הכהן הגדול, באמצעות החושן שעל חזהו, מייצג את י"ב שבטי ישראל. במשותף עם המנורה והשולחן הם מייצגים את ההיענות המתמדת של שבטי ישראל לברית סיני. שתי פעולות פולחניות עושה הכהן הגדול במשכן: מקטיר את קטורת הסמים ומטפל בהטבת הנרות שבמנורה. את קטורת הסמים הוא מקטיר על מזבח הזהב (שמות ל', ז'-ח'). פעולה זו נאמרה במפורש באהרון: "והקטיר עליו אהרון קטרת סמים, בין ערביים יקטירנה, קטורת תמיד, לפני ה' לדורותיכם" (שם).

קטורת סמים, כינוי זה בא לה כיוון שלצד הבושם, שהוא הלבונה, מכניסים לתוכה שלושה סמים (שם, ל', ל"ד-ל"ח), דבר שאינו נאמר בקטורת פשוטה, ומשום יחודה הפולחני של קטורת פנימית זו גורס הכתוב, שהלבונה הניתנת בה צריכה להיות "זכה" (שם, פס' ל"ד). וכיוון שאהרן חוזר עליה פעמיים ביום, בבוקר ובין הערביים, מכונה קטורת זו בתואר המיוחד למחזוריות זו,

"קטורת תמיד".

פעולה שניה היא הטיפול הפולחני בנרות שבמנורה. הזהות בביטויים: קטורת תמיד ונר תמיד, שמן זית זך וקטורת זכה, מעידה על הקשר שבין שתי הפעולות של הכהן הנעשות בתוך ההיכל ועל הייחוד שלהן, לעומת הקרבת הקורבנות מחוץ להיכל. שמן המאור הניתן בנרות צריך להיות זך (שמות כ"ז, כ'). ויקרא כ"ד, ג') - דבר שאינו נזכר בשמן המשחה ולא בשמן הניתן בקרבנות מנחה, כי שימוש העיקרי של אלה בחוץ.

דרכי הטיפול במנורה מפורטות ומדויקות, כדי להדגיש את חשיבות הפעילות האנושית כהיענות לצו מגבוה. הדרך שבה מובעת תגובת האדם לאור הבריאה היא במעשיו במשך ששת ימי המעשה, כדי להגשים את יעוד האדם ותפקידו בבריאה, וכן את תפקידו בהגשמה יומיומית של הברית.

חובות הטיפול במנורה

לצד המשמעות הידועה של הביטוי "המנורה הטהורה" - מנורה העשויה מזהב טהור, מוצא רש"י פירוש נוסף, המצביע על חשיבות הטיפול בה: "המנורה הטהורה: על טהרה של המנורה שמטהרה ומדשנה תחילה מן האפר". כלומר לפני הדלקתה יש לנקות אותה כדי שתהיה נקייה וטהורה.

הוראות השמירה על הניקיון של המנורה, הטיפול הסדיר בה והיותה זולקת תמיד - תפקידן ללמד שאור המנורה אינו אור רגיל אלא ביטוי תגובה לאור השופע על הארץ וקבלתו כאור עליון.

הכהנים נצטוו לערוך, או להיטיב, מדי בוקר וערב, את שבעת הנרות שבמנורת הזהב. במצווה זו כלולות פעולות אחדות: הסרת הפתילות הישנות, ניקוי הנרות מן השמן שנותר בהם ומילויים בשמן חדש, כדי שהנרות ידלקו כל הלילה. אם מצא הכהן כי כבה אחד הנרות שבמנורה, היה מחליף מייד את הפתילה ואת השמן וחוזר ומדליק את הנר. לא מאש חדשה הדליק, כי אם מאש שנלקחה מאחד הנרות האחרים. יצא מכלל זה הנר האמצעי של המנורה, שהודלק באש שנלקחה מן המזבח החיצון.

הכהן שהופקד על הטבת הנרות היה בודק תחילה חמישה מהם וחוזר ומדליקם אם כבו. משטיים את הבדיקה פנה לעסוק בעבודה אחרת במקדש, ורק לאחר-מכן חזר לבדוק את שני הנרות הנותרים. נרות המנורה הודלקו אפילו בשבת, כפי שגם הוקרבו קורבנות בשבת, אף שהדלקת אש אסורה, ברגיל, בשבת.

פעמיים ביום, לפני עלות החמה ועם שקיעתה, צריך היה להקטיר קטורת ולקדש שמן ולשומרו בשביל נרות המנורה. שלושה נרות צריכים לדלוך במשך היום כולו, ושלושה אחרים יש להדליק בערב.

המנורה היתה גבוהה, ולפיכך היה צורך לעלות אליה במעלות, במדרגות, כדי להדליקה ולהיטיב את הנרות.

"אבן היתה לפני המנורה וגבוהה שלוש מעלות, שעליה כוהן עומד ומיטיב את הנרות, ומניח עליה כלי שמנה ומלקחיה ומחתותיה בשעת הטבה.

החלו עולים במעלות האולם.

מי שזכו בדישון המזבח הפנימי והמנורה היו מקדימין לפניו.

מי שזכה בדישון מזבח הפנימי נכנס,

ונטל את הטני, והשתחוה, ויצא.

מי שזכה בדישון המנורה נכנס,

ומצא שני נרות מזרחיים דולקין -

מדשן את המזרחי,

ומניח את המערבי דולק,

שממנו היה מדליק את המנורה בין הערביים.

מצאו שכבה - מדשנו ומדליקו ממזבח העולה.

נטל את הכוז ממעלה שניה, והשתחוה, ויצא.

מי שזכה במחתה צבר את הגחלים על גבי המזבח,

ורדדן בשולי המחתה, והשתחוה, ויצא (משנה, תמיד, ו', א').

"וכיצד סדר ההטבה? נכנס וכלי בידו וכוז (כלי קיבול גדול לשמן ולאביזרי הניקוי) שמו, ושל זהב היה, דומה לקיתון גדול. מדשן בו את הפתילות שכבו, ומניח הכוז שם לפני המנורה על

מעלה שנייה משלוש מעלות שלפניה ויוצא - ונוטל הכוז בידו ומשתחוה ויוצא" (בבלי תמיד ל', ע"א).

הנרות בראשי הקנים היו נתונים בבזיכים, כוסות בולטות, שניתנו לתוכן השמן והפתילות בידי הכהנים בין הערביים. הנרות היו נפרדים מקני המנורה לשם הטבה והסרת הפיח והפסולת. דרכי הכנת הפתילים

בבית המקדש היו ממונים מיוחדים על מעשה ההפקעה - הכנת הפתילות לנרות המנורה, ונקרא "האיש על הפקיע". מלאכת שזירת החוטים כדי ליצור פתילה כונתה זיוג או זיווג. כגון בן-בבי על הפקיע, שהיה מייג (מזווג) את הפתילות.

המשנה מזכירה את שמות נושאי התפקידים המיוחדים:

"אלו הם הממונים שהיו במקדש:

בן בבי על הפקיע,

בית גרמו על מעשה לחם הפנים

בית אבטינס על מעשה הקטרת,

אלעזר על הפרכות, ופינחס על המלבוש" (משנה שקלים ה', א').

על אף פחיתות עבודת הממונה על הפקיע, זכה בן בבי להמנות על גדולי הדור, כמי שדואג לצורכי הציבור: "ר' יוסי בא לכופרה. בקש למנות עליהם פרנסים ולא קיבלו עליהם. נכנס ואמר לפניהם: בן בבי ממונה על הפקיע (על עשיית פתילות מפקיעי חוטים). ומה אם זה שנתמנה על הפתילות זכה להמנות עם גדולי הדור. אתם שאתם מתמנים על חיי נפשות (על צרכי הציבור) לא כל שכן". (ירושלמי, פאה פ"ח, ה"ז).

"הפקיע שהיה מזווג את הפתילות". "מבלאי מכנסי כהן גדול היו מדליקין את הנרות שבפנים. ומבלאי מכנסי כהן הדיוט היו מדליקים את הנרות שבחוץ. כתיב 'להעלות נר תמיד'. שיערו לומר: אין לך עושה שלהבת אלא פשתן בלבד (ירושלמי סוכה פ"ה, ה"ג).

"מבלאי מכנסי כהנים ומהמיניהן מהן היו מפקיעין, ובהן היו מדליקין, ולא היתה חצר בירושלים שאינה מאירה מאור בית השואבה" (משנה, סוכה, ה' ג'). "בגדי כהונה שבלו מפקיעין אותן, ומהן היו עושים פתילות למקדש" (בבלי שבת כ"א ע"א).

הפתיל היה עשוי מבגדיהם הבלויים של הכהנים. את החוטים, או הגדילים, לפתילות היו קורעים או גוזרים (מפקיעין) מהבגד: הפתיל הנתון בשמן הזית הזך נעשה מפשתן, שהוא מושך השמן אגב בעירה. המייניהם של הכהנים (אבנטים, חגורות) היו עשויים מחוטים שזורים של פשתן וצמר בצבעים שונים (שמות ל"ט, כ"ט) ואילו מכנסיהם ושאר בגדים מפשתן בלבד. כיוון שאסור להשתמש בבגדי הכהונה לצורכי חול, היו מוצאים לבגדיהם שימוש משני - בפתילות שהתקינו לשמחת בית-השואבה. כדי להעביר את קדושת הבגד לשימוש בקדושה עליונה יותר, היו שמים את הפתילות

בבזיך שבו היה שמן זית זך, כך שהפתילה המשיכה לשמש בקודש. בגד הכהן שימש בקודש לכן הקדושה נדבקה בו. הרעיון המנחה את השימוש החוזר של הבגדים שבלו היה: מעלין בקודש ואין מורידין. בשעה שדלקה בנר נזקקה הפתילה להטבה מתמדת, כדי להסיר את הפיח שהצטבר בראש

הנר מפעם לפעם, בכל שעת הדלקתו. הפעולה נעשתה בעזרת מסמר או מלקחיים. במסמר היו מושכים את הפתילה החוצה דרך פי הנר, ובמלקחיים ממנורת המקדש היו ממעכים אותה, מסירים את הפיח שנצטבר בראשה.

את הנרות שבמנורת השבעה בבית המקדש היו מדשנים בכל יום, ומשכבה הנר היו מדשנים אותו ואת הפתילה. לכל העבודות הללו היו כלים מיוחדים, שהוכנו יחד עם המנורה מזהב טהור: מלקחיים לחיתוך ראשי האודים של הנרות, ומחתות לפינוי ולדישון הנרות, הפיח והאפר. בשעת מסעי בני ישראל במדבר, היו צוורים את כלי המשכן ובתוכם את המנורה ואביזריה ומכסים אותה ואת מלקחיה ומחתותיה ואת כלי שמנה (הכד והאגן לשמן) בכיסוי תכלת (במדבר ד', ט').

ההקפדה על פרטי הפרטים של הטיפול במנורה מעידה על חשיבות תפקידם של הכהנים להיענות, על ידי הדלקת האור במנורה, לאור שנברא בשבעת ימי בראשית.

"בעלה של דבורה אשת לפידות עם הארץ היה. אמרה לו אשתו: בוא ועשה פתילות והולך לבית המקדש שבשילה. מה אם יהא חלקך עם אנשים כשרים ותבוא לחיי העולם הבא. והוא היה עושה פתילות עבות כדי שיהא אורן מרובה, לפיכך נקרא לפידות. (סדר אליהו רבה, ה'). "הרואה שמן זית בחלום - יצפה למאור תורה שנאמר: ויקחו אליך שמן זית זך כתית למאור להעלות נר תמיד (שמות כ"ז, כ' בבלי ברכות נ"ז, ע"א).

אורה זו תורה נאמר על הפסוקים בבראשית א' (ג'-ה'):

"ה' פעמים כתיב כאן 'אור', כנגד חמישה חומשי תורה: 'ויאמר אלוהים יהי אור' - כנגד ספר 'בראשית' שבו נתעסק הקב"ה וברא את עולמו. 'ויהי אור' - כנגד ספר 'ואלה שמות' שבו יצאנו ישראל מאפילה לאור. 'וירא אלוהים את האור כי טוב' - כנגד ספר 'ויקרא' שהוא מלא הלכות רבות.

'ויבדל אלוהים בין האור ובין החושך' - כנגד ספר 'במדבר' שהוא מבדיל בין יוצאי מצרים לבאי הארץ. 'ויקרא אלוהים לאור יום' - כנגד ספר "משנה תורה" (דברים) שהוא מלא הלכות רבות (בראשית רבה ג' ה').

מדרשים כתוספת לפרק העלאת האור במנורה

הכוהן שעסק במנורה היה חייב להדליק את שבעת הנרות בסדר מוגדר. תחילה הדליק את שלושת הנרות שבימין המנורה, מימין לשמאל, ואחר-כך הדליק את שלושת הנרות שבשמאל המנורה, משמאל לימין. סדר זה מסמל את הרעיון של אחדות בני ישראל, שכולם, מימין ומשמאל, מכוונים את מאמצייהם לתכלית אחת. רעיון זה של אחדות ישראל הודגש גם בכך, שהמנורה נעשתה "מקשה" אחת, כלומר, מגוש אחד של זהב. (ספורנו)

"מחוץ לפרוכת העדות, באוהל מועד, יערוך אותו אהרון מערב עד בוקר" (ויקרא כ"ד, ג'-ד') משיב רב ששת: "מחוץ לפרוכת העדות יערוך" - וכי לאורה הוא צריך? והלא כל ארבעים שנה שהלכו בני ישראל במדבר לא הלכו אלא לאורו, אלא עדות היא לבאי-עולם השכינה שורה בישראל. מאי עדותה? אמר רבא: זו נר מערבי, שנותן בה שמן כמדת חברותיה וממנה היה מדליק ובה היה מסיים.

(בבלי מנחות פ"ו ע"ב)

רב ששת שואל מדוע צריך הנר להידלק מחוץ לפרוכת העדות, המסתירה את הארון ואת קודש הקודשים. והתשובה היא, שהאל שאותו מסמל קודש הקודשים, איננו זקוק לאור, אלא עם ישראל - הוא שזקוק לאור.

רבא אומר: ה"עדות" כאן אינה מכוונת ללוחות הברית שהיו בארון, אלא לנר המערבי של המנורה שבמשכן, המייצג את היענות בני ישראל לברית-סיני, וכשם שארון הברית ליווה את בני ישראל יומם ולילה בכל מסעיהם ארבעים שנה במדבר, כן מלווים נרות המנורה את בני ישראל בכל מסעיהם על פני כל הדורות, כאות ועדות לכל באי עולם, שהשכינה שורה בישראל.

שאלו, מה עדות זו? אמר רבא: זו נר מערבי שבמנורה, שיוצקים בו שמן במידה שהיה נותן בשאר הנרות, ובכל זאת ממנה היה מדליק ובה היה מסיים, שהנר המערבי היה ממשיך לבעור כל היממה, בעוד שאר הנרות דלקו רק בלילה, ובכל ערב היו שבים ומדליקים את שאר הנרות מהנר המערבי. הנר המערבי - הוא "נר התמיד" המסמל את התמדת השכינה בישראל לעולם.

דבר קפרא פתח:

"כי אתה תאיר נרי" (תהל' י"ח, כ"ט)

אמר הקב"ה לאדם זה:

"נרך בידי ונרי בידך".

נרך בידי - שנאמר "נר ה' נשמת אדם" סמשלי כ', כ"ז)

נרי בידך - להעלות נר תמיד.

אלא אמר הקב"ה: אם הארת נרי - הריני מאיר נרך.

(ויקרא רבה, ל"א, ד')

אנו מוצאים במנורה חמישה נתונים:

7 קנים;

11 כפתורים

9 פרחים

17 טפחים גובה

22 גביעים

לאור זה מסביר הגר"א מדרש הקושר את המנורה לפסוק "דברך יאיר": כאשר אנו מעיינים בפתח של חמשת חומשי התורה, אנו מוצאים בתחילת כל חומש את אחד הנתונים הנזכרים של המנורה:

בפסוק הראשון של ספר בראשית - 7 מילים.

בפסוק הראשון של שמות - 11 מילים.

בפסוק הראשון של ויקרא - 9 מילים
בפסוק הראשון של במדבר - 17 מילים
ובפסוק הראשון של דברים יש 22 מילים.

"מקשה תיעשה המנורה" המנורה מרמזת על התורה, כי נר מצווה ותורה אור, ואומרת התורה:
"מקשה" - בקושי, על ידי יסורים ניתנה התורה לאדם. "תיעשה" - מאליה, בלי זכות אבות.
אפילו אם האב הוא עמ-הארץ, אם הוא מתייגע בתורה, יזכה מאליו למדרגה גבוהה בחכמת
התורה. וזהו שאמרו - והתקן עצמך ללמוד תורה שאינה ירושה לך (אבות ב, יב, על פי האר"י).
כפתוריהם 'קנייתם ממנה יהיו' כלה מקשה אחת זהב טהור: (שמות כה, לו). "מקשה אחת זהב
טהור" - הדבר היותר קשה הוא "זהב טהור", שיהא זהב וכסף של אדם, הונו ורכושו - ממקור
טהור, שיירכש ביושר וצדק, בלי שמץ של עוול וכלי סייג ופגם של רמאות. (רשפי אש).
כך זהב טהור יעשה אתה (שמות כ"ה, ל"ט) ככר זהב טהור יעשה אותה: הככר, הלחם שאתה
אוכל, הפרנסה - השתדל שתהא מזהב טהור, נקייה מכל סייג ופגם של שקר, הונאה, רמאות,
אבק גניבה וכדומה. (אם למקרא)

כך אמרו ישראל לפני הקב"ה - ריבון העולמים, עשינו לך מנורה בימי משה וכבתה, עשר בימי
שלמה וכבו, מכאן ואילך אין אנו ממתינים אלא לאורך - "באורך נראה אור" (תהילים, ל"ו,
פסיקתא דרב כהנא, כ"א ג').

לא היתה המנורה צריכה להינתן אלא לפנינו מן הפרוכת, אצל הארון, והיא נתונה מחוץ
לפרוכת, להודיעך שאינו צריך אורה. למה אמר לך, בשביל לזכותך למאור. (תנחומא בובר.
תצווה, ה').

בהעלותך את הנרות. זה שאמר הכתוב - "כי אתה תאיר נרי". (תהילים יח כט) אמרו ישראל:
רבש"ע, אתה אומר שנאיר לפניך, אתה אורו של עולם, והאורה דרה אצלך. "אתה אומר: "אל
מול פני המנורה יאירו?" אמר להם הקב"ה - לא שאני צריך לאורכם, אלא שתאירו לי, כשם
שהארתי לכם, כדי להעלות אתכם בפני כל האומות, שיהיו אומרים - ראו היאך ישראל מאירין
למי שהוא מאיר לכל. והיה הקב"ה מנהיגם ומאיר להם, שנאמר: "וה' הולך לפניהם יומם"
(שמות י"ג, כ"א). כיוון שעמד המשכן קרא הקב"ה למשה ואמר לו: אמור להם שיאירו. אמרו
ישראל להקב"ה, כי אתה תאיר נרי ואתה אומר שנאיר לך? אמר להם הקב"ה - בשביל להעלות
אתכם אמרתי לכם שתאירו לי, כשם שהארתי לכם! לכן נאמר בהעלותך. (תנחומא בובר,
בהעלותך ה').

מדרשים לפרק: "בהעלותך"

"בהעלותך את הנרות" אמר לו הקדוש-ברוך-הוא למשה - לא בשביל שאני צריך לנרות של בשר
ודם

הזהרתיך על הנרות, אלא כדי לזכותם. אמר להם הקדוש-ברוך-הוא לישראל, הוּוּ זהירין להדליק
את הנרות לשמי, ואני מאיר לכם אורה גדולה לעתיד-לבא. לכן נאמר, "קומי אורי כי-בא
אורך". (ישעיהו ס', א') וכתוב, "והלכו גוים לאורך, ומלכים לנגה זרחך" (ישעיהו ס', א'-ג').
"בהעלותך את הנרות" - זה שאמר הכתוב, "כי אתה תאיר נרי" (תה' י"ח, כ"ט) אמרו ישראל
לפני הקדוש-ברוך-הוא, רבונו של עולם, אתה אומר שנאיר לפניך, אתה הוא נרו של עולם. אמר
להם הקדוש-ברוך-הוא, לא שאני צריך לכם, אלא שתאירו לי כשם שהארתי לכם. למה?
להעלות אתכם בפני כל העמים, שיהיו אומרים, ראו היאך ישראל מאירין למי שהוא מאיר
לכל" (תנחומא בהעלותך, א'-ד')

"בהעלותך"

הקרבת, כל זמן שבית-המקדש קיים הן נוהגין, אבל הנרות - לעולם, "אל-מול פני המנורה".
וכל הברכות שנתתי לך לברך את בני, אינן בטלין לעולם.

"אל-מול פני המנורה"

שלא תהיו מבזין על המנורה. הרי נאמר, "כי מי בז ליום קטנות ושמחו וראו את-האבן הבדיל
ביד זרבבל שבעה-אלה עיני ה' המה משוטטים בכל הארץ" (זכריה ד', י'), זו המנורה. ומהו
שבעה. אלה שבעת הנרות כנגד שבעה כוכבים משוטטים בכל הארץ. ואני צריך לנרות שלכם?
ולמה אמרתי לך? - בשביל להעלותכם, "להעלות נר תמיד" (שמות כ"ז, כ')

"בהעלותך את הנרות אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות"

האור הוא כינוי לתורה וחכמה, המאירים את עינו של האדם לדעת דרכיו ומעשיו. הקדמונים
מנו שבע חכמות, שהן כוללות את מרבית הידיעות הנחוצות לאדם בטבע, בבריאה, בחברה
ובכלל כל המדעים הנכללים בשבע חכמות אלו. ובמרכז עומדת חכמת התורה, שהיא הציר

המרכזי המאירה את חיי האדם. ולחכמת התורה נחוצה גם שאר הידיעות שהן רקחות וטבחות לתורה, וזה נרמז כאן: "בהעלתך את הנרות", כשאדם מישראל יעסוק במדעי-הטבע ובחכמות אחרות, אל מול פני המנורה, במרכז יעמיד את חכמת התורה, יאירו שבעת הנרות, וכל החכמות יקבלו הארה מיוחדת מחכמת התורה (חתם סופר).

"דבר אל אהרון בהעלתך את הנרת"

"על כן באורים כבדו ה'". (ישעיה כ"ד, 15) מלמד שישראל חייבין להדליק בבתי-כנסיות ובבתי-מדרשות שהן כמקדש. שנאמר - מה מקדש לא היה הנר כובה בו, כך ישראל חייבין להדליק בבתי-כנסיות ובבתי מדרשות. לפיכך הקב"ה מזהיר למשה שיזהיר את אהרון - "ואמרת אליו בהעלותך את הנרות". (מדרש הגדול)

בהעלותך, כשהשלים משה המשכן והעמידו, מיד הבהיר אור גדול והוא אור השכינה. מיד נתבייש אהרון ואמר - אני לא יכלתי להסתכל באור והוא מצווה אותי להדליק נר! אמר לו הקב"ה: "בהעלתך" - כדי לזכותך. (מדרש החפץ, כת"י)

"יאירו שבעת הנרות"

אמר הקב"ה - הבא שמן-זית זך. שלא יהו צריכין חיזוק ותיקון בכל שעה. אלא כיוון שהדליקו יהו מאירין והולכין. (לקח טוב)

"שבעת הנרות"

שיהא דליקן שווה, ונרותיהן שוות. והן דומין זו לזו. (ברייתא דמלאכת המשכן, י')

"שבעת הנרות"

למה "שבעת הנרות"? - כנגד שבעה כוכבי לכת. חמה, נגה, כוכב, לבנה, שבתאי, צדק, מאדים. בהעלותך את נרותי - הוו זהירים להדליק את נרותי לשמי. ואני מאיר לכם אורה גדולה לעתיד לבוא. - אני צריך נרות שלכם! אני אמרתי לכם: בשביל להעלותך:

"קומי אורי כי בא אורך" (ישעיה ס', א')

אל מול פני המנורה. בשר ודם מדליק נר מנר דולק, שמא יכול להדליק נר מתוך החושך, והקב"ה האיר נר מתוך החושך, שנאמר וחושך על פני תהום (בראשית א ב), מה כתיב אחריו, ויאמר אלוהים יהי אור (בראשית א', ג'), ומתוך החושך הוצאתי אורה, ואני צריך לאור שלכם? ולמה אמר? אלא בשביל להעלות נר תמיד. (תנחומא בוכר בהעלותך ח')

שולחן בצפון ומנורה בדרום, א"ר זריקא אמר ר' אלעזר: לא לאכילה אני צריך, ולא לאורה אני צריך.

"ויעש לבית חלוני שקופים אטמים" (מלכים א' וד) תנא: שקופין מבפנים ואטומים מבחוץ, לא לאורה אני צריך.

"מחוץ לפרכת העדת באהל מועד-" (ויקרא כד, ג) עדות הוא לכל באי עולם שהשכינה שורה בישראל,

ואם תאמר: לאורה אני צריך, והלא כל ארבעים שנה שהלכו ישראל במדבר לא הלכו אלא לאורו! אלא עדות הוא לכל באי עולם שהשכינה שורה בישראל. מאי עדותה? אמר רבא: זה נר מערבי, שנותנין בה שמן כנגד חברותיה, וממנה היה מדליק ובה היה מסיים. (ויקרא רבה, ל"ב ח')

אל מול פני המנורה - אל מול נר אמצעי שאינו בקנים, אלא בגוף של מנורה: יאירו שבעת הנרות - ששה שעל ששת הקנים, שלושה המזרחים פונים למול האמצעי, הפתילות שבהן. וכן שלושה מערביים, ראשי הפתילות למול האמצעי. ולמה? כדי שלא יאמרו לאורה הוא צריך (רש"י במדבר ח', ב')

יאירו שבעת הנרות אמר הקב"ה: הבא שמן זית זך שלא יהו צריכין חיזוק ותיקון בכל שעה. אלא כיוון שהדליקו יהו מאירין והולכין (לקח טוב)

מדרשים כתוספת לפרק העלאת האור במנורה

הכוהן שעסק במנורה היה חייב להדליק את שבעת הנרות בסדר מוגדר. תחילה הדליק את שלושת הנרות שבימין המנורה, מימין לשמאל, ואחר-כך הדליק את שלושת הנרות שבשמאל המנורה, משמאל לימין. סדר זה מסמל את הרעיון של אחדות בני ישראל, שכולם, מימין ומשמאל, מכוונים את מאמצייהם לתכלית אחת. רעיון זה של אחדות ישראל הודגש גם בכך שהמנורה נעשתה "מקשה" אחת, כלומר, מגוש אחד של זהב. (ספורנו)

"מחוץ לפרכת העדת, באהל מועד, יערך אותו אהרון מערב עד בקר" (ויקרא כ"ד, ג'-ד') משיב רב ששת: "מחוץ לפרכת העדות יערך" וכי לאורה הוא צריך? והלא כל ארבעים שנה שהלכו בני ישראל במדבר לא הלכו אלא לאורו, אלא עדות היא לבאי-עולם שהשכינה שורה בישראל.

מאי עדותה? אמר רבא זו נר מערבי, שנותן בה שמן כמדת חברותיה וממנה היה מדליק ובה היה מסיים. (בבלי מנחות פ"ו ע"ב)

רב ששת שואל מדוע צריך הנר להידלק מחוץ לפרוכת העדות, המסתירה את הארון ואת קודש הקודשים. והתשובה היא שהאל, שאותו מסמל, קודש הקודשים איננו זקוק לאור, אלא עם ישראל - הוא שזקוק לאור.

רבא אומר: ה"עדות" כאן אינה מכוונת ללוחות הברית שהיו בארון, אלא לנר המערבי של המנורה שבמשכן, המייצג את היענות בני ישראל לברית-סיני, וכשם שארון הברית ליווה את בני ישראל יומם ולילה בכל מסעיהם ארבעים שנה במדבר, כן מלווים נרות המנורה את בני ישראל בכל מסעיהם על פני כל הדורות כאות ועדות לכל באי-עולם, שהשכינה שורה בישראל. שאלו, מה יעדות זו? אמר רבא: זו נר מערבי שבמנורה, שיוצקים בו שמן במידה שהיה נותן בשאר הנרות, ובכל זאת ממנה היה מדליק ובה היה מסיים, שהנר המערבי היה ממשיך לבעור כל היממה, בעוד שאר הנרות דלקו רק בלילה, ובכל ערב היו שבים ומדליקים את שאר הנרות מהנר המערבי.

הנר המערבי הוא "נר התמיד" המסמל את התמדת השכינה בישראל לעולם. בר קפרא פתח: "כי אתה תאיר נרי" (תה"ל י"ח, כ"ט) אמר הקב"ה לאדם זה: "נרך בידי ונרי בידך". נרך בידי - שנאמר "נר ה' נשמת אדם" (משלי כ', כ"ז) נרי בידך - להעלות נר תמיד. אלא אמר הקב"ה: אם הארת נרי - הריני מאיר נרך. (ויקרא רבה, ל"א, ד')

המנורה מצביעה על חמישה נתונים:

7 קנים;

11 כפתורים

9 פרחים

17 טפחים גובה

22 גביעים

לאור זה מסביר הגר"א מדרש הקושר את המנורה עם הפסוק "דברך יאיר": כשאנו מעיינים בפתח של חמשת חומשי התורה, אנו מוצאים בתחילת כל חומש את אחד הנתונים הנזכרים של המנורה:

בפסוק הראשון של ספר בראשית - 7מילים.

בפסוק הראשון של שמות - 11מילים.

בפסוק הראשון של ויקרא - 9מילים

בפסוק הראשון של במדבר - 17מילים

ובפסוק הראשון של דברים יש 22מילים.

"מקשה תיעשה המנורה" המנורה מרמזת על התורה, כי נר מצווה ותורה אור, ואומרת התורה: "מקשה" - בקושי, על ידי יסורים ניתנה התורה לאדם. "תיעשה" - מאליה, בלי זכות אבות. אפילו אם האב הוא עם-הארץ, אם הוא מתייגע בתורה, יזכה מאליו למדרגה גבוהה בחכמת התורה. וזה שאמרו והתקן עצמן ללמוד תורה שאינה ירושה לך (אבות ב, יב, על פי האר"י) כפתוריהם וקנותם ממנה יהיה כולה מיקשה אחת זהב טהור: (כה, לו) מקשה אחת זהב טהור" - הדבר היותר קשה הוא "זהב טהור", שיהא זהב וכסף של אדם, הונו ורכושו - ממקור טהור, שיירכש ביושר וצדק, בלי שמץ של עוול ובלי סייג ופגם של רמאות. (רשפי אש) ככר זהב טהור יעשה אותה (שמות כ"ה, ל"ט) ככר זהב טהור יעשה אותה - הככר, הלחם שאתה אוכל, הפרנסה - השתדל שתהא מזהב טהור, נקייה מכל סייג ופגם של שקר, הונאה, רמאות, אבק גניבה וכדומה. (אם למקרא)

כך אמרו ישראל לפני הקב"ה, ריבון העולמים עשינו לך מנורה בימי משה וכבתה, עשר בימי שלמה וכבו, מכאן ואילך אין אנו ממתינים אלא לאורך. "באורך נראה אור" (תהילים, ל"ו, פסיקתא דרב כהנא, כ"א ג')

לא היתה המנורה צריכה להינתן אלא לפנינו מן הפרוכת, אצל הארון, והיא נתונה מחוץ לפרוכת, להודיעך שאינו צריך לאורה. למה אמר לך, בשביל לזכותך למאור. (תנחומא בוכר. תצווה, ה')

"בהעלותך את הנרות"

זה שאמר הכתוב "כי אתה תאיר נרי". (תהילים יח כט) אמרו ישראל: רבש"ע אתה אומר שנאיר לפניך, אתה אורו של עולם, והאורה (דרה) אצלך, "אתה אומר: "אל מול פני המנורה יאירו"? אמר להם הקב"ה לא שאני צריך לאורכם, אלא שתאירו לי כשם שהארתי לכם, כדי להעלות

אתכם בפני כל האומות, שיהו אומדן ראו היאך ישראל מאירין למי שהוא מאיר לכל. והיה הקב"ה מנהיגם ומאיר להם, שנאמר: "וה' הולך לפניו יום". (שמות י"ג, כ"א) כיוון שעמד המשכן קרא הקב"ה למשה ואמר לו: אמור להם שיאירו. אמרו ישראל להקב"ה - כי אתה תאיר נרי ואתה אומר שנאיר לך? אמר להם הקב"ה בשביל לעלות אתכם אמרתי לכם שתאירו לי, כשם שהארתי לכם! לכן נאמר בהעלותך. (תנחומא בוכר, בהעלותך ה')

אמר חנינא: סגן הכהנים הייתי משמש בבית המקדש ומעשה ניסים היה במנורה משהיו מדליקין אותה מראש השנה לא היתה מתכבה עד שנה אחרת ופעם אחת לא עשו הזיתים שמן התחילו לבכות. ואמר רבי חנינא: סגן הכהנים אני הייתי בבית המקדש ומצאתי מנורה דליקה יותר ממה שהיתה דליקה כל ימות השנה. ראה מעשה ניסים. לכן נאמר - כתית למאור ולמה כן? אלא כך אמר הקב"ה: פעם אחת בשנה יהיו מדליקין את המנורה, לפיכך יהיו מדליקין שמן זית זך כתית. אמרו חז"ל: כיוון שהיו מדליקין מן המנורה, כל חצר שהיתה בירושלים היתה משתמשת לאורה. לכן נאמר: ויקחו אליך שמן זית זך כתית. (תנחומא תצווה ג' ג')

כשהשלים משה המשכן והעמידו, מיד הבהיק אור גדול והוא אור השכינה, מיד נתבייש אהרן ואמר: אני לא יכלתי להסתכל באור והוא מצוה אותי להדליק נר אמר לו הקב"ה: בהעלתך כדי לזכותך (מדרש החפץ)

מנורת שבעת הקנים
המנורה הדומה לצמח, דרכי הפעלתה והעלאת האור בנרותיה מכוונים את מחשבתנו אל ימי הבריאה הראשונים. שבעת קניה של המנורה מזכירים את המספר שבעה ואת המשמעויות הגלומות בו.

המספר שבעה הוא מספר מרכזי במקרא, והוא מסמל את ברכת האל ואולי אף את האל עצמו, כפי שטוען פילון האלכסנדרוני. המספר מסמל הרמוניה, שלמות וטוהר. מספר ימי הבריאה הוא שבעה. אל תיבת נוח עלו שבעה שבעה מן הבהמות הטהורות וכן גם מעוף השמיים (בראשית ז', ב'), ונוח המתין שבעה ימים לפני ששלח את היונה לדעת אם "קלו המים" לאחר המבול (בראשית ח', י').

יעקב עבד שבע שנים ועוד שבע שנים ברחל, אהובתו (בראשית כ"ט); שבעה ימים הם ימי ההיטהרות מטומאה וממחלות (ויקרא י"ז); לאחר שטבל נעמן, שבע פעמים בירדן "וישב בשרו כבשר נער קטן ויטהר", הכריז: "הנה נא ידעתי כי אין אלהים בכל הארץ, כי אם בישראל" (מלכים ב', ה' י"ד-ט"ו); שנת השמיטה היא השנה השביעית; החגים העיקריים: פסח וסוכות נמשכים גם הם שבעה ימים.

חשיבות המספר במקרא נובעת, לדעת החוקרים, מן ההשפעה הבבלית ומן המשמעות שייחסו בתרבות זו לשבעת גרמי השמיים העיקריים: חמשת כוכבי הלכת, השמש והירח.

לדעת חוקרים אחרים, מקורו הקדום של המספר שבעה הוא בכנען, שבה נוספה קדושה לציפייה לרדת הגשמים בת שבעת החודשים השחונים מהחודש הראשון, ניסן, ועד החודש השביעי - תשרי. מכאן הושפעה גם התרבות העברית וקידשה את "החג" - חג הסוכות, שבו התפתחו מנהגי התפילה להורדת הגשם. קדושתו של המספר שבעה התפשטה אל כל ארצות המזרח הקדום. מכאן גם נובע הקשר בין המספר "שבעה" לשורש "שבע" (ש' שמאלית) ושבעה, המבטאים ברכה ושלמות.

המנורה והשבת.

המנורה בת שבעת הקנים, העשויה זהב טהור מתייחסת אל שבעת ימי הבריאה והשבת. היום השביעי, השבת, מעיד על סיום מלאכת הבריאה ועל תחושת ההרמוניה והשלמות שבגמר המלאכה. השבת היא זכר לברית בין ה' לעם ישראל, זכר ליציאת מצרים ולהוראה: "זכור כי עבד היית בארץ מצרים". בכך היא מסמלת את הקשר הרעיוני בין בריאת העולם לבין שליחותו של עם ישראל בעולם כנושא הברית עם האל. הדלקת המנורה בת שבעת הקנים על ידי הכהן, שליחו של עם ישראל, היא המבטאת מעשה את היענותו של האדם לדעיון זה.

יוסף בן מתתיהו בתארו את המנורה בתהלוכת הניצחון של טיטוס ברומא, אומר: "ומספר הקנים היה שבעה לכבוד שבעת ימי השבוע אשר ליהודים" (מלחמות היהודים ז', ה' ה')

גם המדרש משווה את קני המנורה לשבעת ימי השבוע: "שבעה נרות נעשו בבית-המקדש ונר של שבת היה מאיר כנגד ששת; שנאמר: 'אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות'; "שבעה ימים ברא הקב"ה ומכולם לא ברא אלא יום השביעי, שנאמר: 'ויברך אלוהים את היום השביעי'" (בראשית ב', ג', פרקי דרבי אליעזר, י"ט).

"מה עשו בני ישראל? לקחו את השבת וקבעו אותה במרכז. את השבת התחילו למנות מיום ד',

שבו נתלו המאורות, וכך קבועה השבת במרכז. היהודים העתיקו את השעון של הטבע כדי להעמיד את השבת באמצע כנקודה מרכזית בעיגול - בחינת מנורה באמצע וכל הקנים נוטים אל השבת" (ח. נ. ביאליק).

שש הלהבות של הנרות, הקבועים בששת הקנים היוצאים מן המנורה, מכוונות היו, לפי מסורת מרכזית, אל הנר האמצעי. נר זה פניו כנגד קודש-הקדשים, והוא נקרא נר מערבי. "אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות". מלמד שהיו מצדדין פניהם כלפי נר מערבי ונר

מערבי כלפי שכינה. ואמר רבי יוחנן מכאן שאמצעי משובח" (בבלי מגילה, כ"א ע"ב). בטקסט תלמודי אחר (מנחות צ"ח ע"ב) מדובר על הנר האמצעי. מכאן, שלפי דעה זו, הנר האמצעי היה הנר המערבי, כי היה מכוון כלפי מערב - כלפי קודש הקודשים, והמנורה עמדה מדרום לצפון.

("הנרות) לעולם צפון ודרום מונחים, אחד כלפי מערב (האמצעי), שפי הפתילה כלפי מערב ושאר הפתילות מצודדות פיהן כלפי האמצעי. ג' של צד צפון מצודדות כלפי דרום, וג' של צד דרום מצודדות כלפי צפון" (רש"י לבבלי מנחות צ"ח ע"ב) ההנחה שהנר האמצעי המערבי הוא המשובח, הביאה לכך שאת הרבנים הגדולים כמו הרמב"ם ואברהם בנו, היה נהוג לקרוא ("נר מערבי").

הנר האמצעי המערבי נקרא גם "נר התמיד", כי היה עליו לדלוק תמיד גם ביום וגם בלילה, כסמל להימצאות השכינה בישראל.

נרות שכבו או נרות שהיה צריך להדליקם - הכהן מדליק מנר מערבי: "מניח את המערבי דולק, שממנו היה מדליק את המנורה של בין ערביים. מצאו שכבה, מדשנו ומדליקו ממזבח העולה" (בבלי תמיד, ל"ג ע"א).

"מניין שיהיו כל הנרות מוסטריין כנגד נר האמצעי? תלמוד לומר: 'אל מול פני המנורה'. אמר רבי שמעון: כשהלכתי לרומי וראיתי שם את המנורה, היו כל הנרות מוסטריין כנגד נר האמצעי" (ספרי זוטא, ח' ב').

"מחוץ לפרכת העדת באהל מועד, יערוך אתו אהרן מערב עד-בקר" (ויקרא כ"ד, ג').

מהי עדות? אמר רב: זו נר מערבי שנותר בו שמן כמידת חברותיה וממנה היה מדליק ובה היה מסיים" (בבלי שבת כ"ב ע"ב).

"חצי לוג שיערו בה ללילי תקופת טבת הגדולים, שלא יכבה בטבת בלילה, והתורה אמרה מערב עד בוקר" (רש"י, שם)

כיוון שהמנורה סימלה, בין השאר את השבת, הרי שהנר המערבי, המרכזי, נר התמיד, מסמל את השבת, והנרות האחרים, הפונים אליו מסמלים את ימי השבוע, ששת ימי המעשה של האדם. השבוע מתחיל עם הפנים אל השבת: ביום רביעי שבו נבראו המאורות. והמשכו בימים חמישי ושישי ומסתיים בימים ראשון, שני ושלישי, הקשורים עדיין לשבת שעברה. להבות הנרות יהיו מכוונות כלפי הנר המייצג את השבת.

"מנין שכשאתה מונה, הווי מונה: אחד בשבת, שני בשבת, שלישי בשבת, רביעי בשבת, חמישי בשבת וערב שבת? תלמוד לומר: זכור את יום (השבת), (מכילתא דרשב"י, כ', ח'). דעיכת הנר המערבי שימשה כאות מאיים, המעיד על כך שנסתלקה שכינה מישראל. "תנו רבנן: ארבעים שנה קודם חורבן הבית לא היה גורל עולה בימין ולא היה לשון של זהורית מלבין, ולא היה נר מערבי דולק, והיו דלתות ההיכל נפתחות מאליהן (לאויבים), עד שגער בהן רבן יוחנן בן זכאי. אמר לו: היכל היכל! מפני מה אתה מבעית את עצמך? יודע אני כך שסופך עתיד ליחרב, וכבר נתנבא עליך זכריה בן עדוא ('פתח לבנון דלתיך ותאכל אש בארזיך' " (זכריה י"א, א' בבלי יומא, ל"ט ע"ב).

"כל זמן שהיה שמעון הצדיק קיים היה נר מערבי תדיר. משמת, הלכו ומצאוהו שכבה. מכאן ואילך מוצאין אותו פעמים כבה ופעמים דולק. (תוספתא, סוטה י"ג, ה"ז).

"בי"ח באב כבה הנר המערבי בימי אחז" (שולחן ערוך, אורח חיים תק"פ, ב'). הדבר אירע בהתאם לנאמר על-ידי המלך חזקיהו על אביו, המלך אחז, שבזמנו נכבשה יהודה בידי ממלכת ישראל ובידי ארם ואשור: "כי מעלו אבותינו (אחז ואנשיו) ועשו הרע בעיני ה' אלוהינו ויעזבוהו ויסבו עיניהם ממשכן ה' ויתנו עורף, גם סגרו דלתות האולם ויכבו את הנרות וקטורת לא הקטירו ועולה לא העלו בקודש לאלוהי ישראל, ויהי קצף ה' על יהודה וירושלים ויתנם לזעווה ולשמה ולשרקה והנה נפלו אבותינו בחרב ובנינו ובנותינו ונשינו בשבי על זאת" (דבה"י ב' כ"ט, ו'-ט').

הקשר בין המנורה לשבעת ימי הבריאה מביא לכלל סיכום את המשמעויות העולות מתיאוריה של מנורת המשכן, מדמיונה לצמח ומדרכי הדלקת האור שבה. המנורה מסמלת את השאיפה לשלמות ולהרמוניה בעולם, כפי שהיה בשעה שנשלמה הבריאה. תפקיד האדם בעולם להתעלות ולשאוף להשלמת הבריאה במעשיו ובהנהגתו, ואף אם חולשותיו עומדות לו, לעתים, למכשול והנר המערבי כבה, עליו להדליקו מחדש, להתגבר ולהמשיך בדרכו.

תוספות לפרק: מנורת שבעת הקנים

"שבעה אלו אלה שבעת הנרות כנגד ז' כוכבים שמשוטטין בכל הארץ" (במדבר רבה ט"ו, ז').
"בדרום המנורה ובה נרמזו תנועותיהם של המאורות, שהרי השמש, הירח וכל השאר נושאים את מחזוריהם בדרום ומרוחקים מאד מהצפון - מכאן שישה קנים, שלושה מכל צד, היוצאים מאמצע המנורה, ויחד מספרם שבעה. על כל אלה שבעה גביעים ונרות המסמלים את כוכבי הלכת, כפי שקוראים להם אנשי המדע. שהרי כמנורה, כן השמש: מקומה רביעי באמצע השישה והיא מאירה על השלושה שמעליה ועל השלושה שמתחת לה, כשהיא מכוונת כלי נגינה זה שהוא באמת אלוהי" (פילון, על חיי משה, ב' 102-103).

"המנורה היתה עשויה כפתורים, פרחים, רמונים וגביעים קטנים, בסך הכל שבעים. מחלקים אלה הצטרפה, כשהיא עולה מירך אחת ומורכבת חלקים כמספר המיוחס למזלות ולשמש. תוצאותיה היו שבעה ראשים, שהיו מקבילים ומסודרים בשורה אחת, והיו שמים בהם שבעה נרות, נר בכל אחד, מתוך חקוי למספר המזלות. הנרות הביטו לצד מזרח-דרום, משום שהמנורה היתה עומדת באלכסון" (יוסף בן מתתיהו, קדמוניות ג', ו' ז').

"מהמנורה היו יוצאים שלושה קני המנורה מצידה האחד ושלושה קני המנורה מצידה השני. והיא היתה רומזת בזה לשבעת הגלגלים אשר לשבעת כוכבי הלכת בסדר שצ"ס חנכ"ל: שבתאי, צדק, מאדים - חמה - נגה, כוכב, לבנה. כי הינה השמש שם אוהל באמצעותם (באמצעם, על פי תהלים י"ט, ה'), ושבתאי וצדק ומאדים מצדו האחד, ונוגה וכוכב ולבנה מצידו השני, הינה אם כן שבעת הנרות רומזים לשבעת כוכבי הלכת" (אברבנאל, לשמות כ"ה).
אברבנאל משווה את שבעת קני המנורה לשבע החכמות, שהן על פי הפילוסופיה היוונית והמשכה בימי הביניים: דקדוק, גאומטריה, מתמטיקה, אסטרונומיה, אמנות, פילוסופיה, רטוריקה (קיימים צירופים אחרים של שבע החכמות). "ולכן היו בה שבעה קנים ושבעה נרות לרמז לשבע חכמות ושאר הדברים הרומזים להסתעפות החכמות, והיות המנורה מקשה אחת היתה רמז על התאחדות החכמות כפי מה שיתאחדו הנושאים שהמציאות כולו כאיש אחד" (אברבנאל לשמות כ"ה).

"חכמות בנתה ביתה, חצבה עמודיה שבעה" (משלי ט', א'). והעמודים הם שבע החכמות שבית החכמה בנוי עליהם" (אבן-עזרא).

"בהעלתך את הנרת אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות" (במדבר ח', ב'). האור הוא כנוי לתורה וחכמה, המאירים את עינו של האדם לדעת דרכיו ומעשיו. הקדמונים מנו שבע חכמות, שהן כוללות את מרבית הידיעות הנחוצות לאדם בטבע, בבריאה, בחברה ובכלל כל המדעים הנכללים בשבע חכמות אלו. ובמרכזם עומדת התורה שהיא הציר המרכזי המאירה את חיי האדם. ולחכמת התורה נחוצה גם שאר הידיעות שהן רקחות וטבחות לתורה, וזו נרמזת כאן: 'בהעלתך את הנרת', כשאדם מישראל יעסוק במדעי הטבע ובחכמות אחרות, אל מול פני המנורה, במרכז יעמיד את חכמת התורה, יאירו שבעת הנרות, וכל החכמות יקבלו הארה מיוחדת מחכמת התורה" (חתם סופר).

"שובע שמחות את פניך" (תהלים ט"ז, י"א) (אלו שבע כיתות של צדיקים שעתידין להקביל פני שכינה לעתיד לבא, ויהיו פניהם דומות לחמה, ללבנה, לרקיע, לברקים, לכוכבים, לשושנים, למנורה שעומדת בבית המקדש" (ויקרא רבה, ל', ב').
שבעת קני המנורה הזכירו לעם ישראל מוטיבים רבים מן המסורת:
אבות האומה ואמהותיה (שלושה אבות וארבע אמהות: אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב רחל ולאה; שבעה אבות העולם: אדם, נוח, שם, אברהם, יצחק, יעקב, איוב; שבעה המאורות בשמים: שבתאי, צדק, מאדים, חמה, נוגה, כוכב, לבנה. (שצ"ס חנכ"ל); שבעת העממים בכנען: כנעני, אמורי, חיתי, פריזי, חיוי, יבوسی, גרגשי.

"שבעת הנרות שיהא דליקן שוה ונרותיהן שוות, והן דומין זו לזו" (ברייתא דמלאכת המשכן פ"י).

"למה עשה משה שבעה נרות ושלמה שבעים נרות, אלא משה עקר שבעה אומות מלפני ישראל,

אבל שלמה היה מושל על שבעים אומות, שנאמר: "ושלמה היה מושל בכל הממלכות" (מלכים א' ה', א').

"אחרי הארון והשולחן, ציווה על מעשה המנורה, לפי שהמנורה ושבעת קניה רומזת על כל מעשה ימי בראשית. שכן נברא העולם שיהו כל מעשיו אשר נבראו בשבעת הימים מאירים ולא חשוכים" (בראשית רבה א').

שבעת מועדות הן:

שבת, חג המצות, חג העומר (חג שבועות), חג שופרות, חג יום כיפורים, חג סוכות וחג העצרת. שבעה כוכבי לכת:

השמש והירח, נוגה, כוכב, שבתאי, צדק ומאדים. ז' כוכבים שאינם רועים (כוכבי שבת) והם ז' כוכבים של כימה.

כימה - בעת שהיא שוקעת חורשים את הארץ לזרוע אותה, וכשהיא עולה, עת הקציר היא.

ז' חלקים באדם:

ראש, גרון, בטן, ב' ידיים, ב' רגלים.

ז' קומות הן:

ילד, נער, עלם, בחור, איש, שב, זקן.

שבע ניקבות הן בראשו של אדם:

שתי עינים, שתי אזניים, שתי נקבות של חוטם והפה. ועוד שבע בקרביו של אדם: קרקבן, קיבה, קנה, ושת, טחול, כבד וכליות. איזנשטיין, אוצר המדרשים, ע' תע"ד.

השבת נתתי להם לישראל אות היא ביני לבינם, שבששת ימי המעשה פעלתי את העולם ובשבת נחתי, לפיכך נתתי להם לישראל ששת ימי המעשה ובשבת יום מנוחה וקדושה לי ולהם, לכך נאמר ביני ובין ישראל אות היא לעולם.

שבעה רקיעים ברא הקב"ה ומכולם לא בחר למכון כסא כבודו אלא ערבות שנאמר: "סלו לרכב בערבות" (תהילים סח, ה) שבעה ארצות ברא הקב"ה ומכולם לא בחר אלא ארץ ישראל, שנאמר: "תמיד עיני ה' אלוהיך בה מראשית השנה ועד אחרית השנה". שבעה מדברות ברא הקב"ה ומכולם לא בחר אלא מדבר סיני. שבעה ימים ברא הקב"ה ומכולם לא בחר אלא יום כנרת. "שבעה עולמות ברא הקב"ה, ששה עולמות לצאת ולבא למלחמה ושלוש, ועולם השביעי כולו שבת ומנוחה לחיי העולמים, שבעה נרות נעשו בבית המקדש, ונר של שבת היה מאיר כנגד ששתן שנאמר "אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות", (במדבר, ח, ב) שבעה ימים ברא הקב"ה ומכולם לא בחר אלא יום השביעי, שנא' "ויברך אלוהים את היום השביעי" (בראשית א, ג) שכל מי שמשמר את השבת אשריו בעולם הזה ואשריו בעולם הבא, (פרקי דרבי אליעזר, י"ט).

במנורת זהב יש ז' נרות שהן כנגד שבעת יסודות הבריאה: חיים, שלום, חכמה, עושר, חן, זרע וממשלה. שבע היסודות מתנהגות בשתי לשונות של ניגוד ותמורה:

תמורת חיים - מוות.

תמורת שלום - רע.

תמורת חכמה - איוולת.

תמורת עושר - עוני.

תמורת חן - כיעור.

תמורת זרע - שממה.

תמורת ממשלה - עבדות.

שבע כנגד שבע רוחות השמים: מעלה ומטה, מזרח ומערב, צפון ודרום והיכל הקודש מכוון באמצע, והוא נושא את כולן. לפיכך חיבב השביעיות תחת כל השמים.

שבע יסודות הבריאה חקקן, צרפן, שקלן והמירן וצר בהן: שבעה עולמות, שבע ארצות, שבעה ימים של מים, שבעה נהרות, שבעה מדברות, שבעה ימים בשבוע, שבעה שבועות, שבע שנים, שבע שמיטות, שבעה יובלות שבעה כוכבים בעולם, שבעה ימים בשנה, שבעה שערים בנפש, שבעה רקיעים ושבע אדמות ושבע שבתות. והיכל הקודש מכוון באמצע והוא נושא את כולם. לפיכך חיבב השביעיות תחת כל השמים.

שבעה רקיעים בעולם:

וילון, רקיע, שחקים, זבול, מעון, מכון, ערבות. שבע ארצות בעולם: תבל, נשיה, ציה, חלד, ארץ, גיא.

שבעה כוכבים בעולם: שבתאי, צדק, מאדים, נוגה, חמה, כוכב, לבנה. שבעה ימים בשנה:

שבעת ימי השבוע. שבעה שערים בנפש: שתי עיניים, שתי אזניים, שני נקבי האף והפה.

אותיות ב'ג'ד' - כ'פ'ר'ת' מסמלות את יסודות הבריאה:

המליך אות ב' בחכמה וקשר לו כתר וצרפן זה בזה וצר בהן שבתאי בעולם, ויום ראשון בשנה ועין ימין בנפש. המליך אות ג' בעושר וקשר לו כתר וצרפן זה בזה וצר בהן צדק בעולם, ויום שני בשנה ועין שמאל בנפש. המליך אות ד' בזרע (חקלאות) וקשר לו כתר וצרפן זה בזה וצר בהן מאדים בעולם ויום שלישי בשנה ואזן ימין בנפש. המליך אות כ' בחיים וקשר לו כתר וצרפן זה בזה וצר בהן חמה בעולם ויום רביעי בשנה ואזן שמאל בנפש. המליך אות פ' בממשלה (שלטון) וקשר לו כתר וצרפן זה בזה וצר בהן נוגה בעולם ויום חמישי בשנה ונחיר ימין בנפש. המליך אות ר' בשלום וקשר לו כתר וצרפן זה בזה וצר בהן כוכב בעולם ויום ששי בשנה ונחיר שמאל בנפש. המליך אות ת' בחן (יופי) וקשר לו כתר וצרפן זה בזה וצר בהן לבנה בעולם ויום שבת בשנה ופה בנפש.

או אולי כך:

נוצר עם ב' שבתאי, ושבת, ופה, חיים ומוות.
נוצר עם ג' צדק, אחד בשבת, עין ימין, שלום ורע.
נוצר עם ד' מאדים, שני בשבת, עין שמאל, חכמה ואיוולת.
נוצר עם כ' חמה, שלישי בשבת, אף ימין, עושר ועוני.
נוצר עם פ' נוגה, רביעי בשבת, אף שמאל, זרע ושממה.
נוצר עם ר' כוכב, חמישי בשבת, אוזן ימין, חן וכיעור.
נוצר עם ת' לבנה, ששי בשבת, אוזן שמאל, ממשלה ועבדות.
מכאן ואילך צא וחשוב מה שאין הפה יכול לדבר ואין האוזן יכולה לשמוע.
איינושטיין, אוצר המדרשים, עמוד רל"ח, מעובד.
מתוך כתבי פילון האלכסנדרוני (יום הולדת העולם השבת

"לאחר שנתן כבוד ליוצר הכל עמד הנביא (משה) ושיוה יקר לשבת הקדושה, לפי שראה בעינו חדת הראיה, שתפארתה הנעלה מכל תפארת מוטבעת בכל בנין העולם ונראית בתמונת הטבע עצמו. שכן מצא והעלה בחקירתו, שהיום השביעי הריהו גם יום הולדתו של העולם, שהשמים והארץ וכל היצורים שעל פני האדמה חוגגים אותו בשמחה ובצהלה בשל המספר שבעה שהוא מספר הרמוני בכל. ומטעם זה פקד משה הגדול בכל דרכיו על כל בני עדתו הקדושה לחוג את השבת לפי סדרי הטבע כחג-עם, בצהלת רוח ובחדוה, מתוך פרישות מעבודת השדה, מכל מלאכת יד הנעשית לשם שכר ומכל פעולה לשם סיפוק צרכיהם, ומתוך מנוחה שלימה והסתלקות מכל דאגה.

המספר שבעה

משנשלם העולם כולו לפי טבעו של המספר המושלם ששה, האדיר אבי הכל את יום השביעי הבא לאחר-מכן, שיבח אותו וקראו קדוש, שכן יום חג הוא. לא לעיר או לארץ אחת אלא ליקום, ומן הראוי לכנותו בשמו הנכון: החג הכללי היחיד ויום הולדתו של העולם. שבעה לבדו טבעו שלא להוליד ולא להיוולד (בתוך עשר הספרות הראשונות הוא היחיד שאינו מתחלק ואינו כפולה) משום כך משווים שאר הפילוסופים את המספר הזה לניקי הבתולה בלא אם, שנאמר עליה (במיתולוגיה היוונית) כי יצאה מראשו של זאוס. ואילו הפיתגוראים השוו אותו למנהיג היקום, שכן מי שאינו מוליד ואינו נולד נשאר מבלי נוע. ההולדה היא בתנועה, מאחר שאין מוליד ואין נולד בלי תנועה כדי שזה יוליד וזה יוולד. היחיד שאינו מניע ואינו מונע הוא הנשיא והמנהיג עתיק היומין. ובדין יאמר, כי השבעה הוא כצלמו.

מנהיג ונשיא ליקום אל אחד ההוה לנצח, יציב, מבלי נוע, הדומה לעצמו ונבדל מכל השאר. ובכן בקרב המושכלים (מושכל - שם עצם מופשט) מציין השבעה את חוסר התנועה וחוסר ההיפעלות. ואילו בקרב המוחשים - את העוצמה הגדולה ורבת ההיקף, המתגלית בתופעות, שבזכותן משתפרים כל דברי הארץ, ובמיוחד במחזורי הירח. ההשלמה של השבעה בגילי האדם, מן התינוק עד לזקן, הנמדדים בשבעה: במשך השבוע הראשון (שבע השנים הראשונות) יש לך צמיחת שיניים.

במשך השני - מועד היכולת לפלוט שכבת זרע (גיל 14).

בשבוע השלישי - גידול הזקן. (גיל 21).

ברביעי - התפתחות אל מלוא הכוח: (גיל 28).

בחמישי - עונת הכלולות. (גיל 35).

בשישי - עיצומה של התבונה (גיל 42).

בשביעי - שיפורם והתפתחותם של השניים: השכל והדיבור (גיל 49).

בשמיני - השלימות בזה ובה, בשכל ובדיבור.

במשך השבוע התשיעי (הסברת פנים ונועם משום שהיצרים הלכו ורוככו. (גיל 63).

במשך העשירי - (70) קץ החיים הרצוי, כשאברי הגוף עדיין מחזיקים מעמד, שכן הזקנה הממושכת נוהגת להכשילם ולהשמידם אחד אחד.

טבעו של השבעה משתרע על כל ההווה הנראית, על השמים והארץ. ומגיע עד לקצווי היקום. שהרי איזה פרט בעולם אינו אוהב-השבעה, לא נכנע לתשוקה ולכמיהה אל השבעה?

אומרים, למשל, שהשמים חגורים שבעה חוגים. כוכבי הלכת, הצבא השקול כנגד צבאם של

כוכבי השבת, ערוכים בשבע שורות, והם מציגים את זיקתם החזקה לאויר ולארץ. את

האויר הם הופכים ומשנים למען התקופות הנקראות עונות השנה. ובכל עונה מביאים אלפי

תמורות בדממת הרוחות ושמים בהירים, בשמים מעוננים וסערות עזות. מאידך גיסא, הם

מעלים ומורידים את מימי הנהרות, מציפים את אדמות המישור ושוב מייבשים אותן. הם

גורמים גם את תמורות הים, השפל והגאות. והשמש, מנהיגו הגדול של היום, היוצר בכל שנה שתי השתנויות, באביב ובקיץ - האביבית

במזל הטלה והסתיוית במזל המאזניים - מספק את הראיה הניצחת לקדושת המספר שבעה.

כי כל אחת מן ההשתנויות חלה בחודש השביעי. ומצוות התורה לחוג בהן ברוב עם את

החגים הגדולים ביותר, מאחר שבשתייהן מבשיל כל יבול האדמה. באביב - פרי הדגן ושאר

תוצרי הזריעה, בסתיו - פרי הגפן ושאר האילנות ברובם.

הגוף (אם תבוא לבדוק את חלקיו החיצוניים והפנימיים, תמצא בכל קבוצה שבעה.

החלקים הגלויים הם: הראש החזה, הכרס, שתי הידיים, שתי הרגליים.

המנהיג העליון בגוף החי, הראש משתמש בשבעה איברים חיוניים בתכלית: שתי העיניים,

שתי האוזניים, שני הנחיריים והשביעי (הפה).

כמו כן תמצא שיש שבע תנועות: כלפי מעלה, כלפי מטה, ימינה, שמאלה, קדימה ואחורה

במעגל. ותנועות המחול במיוחד מראות אותן בברור" (פילון האלכסנדרוני).

"העולם כולו מנורה אחת היא. אין היא צריכה אלא הדלקה. ונרותיה שבעה, כימי בראשית

ששבעה הם. כל יום וכל אשר נברא בו מאיר באורו שלו. מאיר מחשכים לראות ולהכיר ממנו

את בוראו ויוצרו. אין הם צריכים אלא הדלקה (והעלה את נרותיה) (שבעה) והאיר על עבר

פניה" (אל הנר האמצעי, אל יום השבת. לפי שכל הימים מאירים ויום השבת ביותר. אתה

סבור שימי השבת וימות העולם מאירים והולכים - אין הדבר כן, אלא שבעת ימי השבת

במעגל הם סגורים. שלושה ימים הראשונים ימים שלפני שבת הם, ושלושה ימים אחרונים הם

ימים שלאחר השבת, והשבת באמצעם מאירה לעברם, והיא מאירה לכולם כשבעת כוכבי הלכת

הקבועים בגלגל השמים; וכן ימות העולם אינם חוזרים תמיד על מהלכם הראשון, והקב"ה

מחדש בטובו תמיד בכל יום מעשה בראשית. הכל מוכן לאורה, אין חסר אלא הכהן המדליק את

המנורה, המאיר את העולם באורו שלו.

"כפתריה ופרחיה ממנה יהיו". (שמות כה, לא) (לרמז שאין ליפות ולקשט את דברי תורתנו

בנוצות זרות מספרי מדע וחכמות חיצוניות, אלא יופיה ותפארתה יזהירו ממנה, ממקוריותה"

(חתם סופר).

תוספת לפרק מנורת שבעת הקנים

הנר המערבי (בהתאם למסורת שהמנורה עמדה ממזרח למערב).

לפי אחת המסורות עמדה המנורה ממזרח למערב: אם הכהן מצא שני נרות מזרחיים (נוסח אחר:

מערביים) דולקים, היה מדליק מן הנר השני ממזרח, כלומר המערבי, כי היה קרוב יותר לקודש

הקודשים:

"להעלות נר שתהא שלהבת עולה, להעלות נר, שתהא נר מערבי תדיר שממנו היה מתחיל ובו

יהיה מסיים, כיצד? נכנס ומצא שתי נרות מזרחיים דולקים: מדשן את המזרחי ומניח את המערבי

דולק, שממנו מדליקים את המנורה בין ערביים" (ספרא, אמור, י"ג. ראה גם מנחות צ"ח ע"ב

והתוספות שם).

"וכך פירש רבנו ברוך: שני מערבי הוא הסמוך לדביר, שהמנורה היתה מונחת מזרח-מערב צידה

אחת למזרח, שהוא פתח ההיכל, וצידה האחר לדביר. והשלושה של צד פתח ההיכל יקראו

מזרחיים, ושלושה של צד הדביר יקראו מערביים. והאמצעי לא יקרא לא מזרחי ולא מערבי.

וכיוון שכתוב 'לפני ה', משמעו שהנר הראשון מצד מערב, שהוא השביעי מצד מזרח, הוא נר

מערבי שהיה דולק תדיר, שממנו היה מתחיל ובו היה מסיים" רבי ישעיהו דטראני. (שו"ת

הרי"ד, צ"ה).

במקרה זה הנרות היו דולקים למעלה, או לכיוון צפון לכיוון השולחן שעמד בצפון. לפי תיאוריו של יוסף בן מתתיהו, המנורה במקדש עמדה באלכסון, מזרוע למזרח: "הנרות הביטו לצד מזרח-דרום, משום שהמנורה, היא עומדת באלכסון" (יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, ג' ו', ז'). היא הוצבה, כנראה, מרוחקת במקצת מן הקיר. "מנורה בדרום, משוכה מן הכותל שתיים אמות ומחצה" (בבלי יומא ל"ג, ע"ב).

ואולי הדבר נעשה כדי שבגדיו הלבנים של הכהן הגדול לא ישחירו: "נכנס בין מנורה לכותל, משחירי מאניה" (יומא נ"ב ע"א). "בגדיו משחירים מעשן המנורה שהשחיר את הכותל" (רש"י, שם). ולכן יש אולי להרחיק את המנורה מן הכותל ולהפנות את נרותיה לצד צפון, לכיוון השולחן.

יש כנראה קשר בין מיקום המנורה היום בבתי כנסת, לבין הוויכוח על מקומה של המנורה בבית המקדש. ומאחר שבית-הכנסת הוא מקדש מעט בגולה והמנורה שלו היא מנורת החנוכה, המזכירה לא רק את נס חנוכה, אלא גם את מנורת בית-המקדש, נמשך ויכוח זה במשך דורות. יש הסבורים, שהמנורה צריכה לעמוד כשפניה בין מזרח למערב, ואחרים סבורים שהיא צריכה לעמוד כשפניה בין צפון לדרום לפי מנהג ירושלים יש להניח את המנורה בין צפון לדרום (כמו בדורא ארופוס).

את השפעת הוויכוח הזה אפשר לראות עוד במנהגיהם של בתי כנסת שונים. לרוב נמצאת המנורה בקרבת תיבת החזן או מעליה, שהיא כרגיל מימין לארון הקודש, אלא שפניה מוצבים כלפי צפון, במקום שבו נמצאת המדרגה המובילה לארון הקודש ועליה עומד מדליק הנרות. המנורה בבית המקדש השני

בית המקדש השני נבנה על ידי שבי ציון ועל ידי הנשואים בארץ, בשנים הראשונות לאחר הצהרת כורש. בנייתו התעכבה בתחילה בגלל סכסוכים עם השומרונים, ולכן היא הסתיימה בשנת 516 לפנה"ס, לאחר עלייתו של דריוש הראשון, מלך פרס, לשלטון.

אחת הפעולות הראשונות שנעשו עם הקמת בית המקדש השני הייתה הצבת הכלים בתוכו. חלק מן הכלים הושבו מבבל, אך דומה כי את המנורה בנו מחדש. הפעם הוצבה במקדש מנורה אחת בלבד, שנבנתה בדמותה של מנורת המשכן. בן-סירא מעיד על המנורה הניצבת במקדש - "נר מאיר על מנורת קודש" (בן-סירא כ"ו, י"ז).

המנורה עמדה בבית המקדש עד ימיו של אנטיוכוס, ששדד את המנורה כאשר כבש את ירושלים בשנת 168 לפנה"ס. "הוא בא אל בית המקדש בגאווה ויקח את מזבח הזהב ואת מנורת המאור ואת כל כליה ואת שולחן המערכת ואת הקשוות ואת המזרקות ואת כפות הזהב ואת הפרוכת ואת עדי הזהב אשר לפני ההיכל". (חשמונאים א' א' כ"א-כ"ב)

המכבים חידשו את העבודה בבית המקדש. לאחר הניצחון על צבאו של אנטיוכוס הציבו שם מנורה חדשה וחנכו את בית המקדש בכ"ה בכסליו של אותה שנה. "אחרי כן לקחו אבנים שלמות על פי התורה ובנו מזבח חדש דומה לראשון, בנו את המקדש ואת אשר בתוך הבית, קידשו את החצרות, עשו כלי קודש חדשים, הביאו את המנורה ואת מזבח הקטורת ואת השולחן להיכל, הקטירו על המזבח, העלו את הנרות אשר על המנורה והם האירו בהיכל. שמו על השולחן לחם, פרשו את הפרוכת ויכלו לעשות את כל מעשיהם". (חשמונאים ד' מ"ז-נ"א)

המדרש מספר כי המנורה נבנתה משיפודי ברזל שנמצאו במקדש, כי לא היה בידיהם חומר אחר, ייתכן שחיברו את השיפודים יחד כך שחיפו אותם בבעץ (בדיל) ראה, בקשר לארוננו של יוסף: "עשו לו שיפודין של מתכת וחברום בבעץ". (תוספתא סוטה, ז' ד') - "בשעה שנצחו בניו של חשמונאי הכהן הגדול למלכות יוון, נכנסו לבית המקדש ומצאו שם שמונה שיפודים של ברזל וקבעו אותם והדליקו בתוכם נרות". (פסיקתא רבתי, ב'); "שיפודים של ברזל היו, וחיפום בבעץ, העשירו, עשאו של כסף, חזרו והעשירו, עשאו של זהב". (בבלי מנחות כ"ח, ע"ב) לפנינו תיאור של מציאות מלחמתית. החשמונאים חזרו למקדש ולא מצאו את המנורה. הם לקחו, כנראה, את חניתותיהם - השיפודים - ויצרו מהן את המנורה.

החשמונאים המשיכו לבנות ולהרחיב את בית המקדש. לאחר הכיבוש הרומי המשיך הורדוס להרחיב ולפאר אותו, עד שנחשב לאחד הבניינים המפוארים ביותר בעולם העתיק.

"ופני ההיכל מחוץ לא חסרו אף דבר אחד המרהיב את הלב ומצודד את העיניים. כי בכל מקום היה מצופה לוחות זהב כבדים, ולעת עלות השמש היה זורע נוגה כמראה אש לווהט, וכאשר העפיל איש להתבונן אל ההיכל, אילץ אותו הנוגה להסב את עיניו מנגדו, כאילו עוורו אותו קרני השמש. ולזרים העולים אל ירושלים, נראה למרחוק כדמות הר מכוסה שלג, כי במקומות שלא צופה זהב, היה לבן צח" (יוסף בן מתתיהו, מלחמות היהודים ה' ה', ו') נראה, כי במשך הזמן נבנתה מנורה חדשה אשר עמדה במקדש כל תקופת החשמונאים והמשיכה

לעמוד במקדש גם בתקופה הרומית. בשעת הכיבוש הרומאי בשנת 63 לפנה"ס נכנס פומפיוס למקדש וראה את אוצרותיו: "פומפיוס נכנס יחד עם בני לווייתו אל ההיכל למקום ששמה היה מותר לבוא לכהן הגדול בלבד, וראה את המקדש לפני ולפנים, את המנורה ואת השולחן ואת כלי הנסכים ואת כלי הקטורת כולם זהב טהור, ואת סמי הקטורת הצבורים וגם את אוצר כסף הקודש, אשר הגיע לאלפיים ככר, הוא לא שלח ידו באוצר וגם לא ביתר כלי הקודש" (יוסף בן-מתתיהו, מלחמות היהודים, א' ז' ו'); "והעובר מבית לאלה (הפרוכת ושער ההיכל), היה בא אל החלק התחתית אשר להיכל, ובו נמצאו שלושת הדברים הנפלאים, הכלים אשר יצא שמם לתהילה בקרב כל באי העולם, הלא הם: המנורה והשולחן ומזבח הקטורת" (יוסף בן מתתיהו, מלחמות היהודים, ה' ה' ה').

לאחר החורבן בט' באב, בשנת 70 לספירה, נלקחה המנורה לרומי והונצחה שם בקשת טיטוס לזכר הניצחון של הרומאים על היהודים. המנורה הובאה, למקדש הרומי על שם אלת השלום, שבנה אספסיאנוס ברומא. ומאז לא ברור לחלוטין מה עלה בגורלה. לפי אחת המסורות היא הובלה לקושטא על ידי הביזאנטים, ומסורת אחרת אומרת, שמקושטא נלקחה המנורה לירושלים ונגנזה בה באחת מן הכנסיות הנוצריות "ומי יודע אם כלי הקודש אינם טמונים תחת החורבות של הכנסייה?" (לוי, י) בשנת 1994 פנה שר הדתות, פרופסור שמעון שטרית, אל האפיפיור, יוחנן פאולוס השני, וביקש שייערך חיפוש במרתפי הכנסייה, כי אולי המנורה עדיין גנוזה שם.

המשמעות שייחסו למנורה בתקופת הבית השני בתקופת הבית השני מראשיתו ועד שנשבתה המנורה על ידי טיטוס נוספה למנורה משמעות שלא היתה לה בתקופת הבית הראשון. חזון זכריה הוסיף למשמעויות הפולחניות שהיו למנורה גם משמעות פוליטית, בכך שהפריד את המנורה מן המקדש, ותיאר את שני ענפי הזית העומדים לשני צידי המנורה, המסמלים, כנראה, את שני המנהיגים של תקופתו: זרובבל, המסמל את המנהיגות הפוליטית ואת המלוכה, ויהושע המסמל את הכהונה.

גם החשמונאים ראו בחידוש העבודה בבית המקדש ובהדלקת המנורה משמעות פוליטית. חג החנוכה, חג האורים, מסמל עבורם את חידוש עצמאותה המדינית של יהודה. הסיפור על השיפודים, כלי הנשק, שבהם השתמשו כדי לחדש את האור במנורה, מעיד לא רק על השגת העצמאות, אלא גם על המאבק למענה.

אחת העדויות לסמליות החדשה היא המטבע של אנטיגונוס האחרון למלכי החשמונאים (40-37 לפנה"ס) שעליו מוטבעים המנורה ושולחן לחם הפנים. זוהי העדות העתיקה ביותר של המנורה, המצויה בידינו. המטבע סימל כנראה, עבור אנטיגונוס, את העצמאות הפוליטית שהשיג במאבקו עם רומא. בצידו העברי של המטבע כתוב: "מתתיה הכהן הגדול וחבר היהודים", כתובת המסמלת את שני תפקידי ההנהגה שאנטיגונוס לקח לעצמו. השימוש בכלי המקדש מעיד, שהוא רואה בהם את הסמל לעצמאות מדינית של עם ישראל, כי המקדש סימל את העצמאות הדתית והמדינית של ישראל.

בתלמוד מתואר הנר המערבי שכבה, במקביל לכך שהסנהדרין גלתה מלשכת הגזית, ובכך נשללו ממנה זכויות שסימלו את הנהגתה הדתית והמדינית. גם כאן הנר המערבי שעל המנורה מסמל את העצמאות הדתית והפוליטית ואת התהליך שהביא לאובדנה בסופו של דבר. קשת טיטוס מסמלת יותר מכל את נפילתה של ירושלים, ואת אובדן החרות של עם ישראל. נוסף לכך שהמנורה סימלה את החרות המדינית והדתית של העם, היא המשיכה לסמל את הקשר עם האל ועם הבריא, בכך שסימלה את כוכבי הלכת ואת ימי השבוע לצידו של הלחם, שסימל את שנים עשר המזלות ואת שנים עשר שבטי ישראל, כפי שמעידים פילון ויוסף בן מתתיהו.

עם כל זאת, יש לציין, כי המנורה לא היוותה סמל מרכזי בתקופת הבית השני, ורק במאות השנים שלאחר החורבן היא הפכה לסמל המרכזי של היהודים.

"ויהי ביום" - כך פותחת קריאת התורה לימי החנוכה. מסתבר, שחכמים שקבעו קריאה זו, ביקשו למתוח קו משווה בין חנוכת בית חשמונאי לחנוכת הנשיאים במשכן במדבר, ואף להורות שחנוכת בית חשמונאי אינה בגדר אפיזודה בתולדות בית שני, אלא שלב בתהליך המתמשך של חנוכת משכן ומקדש, שעניינם השראת השכינה בישראל.

זאת ועוד, יש בחנוכת בית חשמונאי משום השלמה לחנוכת הנשיאים. אז הקריבו כל הנשיאים, למעט נשיא שבט לוי, ועתה באה ההשלמה עם מעשי החשמונאים, הכהנים לבית לוי. כך עולה ממדרש שמביא רבינו ניסים ב"מגילת סתרים": "ראיתי במדרש, כיון שהקריבו שנים עשר שבטים ולא הקריב שבט לוי וכו' אמר לו הקב"ה למשה: "דבר אל אהרן ואמרת אליו", יש חנוכה אחרת שיש בה הדלקת נרות, ואני עושה בה לישראל על ידי בניך ניסים ותשועה וחנוכה

שקרוריה על שמם והיא חנוכת בני חשמונאי".

"חמישה דברים העשוין וגנזין, אלו הן: אוהל מועד וכלים שבו וארון, ושברי לוחות וצנצנת המן והמטה וצלוחית של שמן המשחה, ומקלו של אהרון, שקדיה ופרחיה, ובגדי כהונה, ובגדי כהן המשיח. אבל מכתשת של בית אבטינס, שולחן ומנורה ופרוכת וציץ עדיין מונחים ברומי. (אבות דרבי נתן, נ"א מ"א)

תנו רבנן: מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כך נחמד מעולם. מי שלא ראה בית המקדש בבניינו לא ראה מקדש מפואר מעולם. מה הוא: זה בנין הורדוס. במה בנה אותו? באבני שיש ומרמר. ויש אומרי יבאבני שיש כוחל ומרמר. מוציא שפה ומכניס שפה כדי שיקבלו את הסייד. בקש לצפותם בזהב. אמרו לו חכמים: הנה, כך יפה יותר, שנראין כמו אדוותיו של הים. (בבלי סוכה, נ"א, ע"ב)

"חמישה דברים ארעו את אבותינו בתשעה באב: נגזר על אבותינו שלא יכנסו לארץ (במעשה המרגלים, במדבר י"ג - י"ד), וחרב הבית בראשונה (חורבן בית-המקדש הראשון, 586 לפנה"ס) ובשניה (חורבן בית המקדש השני 70 לספ"י) ונלכדה ביתר (במרד בר-כוכבא, 135 לספ"י). ונחרשה העיר" (על ידי אדריאנוס קיסר, לאחר מרד בר כוכבא). (בבלי תענית כ"ז, ע"א)

"ותשא כל העדה קולם ויבכו" (במדבר י"ד א') אמר רבה אמר רבי יוחנן: אותו הלילה ליל תשעה באב היה. אמר להם הקדוש ברוך הוא: אתם בכיתם בכיה של חינוס ואני קובע לכם בכיה לדורות". (בבלי תענית, כ"ט, ע"ב)

חורבן הבית וטיטוס שב אל הבירה והחליט להשתער ממחרת היום כעלות השחר על ההיכל בראש כל חילו ולכבשו. אולם האלהים גזר מימים ראשונים לתת את היכלו למאכולת אש, והנה בא יום הדין לקץ העתים, הוא היום העשירי לחודש לואוס (אב), אשר בו נשרף בית המקדש הראשון בידי מלך בבל. ומידי היהודים יצאה האש ומעמם היתה הסיבה. כי אחרי שוב טיטוס ממקום המלחמה, שאפו המורדים רוח מעט ויצאו עוד הפעם להילחם ברומאים. שומרי ההיכל התנגחו עם השונאים המכבים את הבעירה (בחצר הבית הפנימית), ואלה הניסו את היהודים ורדפו אחריהם עד ההיכל.

ואחד אנשי הצבא לא חיכה לפקודת המצביא ולא נבהל מהמעשה הנורא אשר אמר לעשות, כאילו צווה למלא את הדבר מפי הגבורה, ותפש בידו לפיד בוער מתוך האש, ואחד מחברי האיש הרים אותו למעלה, והוא שלח את האש אל חלון הזהב.

וכאשר התלקחה הלהבה, הרימו היהודים קול צעקה נוראה, בהכירם את גודל האסון ומהרו מכל העברים לעצור בעד האש ולא חסו על חייהם ולא חמלו על כוחותיהם בראות עינם באבדן מקדשם ובית חייהם, אשר למענו שמרו את נפשותיהם.

גם דברי תוכחה וגם דברי איומים לא יכלו לעצור בעד רוח הלגיונות בהרסם אל ההיכל, כי זעמם ועברתם הלכו לפניהם, והם נדחקו במבואי בית המקדש.

וכאשר קרבו אנשי הצבא אל ההיכל, הכבידו אזניהם משמוע את מצוות הקיסר וקראו אל העומדים לפניהם להוסיף עוד אש על המוקד. ואיש לא עצר עוד את העומדים מחוץ להוסיף אש על הלהבה. ככה היה בית המקדש למאכולת אש.

מי האיש אשר לא ירבה להמר על חורבן הבית הזה, הוא הנפלא מכל הבניינים אשר ראו עיניו ואשר שמעו מהם אזניו, והנעלה מכולם בגדלו ובהדרו ובתפארתו לכל חלקיו וגם במהלל כבוד קדושתו.

מי לא ישתומם על מועד החורבן הנכון לתקופת הזמנים? כי הגזרה על הבית השני חכתה לחודש וליום אשר בהם נשרף הבית הראשון בידי הבבלים, ולמן בנין הבית הראשון, הוא הבית אשר הקים המלך שלמה - עד חורבן הבית בימינו מלאו אלף ומאה ושלשים שנה ושבעה ירחים. ומבניין הבית השני, הוא מעשה ידי הנביא חגי, בשנה השניה למלכות כורש, עד חורבנו בימי אספסיאנוס נשלמו שש-מאות ותשע ושלשים שנה וארבעים וחמישה יום. (יוסף בן מתתיהו מלחמות היהודים ו', ד' (קטעים)).

הבית השרוף - תאורו של נחמן אביגד

הבית הזה קנה לו מקום מיוחד בתולדות החפירות שלנו. גילוי וחשיפתו קשורים במידה גדושה של מטען רגשות, חוויות עמוקות והתעניינות כללית.

לעולם לא נצליח להציג את האתר על ממצאיו בצורה שתעורר משהו מאותה החוויה העמוקה, שהיתה מנת חלקם של המבקרים שביקרו במקום בשעת החפירה.

היום, במבט לאחור, נדמה לי, שגם בנו החופרים לא היתה חפירת "הבית השרוף" משאירה

אותו הרושם העמוק. אילולא התרחש הדבר מיד בשנה הראשונה לחפירותינו, לפתע פתאום, ללא הכנה נפשית מוקדמת, כי בשנים הבאות גילינו עוד "בתים שרופים" ועוד ממצאים דומים, וחושינו הוקהו קמעא למראה שרידי הבניינים, שנתגלו בהם סימנים של שריפה וחורבן. אבל האמת ניתנת להיאמר, ש"הבית השרוף" היה לא רק הגילוי הראשון מסוגו מבחינה כרונולוגית, אלא הוא גם עולה על כל הגילויים שלאחריו בכמות הממצאים ובמידת השתמרותם של שרידי החורבן והשריפה ובעוצמת הרשמים והאסוציאציות שהעלו המראות האלה. וטוב הדבר, שהוא היה הראשון, ושמצא אותנו מופתעים ומשתאים וחשופים לתגובות רגשיות.

הרובד העליון היה מורכב מאבני בנייה שנפלו, ושנשתנה צבען מחמת שריפה. הרובד שמתחתיה היה תערובת של עפר, אפר, פיח ועץ חרוך; בתחתית החתך ועל הרצפה היו שבירי כלי חרס ושברים של כלי אבן מפויחים. גם טיח הקירות היה שחור מפיח. התמונה היתה ברורה לכל עין ארכיאולוגית. הייתה כאן שכבת יישוב אחת בלבד, והרכבה חד-משמעית: הבניין נהרס מחמת שריפה אדירה, הקירות נתמוטטו וכן התקרה, ועמה קורות העץ השרופות, וקברו תחתיהם את החפצים שהיו בחדר. מתי קרה הדבר? החרסים הצביעו על המאה הראשונה לסה"נ. למראה הדברים האלה החל הדמיון לפעול בקדחתנות: האם אין חורבן הבניין הזה קשור לחורבן ירושלים בידי הרומאים? האם אין לפנינו דוגמה בלתי רגילה של בית, שהועלה באש ע"י לגיונות הרומאים, והבניין התמוטט וקבר תחתיו את כל המיטלטלים שהיו בו? וכל העדות הזאת נשארה במקום, בלתי מופרעת על-ידי בניינים מאוחרים!

ביומני רשום: "באותו יום (13.1.1970) הייתי קצת נרגש". אחרי ההתרגשות הראשונה באו רגעים של ספקות. שמא אני חוזה בהקיק, והמצב העובדתי אינו מחייב דווקא מסקנות מרחיקות לכת כאלה?

כשניגשנו לחפירה שיטתית של כל השטח, גברה המתיחות וגאו הציפיות. השאלה הייתה, האם החתך הרב-משמעותי הזה הוא מקרי ובודד, או שמא יהיה לו המשך גם בחדרים האחרים? חפרנו חדר אחר חדר, ובכולם נתגלתה תמונה דומה. תחילה הופיעו מפולות אבנים של קירות שנתמוטטו ומילאו את חלל החדרים. היו אלה אבנים רכות ומסותתות. מחמת השריפה העזה קיבלו גווני שונים. יש שנשרפו לסיד מבהיק בלובנו, ואחרות נצרבו לאפור, אדום וצהוב ונהיו פריכות. שאר החומר שמילא את חלל החדרים היה תערובת של עפר, שגם הוא קיבל גווני שונים בהשפעת האש, שכבות האפר והפיח, כמויות גדולות של עץ חרוך. ומחת לכל אלה - חפצים מחפצים שונים. שרפה אדירה.

הפיח שלט בכול. הוא כיסה את הקירות המטויחים ודבק בכל חפץ. בזמן העבודה השחירו גם פני העובדים, בפרט שהיו אלה ימי סגריר ורטיבות. האש שהשתוללה כאן בעוצמה רבה לובתה, כנראה, על-ידי חומר דליק שהיה בחדרים בנוסף לעץ. אולי היה זה שמן, שגרם להתהוות הפיח הרב. סימני השריפה היו מוחשיים כל כך, עד שנדמה לך, שעדיין אתה מרגיש את להט החום ואת ריח השריפה.

כאשר הגענו למפלס הרצפה, התחילו להופיע הממצאים הפזורים או שנערמו בערימות: כלי חרס, כלי אבן, שבירי זכוכית, מסמרי ברזל וכו'. מכל אלה סיפקו לנו כלי החרס המוכרים את תאריך הרס הבניין במאה הראשונה, אבל המטבעות הרבים שנמצאו מפוזרים על הרצפות קבעו תאריך מדויק יותר. היו אלה מטבעות של הנציבים הרומיים, ובעיקר מטבעות משנות המרד היהודי נגד הרומאים, ועליהם הכתובות: "שנת שתיים/חרות ציון" "שנת שלוש/חרות ציון"; "שנת ארבע/לגאלת ציון". אחרוני המטבעות הם משנת 69 לספירה.

ברור היה לנו ללא צל של ספק, שהבניין נהרס עם חורבן ירושלים בידי הרומאים בשנת 70 לספירה. לראשונה בתולדות החפירות בירושלים נמצאה עדות ארכיאולוגית מוחשית וברורה כל כך לשרפת העיר. ההתרגשות הייתה רבה למראה החדרים השרופים והחפצים המפויחים שהועלו לעיניהם מדי רגע מתוך עיי החורבות. ההתרגשות גדלה עם גילוי של כידון ברזל שעון בפנינת החדר, והיא גברה והלכה עם חשיפת שלד של זרוע אדם, כשהוא ניצב ונשען אל הקיר. על מראות ההרס המרשימים מבחינה חזותית נוסף אלמנט רגשי. כל אחד מאתנו ראה בדמיונו את לגיונות הרומאים מסתערים על העיר העליונה, מעלים את בתיה באש ועורכים טבח רב, כפי שתאר בלשון ברורה כל כך יוסף בן מתתיהו. והעדות המוחשית לכל אלה מתגלה לפנינו בטירות מפתיעה ובריאליות מחרידה, כאילו רק אתמול קרה הדבר. משהו מופלא התרחש בליבות האנשים שחזו בכל אלה. שריפת בית-המקדש וחורבן ירושלים, מאורעות גורליים לעם היהודי, שחיו בזיכרון העם כמשהו מרגש, אבל מופשט ורחוק שקרה לפני אלפיים שנה, קיבל פתאום משמעות מוחשית, מזעזעת. אנשים, שניכר בהם הזעזוע הנפשי, ביקשו לקחת עמם חופן אפר או חתיכת עץ שרוף, זכר לחורבן. אחרים התנדבו לתת ידם לחישוף השרידים, וראו זאת

כעבודת קודש. לא ייאמן כמה סנטימנטים רדומים עשויים להתפרץ ברגעים כאלה אצל אנשים, שלכאורה מחוסנים הם מפני חולשות אנושיות מסוג זה.

מערכת החדרים שחשפנו שייכת לקומת מרתף של בית גדול יותר שהמשכו נמצא מתחת לרחוב משגב לדרך במזרח, ומתחת לבית מגורים חדש בצפון, ולא יכולנו לחפור אותו. במערב צמוד הבניין אל מילוי אדמה ולשרידי בניין מהתקופה הישראלית. זו דוגמה טובה, כיצד בית מתקופת בית שני נבנה על אתר מתקופת בית ראשון על-ידי סילוק השרידים הקדומים כדי לפנות מקום לבניין חדש.

תכנית הבית, עד כמה שנחשפה, מורכבת מחצר קטנה מרוצפת אבנים, שלושה חדרים בינוניים, חדרון קטן שהיה היחיד שלא היתה בו שריפה, ולא נמצאו בו שום ממצאים, חדר מטבח קטן ומקווה טבילה קטן, שירדו בו במדרגות. כל מיני ממצאים קטנים היו מפוזרים בערבוביה גדולה בכל החדרים, אבל בכל אחד מהם בלטה ערימה של חפצים שבורים, שהיו בהם כלי אבן, שולחנות אבן וכלי חרס. אין זאת אלא שלפני התמוטטותו של הבניין חיטטו כאן ידיים אלימות והשליכו את החפצים שאין בהם חפץ. למראה הדברים האלה אנו נזכרים בדברי יוסף בן מתתיהו, שהחיילים הרומאים היו בוחזים את הבתים אחר כיבושם. בחדר 3 ממצאנו כידון ברזל נשען בפינה. אולי היה זה נשקו האישי של אחד מאנשי הבית, שהכין אותו להגנתו, אבל לא הספיק להשתמש בו.

השולחן הראשון

כשהתחלנו לצרף שבר לשבר, והכלים השבורים לבשו צורה, זכינו להפתעות רבות. החפץ הראשון שרופא והושלם היה שולחן אבן, המורכב מרגל מרכזית בצורת עמוד בגובה של שולחן רגיל בימינו, ולוח מלבני מעוטר כ- 8050x ס"מ המורכב על הרגל. שולחן זה עורר עניין רב, שכן לא נמצא עוד מוצר מסוג זה בחפירות בארץ. הוא נלקח למוזיאון ישראל והוצג שם כמוצג החדש. דבר נפל בירושלים - נמצא שולחן ראשון מתקופת בית שני! קהל המבקרים קיבל אותו בהתפעלות ומצא בו עניין להשתעשע. השולחן דיבר אל לבו של כל אחד כחפץ הקרוב לתחום התעניינותו בחיי יום-יום ועורר בו סקרנות לדעת יותר על הבית הירושלמי מתקופת בית שני.

בכל החדרים היו מסמרי ברזל, שרבים מהם גדולים וכפופים בקציהם. אנו מייחסים אותם בעיקר לקורות העץ של התקרה, וקצתם גם לרהיטי עץ. בחדר 2 נמצא ארגז עץ שרוף, שמסמרו תקועים ליד הפינות, אבל היו אלה מסמרים קטנים ודקים. בין הממצאים המיוחדים יש למנות דופן אחת של דפוס אבן ליציקת אסימונים למטבעות. זה מעורר, כמובן, את השאלה: מה לדפוס ליציקת מטבעות בבית הזה? או בלשון אחרת: מה ניתן ללמוד על שימושם של חדרים אלה מן הממצאים שמנינו?

בית-מלאכה

העובדה, שהחדרים נמצאים בקומת מרתף, ושבאחדים מהם נמצאו תנורים, מעידה, שלא היו אלה חדרי מגורים. הממצאים שראינו - תנורים, סירי בישול, מכתשים, ספלי מדידה ומשקולות רבות - מעידים, שבחדרים אלה כתשו, שקלו, מזדו ובישלו בהיקף גדול יותר מבמשק בית רגיל. בעת התגלית העלינו את ההשערה, שהייתה כאן מעין מעבדה או בית-מלאכה למעשי מדקחת מסוג כל שהוא (לא במובן המודרני של המילה). אבל אפשר, כמובן, להעלות השערות אחרות על טיבו של המוצר. שיחק לנו המזל, ובעזרת ממצא אפיגראפי קטן נתגלה לנו, כפי הנראה, שמו של בעל בית-המלאכה. וזה סיפור הכתובת:

בר קתרוס

באחד מימי ינואר, 1970 בעוד אנו עסוקים בחפירת הבית השרוף, הרשמת שלנו באה בריצה מבית המשלחת אל שטח החפירות, כשבידה משקולת אבן, ובפיה בשורה: כתובת! המילה הזאת גורמת בכל חפירה ארכיאולוגית להתרגשות רבה. הייתה זאת אחת ממשקולות האבן הרבות שנמצאו בבית השרוף. אחרי רחיצה וניקוי נתגלו בה אותיות חרותות בקווים דקים. הפעם לא היו אלה אותיות יווניות כרגיל על משקולות, אלא כתב עברי, או ליתר דיוק ארמי. מן האות הראשונה בשורה העליונה שרד רק קצה זעיר, והאות הראשונה בשורה התחתונה מטושטשת בחלקה, אבל ניתן לקרוא בוודאות "ד" (ד) בר / קתרס" כלומר: של בן קתרוס.

שיר עממי

כתובת קצרה כזאת, המוסיפה נימה אישית לממצא הדומם, יקרה מפז. היא עשויה להפיח רוח חיים בתגליות ולהוסיף פרספקטיבה היסטורית לנושא כולו. נפתחה לפנינו האפשרות לוודא מי היה בעל בית-המלאכה או בעל הבית, ואיזה סוג אנשים היה גר בסביבה זו. האם משתלב השם בר קתרוס במסכת התקופה, המקום והאירועים המתקמת לפנינו באמצעות הממצאים

הארכיאולוגיים? מסתבר שכן.

קתרוס הוא שם יווני המופיע בספר דניאל (פרק ג') בכתוב "קיתרוס" ובניקוד קתרוס, כשמו של כלי נגינה. המלה היוונית קיתרה משמשת לתרגום המלה "כנור" במקרא. בית קתרוס היה ידוע כאחת ממשפחות הכוהנים הגדולים, ששלטו למעשה בעם בימי הפרוקוראטורים הרומאים. הם תפסו משרות חשובות בבית-המקדש והשתמשו לרעה במעמדם הרם, בהעניקם לבני משפחותיהם משרות בבית-המקדש, וניצלו את העם. בספרות התלמודית נשתמר פזמון עם על מעשי השחיתות של גדולי הכהונה האלה בזו הלשון:

"אוי לי מבית בייתוס, אוי לי מאלתן;

אוי לי מבית חנין, אוי לי מלחישתן;

אוי לי מבית קתרוס, אוי לי מקולמוסן;

אוי לי מבית ישמעאל בן פיאבי, אוי לי מאגרופן;

שהם כהנים גדולים ובניהם גיזברין וחתניהם אמרגלין ועבדיהן

חובטים את העם במקלות. (פסחים נז ע"א - תוס' מנחות יג, כא)

בפזמון ביקורתי זה באה לידי ביטוי אנקת העם תחת שלטונה של האוליגארכיה הכוהנית, שלא בחלה בשום אמצעים בהפקת טובת הנאה לעצמה. כל אחת ממשפחות הכוהנים האלה נהגה, כנראה, בשיטת אלימות משלה: זו בדיבור, זו בכתב, ורובם בכוח הזרוע. בית קתרוס מואשם במשיכת קולמוס, והיה כנראה מפורסם בכתובת דברי שטנה והשמצה חריפים. חכמינו לא נרתעו מלהוקיעם.

הדעת נותנת שבר קתרוס, בעל המשקולת שלנו, הוא בן למשפחת בית קתרוס הנ"ל. הוא חי באותה התקופה, שמו נדיר ביותר, ואינו ידוע מחוץ למשפחה הזאת. הקידומת "בר" בלי שם פרטי מעידה ש"קתרוס" הוא שם המשפחה, כלומר שהוא נמנה עם בית קתרוס. הבית שנתגלתה בו הכתובת, נמצא מול בית-המקדש, במקום המיועד למגורים לאצולת העיר. יתר על-כן, בעקבות הפזמון הנ"ל על משפחות הכוהנים, יש אולי מקום להשערה, שבר קתרוס שלנו עסק בבית-מלאכתו בייצור מוצרי רוקחות שסופקו לבית-המקדש כגון בושם וקטורת. לשם כך היה זקוק לכמות גדולה של מים טהורים בכלי האבן הגדולים. אספקת מוצרים לבית-המקדש היתה ודאי אחת מטובות-ההנאה שהבטיחו המשפחות האלה לעצמן.

המטבח

עתה נחזור לבית-המלאכה שבבית השרוף, שסיפורו עדיין לא תם. בקצהו הצפוני נמצא חדר קטן, שהגדרנו אותו כמטבח. גם הוא היה מתאים לשמש מטבח לבית-מלאכה, ולא לדירה של משפחה אמידה. למותר לציין, שגם חדר זה היה מפויח כולו מן השירפה שהשתוללה בו. ליד הקיר הצפוני היו כיריים בנויות באבני גוויל קטנות בצורה גסה ומרושלת. בכיריים היו שני חלקים. החלק השמאלי הכיל תנור חרס עגול, וגם בחלק הימני היה מקודם תנור, אבל לימים יצא מכלל שימוש, ובמקומו שמו על דופנות הכיריים סס אבן עגול, ששימש כשולחן עבודה ליד התנור. לאחר בדיקה נתברר, שהטס הגדול אינו אלא החלק העליון של שולחן עגול בעל רגל מרכזית, שהשתמשו בו כאן בשימוש משנה.

בפינה אחרת של המטבח היה תנור משוקע ברצפה, ובו אפר בהיר. בין הממצאים המעטים שנמצאו כאן זוג ריחיים מרובעים מבזלת ותנור אבן נייד, שיש בו זיזים פנימיים להצבת סיר. תנור זה שימש לחימום הסיר על אש קטנה בעזרת גחלים. במטבח הזה לא היו כמעט כלי חרס. ממצא מיוחד במינו נתגלה ליד הפתח במזרח. כאן היה הקיר הרוס יותר מאשר במקומות אחרים. ליד חלק הקיר ששרד ניצב שלד של זרוע תחתונה, אמה של אדם. כף היד היתה פרושה על המדריגה שלפני הפתח, ואצבעותיה נצמדו אליה מתוך עיוותים עזים. ד"ר ב' אהרנסבורג בדק את העצמות וקבע, שהן של אישה בתחילת שנות העשרים שלה. היה זה מראה מזעזע בגלל האסוציאציות שעורר בנו. ראינו לפני עינינו אישה צעירה העסוקה במטבח, כאשר פרצו הלגיונרים אל הבית והעלוהו באש. היא ניסתה להימלט, אבל כרעה נפלה ליד הפתח ונספתה בלהבות. דומני שזהו השריד האנושי הראשון והיחיד, שנתגלה עד כה בוודאות מן הטראגדיה האנושית הגדולה, שנתלוותה לחורבן הגדול שפקד את ירושלים.

כיבוש העיר העליונה

מה שקרה אז - ידוע לנו היטב. הרומאים כבשו את בית-המקדש והעלוהו באש בט' באב. באותו הזמן כבשו גם את העיר התחתונה. אבל העיר העליונה, ששכנה על צוק הסלע שממול הר הבית, המשיכה בהתנגדות עקשנית. הרומאים צרו עליה ועשו את כל ההכנות הדרושות

לכיבושה. בח' באלול, כלומר חודש ימים אחרי שרפת המקדש, הסתערו לגיונות הרומאים על העיר העליונה, כבשוה, העלוה באש והיכו את תושביה לפי חרב. יוסף בן מתתיהו מתאר את המלחמה הזאת בפרוטרוט, ונביא כאן כמה קטעים מדבריו (לפי תרגומו של שמחוני):

החורבן והשריפה

"וכראות הקיסר, כי העיר העליונה היא תלולה מכל עבריה, ולא יוכל לכבשה בלי סוללות מלחמה, חילק את העבודה הזאת בין אנשי חילו ביום עשרים לחודש לואוס (אב). וקשה היה להביא את כל העצים הדרושים, כי נחשפו, כאשר אמרתי, כל המקומות מסביב לעיר במרחק מאה ריס למען הסוללות הראשונות... וכאשר כלתה עבודת הסוללות לקץ שמונה עשר יום בשביעי לחודש גורפיאיוס (אלול) קירבו הרומאים את מכוונותיהם אל החומה, ורבים מן המורדים נואשו מתקוותם להציל את העיר; אלה עזבו את החומה ועלו אל המצודה ואלה ירדו אל המנהרות... ואחרי זאת פרצו (הרומאים) כנחל ברחובות, והכו בחרב את כל הנופל בידם, והמיתו אנשים לאין מספר ושרפו את הבתים באש על הנמלטים בתוכם. ואחרי אשר הרבו להרוס ולנתוץ את הבתים, באו בתוכם לשלוח ידם אל הביזה, ומצאו את החדרים מלאים חללי רעב... הם הקימו תלי חללים ברחובות והציפו את כל העיר במצולת דם, עד אשר כיבה הדם את הלהבה במקומות רבים. לעת ערב השיבו הרוצחים את ידיהם ובלילה פשטה הלהבה, וביום השמיני לחודש "גורפיאיוס (אלול) עלה השחר על מוקד ירושלים, היא העיר אשר כה רבו צרותיה ומצוקותיה בימי המצור". ועוד ממשיך יוסף: "ואחרי אשר המיתו הרומאים חלק האנשים היוצאים אליהם, ואת שאריתם לקחו בשבי, חקרו למצוא את האנשים המסתתרים במנהרות וקרעו את שכבת האדמה אשר על-גבן, ואת הנופלים בידם היכו לפי חרב. ובמנהרות נמצאו כאלפיים פגרים, מהם פגרי אנשים, אשר טרפו את נפשם בכפס ורובם חללי רעב... הרומאים שרפו את כל קצות העיר ונתצו את החומה... ככה נפלה ירושלים בשנה השנייה למלכות אספסיאנוס, בשמיני לחודש גורפיאיוס (אלול). (מלחמות היהודים ו', פרקים ח-י)

תהלוכת הניצחון ברומא

בדרכו של טיטוס למצרים, בשובו ממסע במזרח, אחרי חורבן ירושלים:

"עבר על ירושלים, ובראותו שממת צלמות מסביב, שיווה לנגד עיניו את הדר העיר לפניו, והעלה על לבו את זכר בני-ההדר, אשר נהרסו עד היסוד, וכל התפארת, אשר היתה פה מימי-קדם, ונאנח במרירות על אבדן העיר.

וטיטוס נסע אל מצרים, כאשר היה עם לבבו, וגמר לצאת באניה אל איטליה. ומן השבויים לקח עמו את שמעון ואת יוחנן, ומן הנותרים הבדיל לו שבע מאות בחורי-חמד, העולים על חבריהם בקומתם וביפי-מראהם, וצוה להובילם בחפזן אל ארץ איטליה, למען יעביר אותם לפניו בתהלוכת-הניצחון.

והעיר רומא חרדה לקראתו וקבלה אותו בשמחה, כאשר עשתה לאביו.

והיום הנועד לחג הניצחון נודע לעם מראש. ובבוא היום ההוא לא נשאר בביתו אף אחד מכל המון יושבי-העיר, הרבים לאין מספר, כי כלם יצאו וכבשו את כל המקומות, אשר יכלה כף-רגל לעמוד שם, והשאירו רק מעבר צר לתהלוכת הניצחון. וכאשר החל עמוד השחר לעלות, יצאו אספסיאנוס וטיטוס בעדי זרי-דפנים ובלבוש-ארגמן, כחק לרומאים מימי-קדם, ונכנסו אל אולמי אוקטויה, כי שמה נאספו היועצים והשרים ראשי-העם וגם נשואי-הפנים ממעמד-הרוכבים וחכו לבואם. ולפני האולמים הוקמה להם בימה, ועל הבימה עמד כסא-שן כפול. על הכסא הזה ישבו שני השליטים בעלותם על הבימה, ואז הריע הצבא לקראתם בקול תרועת-ברכה, וכל איש הרבה לתנות את פרשת מעשי-גבורתם. ואנשי-הצבא לא חגרו את כלי-נשקם, כי אם לבשו כתנות-משי ועטרו את ראשיהם בדפנים, ואספסיאנוס קבל את ברכותיהם ורצה להשיבם דבר ונתן להם אות להחריש. וכאשר קמה דממה גדולה מסביב, עמד על רגליו והליט את רב ראשו באדרתו וקרא את התפלה כחק, ועמו יחד התפלל גם טיטוס.

ואחרי התפלה דבר אספסינוס אל כל הנאספים דברים קצרים והלך אל השער, אשר בו עברו תמיד תהלוכות-הניצחון, ועל-כן נקרא על שם חג-הניצחון. טיטוס ואספסינוס שלחו לפנייהם את התהלוכה לעבור דרך מקומות החזיון למען יקל על ההמון לראותה. קשה לפרוט כהלכה את המון שכיות החמדה הרבות ואת תפארת כלי היקר למיניהם ולפרש את יפי מלאכתם ואת חין ערכם ואת נפלאות תכונתם, כי לא נעדר שם דבר אשר יעלה במחשבת אדם. ומכל השלל נפלאו ביותר הכלים, אשר לקחו בבית-המקדש בירושלים: שלחן-הזהב, אשר היה משקלו הרבה ככרים, והמנורה העשויה גם היא זהב טהור. ואמנם שנתה מלאכת המנורה הזאת מדרך כל המנורות

אשר בידינו. כי מן הבסיס התרומם הגזע (העמוד, הירך) בתוך, וממנו נטשו ענפים דקים, אשר דמו בצורתם לקלשון שלש-השנים, ובראש כל קנה מלמעלה נר-נחשת. ומספר הקנים היה שבעה לכבוד שבעת ימי השבוע אשר ליהודים. וכמאסף לכל השלל עבר ספר תורת היהודים. ושמעון (בן גיורא) היה האיש אשר נגזר עליו למות, אחרי עברו בתהלכה עם יתר השבויים. עתה הפילו חבל על צואריו וסחבו אותו אל מקום אשר ממעל לשוק, והמוליכים אותו דשו את בשרו בדרך עד בואם אל המקום, אשר חק לרומאים להמית שם את עושי-הרעה הנדונים למות. וכאשר הגיעה הבשורה, כי בא קצו (של שמעון), הריע העם תרועת-ששון, ואז החלו השליטים להקריב את הזבחים. ואחרי אשר נעשו הזבחים כחק וכמשפט ועלו לרצון, הלכו אספסיאנוס וטיטוס אל ארמון-המלך וקראו אל המשתה רבים מן העם. ולנשארים נערכו בבתיים שלחנות מלאים כל טוב. כי ביום הזה חגגה עיר רומא את חג נצחון צבאותיה על השונאים, וגם את אחרית מלחמות-האחים בקרבה ואת תחלת תקוותיה הטובות לימים הבאים. ואחרי חג הניצחון כאשר הכין אספסיאנוס את ממשלת הרומאים, ציווה לבנות מקדש לאיריני, (אלת השלום). והניח במקדש את כל שלל ארצות רחוקות, גם הניח שם את כלי הזהב מבית-מקדש היהודים כי נכבדו בעיניו מאד. ואת ספר תורת היהודים ואת פרוכת הארגמן אשר לדביר, הניח בארמון המלך וציווה לשמור עליהם. (יוסף בן מתתיהו, מלחמות היהודים, ז' ה' (קטעים) תקופת בית שני והחורבן

א. מנורת זכריה

חזון המנורה של הנביא זכריה פותח פרק חדש בתולדותיה של המנורה. זכריה בן ברכיה חי בירושלים בימי שיבת ציון ובימי מלכותו של דריש מלך פרס ובתקופת פעולתם של מנהיגי היהודים באותם ימים: זרובבל בן שאלתיאל הנשיא ויהושע בן יהוצדק, הכוהן הגדול. שלושה נביאים ניבאו ביהודה בתקופה זו: חגי, זכריה ומלאכי. ספריהם חותמים את תקופת הנביאים בספרי המקרא. הפסקת הנבואה בימי שיבת ציון היא ביטוי לתקופת השפל שעבר היישוב היהודי הקטן בארץ בתקופת שלטון פרס (539-332 לפנה"ס). בספרי נביאים אלה ניכר השפל בכמה תופעות המעידות על שקיעת הנבואה בתולדות ישראל: מעטות הפתיחות הרגילות בספרות הנבואה לציון דיבור ישיר של הקב"ה לנביא: "כה אמר ה'", "ויהי דבר ה' אלי לאמר" וכדומה. במקומן מופיעים מראות, חזונות ודברי פולמוס של הנביא עם אנשים ועם ציבור.

בפרקים א-ו רואה הנביא זכריה כמה מראות. יש הטוענים, כי מספרם שמונה, ויש הטוענים, כי המראה הרביעי והחמישי יכולים להיחשב כמראה אחד, ואז מספר הנבואות הוא שבעה, כמספר הנרות במנורה.

המראות מכוונים, בעיקרם, לעודד את שבי ציון ולחזק את אמונתם בהגשמת חזונות הנביאים מימי הבית הראשון אם יתרמו לכך במעשיהם:

"רוני ושמחי בת ציון, כי הנני בא ושכנתי בתוכך נאום ה' ונלוו גויים רבים אל ה' והיו לי לעם ושכנתי בתוכך". (זכריה ב', י"ד-ט"ו)

יש לשים לב לקשר הרעיוני בין ביטוי זה, שהוא נבואת נחמה לאנשי ירושלים בתקופת שיבת ציון, לבין הביטוי "ושכנתי בתוכם" (שמות כ"ה, ז'), המתקשר לבניית המשכן במדבר לאחר יציאת מצרים. הנביא משתמש במוטיבים המוכרים לשומעיו ובמיוחד ברעיון שפעילות האדם והמאמץ והמעשה של בני האדם הם הדרך להיענות למעשה האל, ובלעדיו לא תבוא ברכת האל. מנורת המקדש, המסמלת את שלימותו של המעשה האנושי, מופיעה גם בדבריו של בן-סירא, בן ראשית התקופה היוונית, על האיש הטובה: "נר דולק על מנורה קדושה". (בן-סירא כ"ו, י"ז)

חשיבות המעשה האנושי, משתמעת גם מן המבנה הספרותי של המראות. מן ההנחה כי שבעת המראות מהווים, יחדיו, מבנה של מנורה עולה, כי כל שני מראות הם השלמה של רעיון נבואי אחד. ביחד הם יוצרים שישה קנים, והנר המרכזי - הוא נבואת הגאולה העוברת כחוט השני בכל המראות.

שני עצי הזית בחזון המנורה מסמלים את שני המנהיגים - המנהיג הדתי, הכוהן הגדול, והמנהיג המדיני ושניהם עומדים משני צידי מנורת-המראות.

הרעיון הכלול במבנה דמוי המנורה של הנבואות הוא, כי הגשמת הגאולה תלויה במעשי האדם: "הפוטנציאל לגאולת ישועה ופלאות נתון מאת ה', מימוש ופועל - ביד בני אדם" (בן-נון, י'). המעשים שאותם יש לעשות הם בניית בית המקדש ויחסי שלום בין הכוהן הגדול ובין נצר המלוכה, זרובבל, "עבדי - צמח" (ג', ח'). צמח הוא שם למשיח מבית דוד בפי הנביאים הראשונים (ישעיהו ד', ב', ירמיהו כ"ג, ה').

רעיון זה הוא המשכו של הרעיון הכלול בספרות התורה, בתיאורי עבודת הכוהן הגדול במשכן, המסמל במעשיו את היענותו של האדם למעשי האל. אולם אם נבחן את הנבואה הכוללת את מראה יהושע הכוהן הגדול בבית דין של מעלה ואת מראה המנורה, נעמוד על משמעויות חדשות שמביע הנביא בדבריו.

מטרתו של המראה העוסק ביהושע הכוהן, היא חיזוק ידיהם של מנהיגי שבי-הגולה בבניין המקדש המראה מתרחש בשמים, ובו נראה בית-דין של מעלה היושב למשפט. הנידון הוא יהושע בן יהוצדק הכוהן הגדול. הקטיגור - השטן. לא ברור, מתוך המראה, במה נאשם יהושע, אולם אפשר לשער לפי התפתחות "המשפט", כי הקטרוג עליו מייצג את הביקורת שנמתחה בציבור על מנהיגי הציבור שאיכזבו את העם בגלל העיכובים בבניין המקדש וחיזוק חומות ירושלים. הנביא מתאר את האל היוצא להגן על יהושע הכוהן מפני מתקיפיו. המלאך מצווה להסיר מעליו את "הבגדים הצואים" ולתת על ראשו "צניף טהור" לציון פתיחת תקופה חדשה בחיי שבי-ציון, שבה יתקיימו חזונות הנביאים מלפני החורבן.

בהמשך מופיעה בחזון דמות המקבילה ליהושע הכהן - זרובבל בן שאלתיאל מזרע בית דוד.

הרקע לחזון: מנורת זהב כמתואר בתורה ונוספֿה. ו לה שני עצי זית משני צדיה, המנטפים לכל הנרות שמן-זית-זך כדי לקיים עליה אור תמיד. לתיאור המנורה נוספו שלושה פרטים, שאינם מופיעים בתיאור מנורת המשכן: "גולה על ראשה" - המשמשת כבית קיבול לשמן המזין את המנורה, "שבעה ושבעה מוצקות לנרות אשר על ראשה" - אלה הם הצינורות המזרימים שמן מן הגולה אל הנרות. "ושנים זיתים עליה" מימינה ומשמאלה של המנורה - שני ענפי זית המזינים את הנרות בשמן-זית-זך, המכונה "זהב", המוזרם אליהם בשני "צנתרות זהב" (קנקנים או צינורות).

החזון נפתח בתיאור הרקע האישי של הנביא, לפני שנגלה אליו המראה.

"וישב המלאך הדבר בי ויעידני כאיש אשר יעיר משנתו". הנביא החולם תמה על המראה ושואל את המלאך לפשרו.

התשובה: "לא בחיל ולא בכוח כי אם ברוחי". שבע מלים אלה כאילו מוצבות על ראש כל נר במנורה, ומסמלות את השגחת האל המתוארת כשבע העיניים - "שבעה אלה עיני ה' המה משוטטים בכל הארץ". יש המפרשים את שבע העיניים כמסמלות את שבעת גרמי השמיים: חמשת כוכבי-הלכת, יחד עם החמה והלבנה, בהשפעת התרבות הבבלית. השגחת האל מקבלת משמעות קוסמולוגית, המופיעה מאוחר יותר במחשבת הבית השני.

בנבואתו, מעודד הנביא את המנהיגים שלא להשתמש בכוח כנגד אויביהם, ושכניהם. תושבי יהודה יוכלו להתגבר, רק כאשר יתלכדו ויסמכו על רוח ה', השוכנת בקירבם. הנביא קורא לחיזוק ידי זרובבל ואנשיו, הטרודים בהקמת בית המקדש ובשיקום חורבות ירושלים. אלה נראים בעיני רבים מן העם כ"יום קטנות" ואילו הנביא רואה בהם ראשית מעשה הגאולה, המסתמלת במנורת שבעת הקנים ושני עצי הזית. "שני בני היצהר" מייצגים את שפע השמים המזין את מעשה הגאולה באמצעות שני מנהיגי התקופה.

ייתכן שנרמז כאן חידוש עצמאותה הפוליטית והדתית של יהודה. מראה "שני בני היצהר" העומדים על אדון כל הארץ" מסמל אולי את השאיפה לכהן, ששני המנהיגים יעמדו תחת שלטון "אדון כל הארץ" - אלוהים, ולא תחת שלטון "אדון ארבע הרוחות" - מלך פרס. המנורה מקבלת כאן משמעות חדשה היא איננה מסמלת את הפולחן בבית המקדש בלבד. אלא גם מסמלת את השאיפה לעצמאות מדינית ודתית.

שני עצי הזית יכולים להתפרש גם כשני פלגי עם ישראל: יהודה וישראל. שני העצים נרמזים בנבואת יחזקאל. (יחזקאל ל"ז, ט"ו-כ"ב) הביטוי המסמל את מעשה הגאולה הוא האיחוד. שני חלקי האומה שנתפלגו - ממלכת יהודה וממלכת ישראל - יחזרו ויהיו לעץ אחד על אדמת ארץ-ישראל. "ועשיתם לעץ אחד", "ולא יחצו עוד לשתי ממלכות".

החזון המתגלה לפני זכריה מיועד לפקוח את עיניו לראות באור חדש את המציאות הקשה של ימי שיבת-ציון. בכל שלבי החזון, הנביא מוצג כאדם מסונוור, שאינו מבין מה עומד לפניו והוא נזקק בכל פרט לפירוש "המלאך הדובר בו".

"האור החדש" מציג את המציאות הקשה של ימי שיבת-ציון כלידה חדשה של האומה, אשר מקבילה לימי הבראשית בצאת שבטי ישראל ממצרים ללכת במדבר אל ארץ האבות. וכפי שאירע בימי הנדודים במדבר, רבים היו אז המתלוננים על המחסור במים ובמזון ומתגעגעים ל"סיר הבשר" שעזבו במצרים. גם בימי שיבת-ציון רבים המתלוננים על המצוקה ועל "יום-קטנות", שנקלעו אליו בארץ יהודה העזובה ונושאים את עיניהם "לימים הטובים" בימי גלות בבל.

חזון מנורת זכריה בא לפקוח את עיני שבי-ציון לראות את המציאות הקשה באור חדש - כפתיחת פרק חדש בבנין האומה בארץ האבות. בניין זה יהיה המשך מעשה הגאולה מבית העבדים במצרים, חוליה נוספת למעמד הר-סיני ולמעשה הקמת המשכן במדבר סיני. המנורה במשכן מייצגת את גולת הכותרת במעשה היצירה של שבטי ישראל במדבר לאחר מעמד הר-סיני. מנורת זכריה תופסת את מקומו הסמלי של הארון שנגנז, ומייצגת את המשך מעשה הגאולה במהדורת שיבת-ציון. זכריה מוסיף חוליה נוספת למחרוזת הגאולה. בחוליה זו מתעלה הגאולה לשלב גבוה יותר: המנורה מסמלת עתה גם את אחדותו של עם ישראל ואת השגחתו הרצופה של האל, במהלך הדורות.

המנורה בספרות התורה מקשרת את העין ואת הלב אל הבריאה שהתרחשה בעבר, בראשית הימים. מן החזון שחזה זכריה ואילך היא מקבלת פנים חדשות, כאשר במהלך בית שני ובמיוחד בתקופה שלאחר חורבן הבית היא מתחילה לסמל את הגאולה המשיחית לעתיד לבוא - באחרית הימים. ייחודו של חזון זכריה לעומת תיאורי המנורה במקראות אחרים הוא בכך, שהוא מפריד אותה מן הפולחן. בכל מקום אחר במקרא תיאורי המנורה קשורים קשר ישיר לפולחן בבית המקדש. כאן מתוארת המנורה כסמל העומד בזכות עצמו ובכך היא מייצגת ערכים חדשים, אשר אינם קשורים בהכרח למקדש. שהיא מסמלת את שיתוף הפעולה בין ההנהגה הדתית להנהגה המדינית - בית המלוכה.

בית המקדש השני, שבנייתו החלה בכ"ה בחודש כסליו "בעשרים וארבעה לתשיעי" (חגי ב', י') בימיהם של זכריה וחגי בן זמנו, מתקשר עם חנוכת הבית בימי החשמונאים, בכ"ה בכסליו. המועד היה, אולי, מועד אסיף השמן, וייתכן כי זו הסיבה שזכריה רואה "שני זיתים", היוצרים את הקשר האסוציאטיבי עם נס פך השמן של החשמונאים. נראה כי החשמונאים בחרו, לא במקרה, את התאריך המיוחד, שבו חגגו את חידוש העבודה בבית המקדש. חזון זכריה נקרא גם כהפטרה לחג החנוכה. ושוב אנו עומדים על המשמעות המדינית, שנוספה למנורה, לצידה של המשמעות הפולחנית. בתקופת החשמונאים התחדדה המשמעות של השאיפה לחירות ולעצמאות מדינית ופולחנית ונוספה למשמעות של העלאת האור במנורה: "ויהודה (המכבי) חגג עם בני עירו את חידוש הקרבנות בבית המקדש במשך שמונה ימים. גדולה כל-כך היתה חדותם על חידוש מנהגיהם, שניתנה להם הרשות לאחר זמן רב, בלי שציפו לכך, לעבוד את אלוהיהם, עד שחוקקו חוק לדורות אחריהם לחוג את חידוש העבודה במקדש במשך שמונה ימים, ומאותו זמן ועד היום אנו חוגגים את החג וקוראים לו חג האורים. ונראה לי שנתנו הכינוי הזה לחג, משום שאותה הזכות (לעבוד את אלוהינו) הופיעה לנו בלי שציפינו לה". (יוסף בן-מתתיהו קדמוניות היהודים י"ב, ז' ז')

המנורה כסמל למעשה האנושי, כהיענות לדרישה האלוהית וכסמל לחרות הפולחנית והמדינית תמשיך ללוות את העם כל תקופת הבית השני. הרעיונות הללו איפשרו אולי את ההפרדה של המנורה מן המקדש לאחר חורבנו בשנת 70 לספירה. במאות שלאחר החורבן מופיעה המנורה כסמל המבטא באופן עצמאי שאיפות לאומיות ומשיחיות, הקשורות לבית המקדש אך אינן תלויות בו. כך גם התאפשרה החלפת הפולחן בבית המקדש בדרכים אחרות של עבודת האל, ואכן, לאחר חורבן בית שני תפסה התפילה את מקום הפולחן והקרבנות הקורבנות. חודש אייר הוא חודש חשוב בתולדות ישראל בימי קדם ובימינו:

-בחודש זה החלו בני ישראל את נדודיהם במדבר לאחר הקמת המשכן: "ויהי בשנה השנית, בחודש השני, בעשרים לחודש נעלה הענן מעל משכן העדות, ויסעו בני ישראל למסעיהם". (במדבר י', י"א)

-בחודש אייר, הנקרא בעברית עתיקה חודש זיו, נוסד בית המקדש הראשון ככתוב: "ויהי בשמונים שנה וארבע מאות שנה לצאת בני ישראל מארץ מצרים בשנה הרביעית, בחדש זיו, הוא החדש השני למלך שלמה על ישראל ויבן הבית לה'". (מלכים א', ו', א')

-בחודש אייר הונחו היסודות לבית השני ככתוב: "ובשנה השניה לבואם אל בית האלהים בחדש השני החלו זרובבל ושאר אחיהם לנצח על מלאכת ה', ויבנו הבונים את היכל ה'". (עזרא ג')

-איחוד ירושלים תחת שלטון ישראל בימי שמעון החשמונאי ביום כ"ג באייר. מאותו זמן שקטה הארץ בכל ימיו של שמעון: "עשה שלום על הארץ וישראל שמח שמחה גדולה. וישבו איש תחת גפנו

ותחת תאנתו ולא היה להם מחריד". (חשמונאים א' י"ד, י"א-י"ב)

-הכרזת המדינה בה' באייר תש"ח.

-יום שחרור ירושלים בכ"ח באייר תשכ"ז.

-מהו "גולה על ראשה"? שני אמוראים (התווכחו ביניהם). אחד אמר גולה ואחד אמר גואלה. מי שאמר "גולה", גלו ישראל לבבל וגלתה שכינה עמהם. מי שאמר "גואלה" - משמעותה: גואלנו ה' צבאות. (במדבר רבה, טו)

"והנה מנורת הזהב כולה (זכריה ד', ב') - זו כנסת ישראל. כך הראה למשה: "ועשית מנורת זהב טהור" (שמות כ"ה, ל"א) - זו כנסת ישראל. "מקשה תיעשה המנורה ירכיה וקנה גביעיה כפתוריה ופרחיה" (שמות כ"ה) מהו? אלא: ירכה - זה הנשיא, וקנה - זה אב בית דין, גביעיה - אלו החכמים כפתוריה - אלו התלמידים, ופרחיה - אלו התינוקות הלומדים בבית הספר.

"וגולה על ראשה - ושבעה נרותיה עליה" (זכריה ד') - היא זכות השבת שישראל משמרים אחד לשבעה ימים, שבעה ושבעה מוצקות. שבעה כנגד שבעה ימי בראשית, ושבעה כנגד שבעה האבות אברהם יצחק ויעקב קהת עמרם משה ואהרן.

"שבעה נרותיה עליה" - כנגד שבע מצוות האמורות בתורה: תרומות ומעשרות, שמיטות ויובלות, והמילה וכבוד אב ואם ותלמוד תורה כנגד כולם.

"שבעה נרותיה", שבעה ושבעה - ג' פעמים הם עשרים ואחד, שבעה ושבעה הם ארבעים ותשעה, ביחד הם שבעים כנגד שבעים הזקנים בסנהדרין.

"ושנים זיתים עליה" - אלו שני המשיחים, אחד משוח מלחמה ואחד משוח למלך על ישראל.

התפתחות דמותה של המנורה בגולה

א. המנורה בתקופה שלאחר החורבן

בתקופה שלאחר החורבן קיבלה המנורה משמעויות חדשות. כך עולה מן הממצא הארכיאולוגי ומספרות חז"ל. מן המאה השלישית לספירה לערך, בימיו של רבי יהודה הנשיא או מעט אחריו הופכת המנורה לסמל המרכזי של עם ישראל. דומה, כי הצורך בסמל מוחשי, שיחליף את המקדש החרב, הוא שהביא לשימוש במנורה כסמל מקובל ונפוץ.

עד תקופה זו נמצא תיאור גרפי של המנורה במקומות ספורים בלבד. מהם ידועים במיוחדת המנורה על המטבע של המלך החשמונאי אנטיגונוס. (40 לפנה"ס לערך). המנורה על שרידי טיח, שנמצאה בחפירות העיר העליונה, המנורות בקבר יאסון מהשנים הראשונות לספירה, והמפורסמת בכולן - המנורה בשער טיטוס.

מן המאה השנייה לספירה נתגלו נרות חרס עם ציורי מנורות עליהם, וייתכן שבחלק מן הציורים מופיעה המנורה כסמל לרוחות המרד שפעמו בעם באותה התקופה. בתלמוד הבבלי נזכר במסכתות שונות האיסור על עשיית מנורה בדמותה של מנורת המשכן, ואיסור זה נשמר זמן רב ברוב הקהילות. האיסור גם מסביר את הופעתן של מנורות בנות שלושה, חמישה, שישה ותשעה קנים ואת השימוש במנורת שמונה הקנים - מנורת החנוכה, בחג החנוכה בלבד.

באתרים עתיקים רבים ניתן לראות, כי צורת המנורה מטושטשת ומוסווה באמצעים שונים, כנראה, כדי לקיים את ההלכה - "לא יעשה אדם בית תבנית היכל; אכסדרה תבנית אולם; חצר כנגד עזרה;

שולחן כנגד שולחן; מנורה כנגד מנורה; אבל עושה של חמשה ושל ששה ושל שמונה, ושל שבעה לא יעשה, אפילו של שאר מיני מתכות. רבי יוסי בר יהודה אומר: אף של עץ לא יעשה, כדרך שעשו מלכי בית-חשמונאי. אמרו לו: משם ראייה? שיפודין של ברזל היו וחיפוס בעץ, העשירו - עשאו של כסף, חזרו העשירו - עשאו של זהב. (בבלי, ראש השנה כד ע"ב)

ייתכן כי גם יוסף בן מתתיהו, שתיאר את מקדש חוניו, הכיר את ההלכה הזו: "וחוניו בנה שם מבצר והקים לו היכל, אשר לא דמה במראהו להיכל ירושלים, אולם את המזבח הקים כתבנית המזבח בירושלים וככה עשה גם לכל כלי הקודש, מלבד צורת המנורה, כי לא עשה לו מנורה עם כן, כי אם נברשת זהב מעשה צורף השולחת את קרניה לעברים". (יוסף בן מתתיהו, מלחמת ד', י', ג').

בעקבות הלכה זו נתגלו ציורי מנורות ותבליטי מנורות, שאינן בנות שבעה קנים שעושיהן מילאו אחר ההלכה. ישנן דוגמות מרובות של מנורות כאלה שיש בהן חמישה, שישה, שמונה ואפילו אחד-עשר קנים. המנורות הידועות הן מבית שערים, מכפר יסיף, מחברון, מבית שאן ועוד.

דומה, כי האיסור לעשות "מנורה כנגד מנורה" (בבלי מנחות כח ע"ב; ראש השנה כד ע"א) וההיתר לעשות מנורה בעלת חמישה, שישה או שמונה קנים חל רק על עשיית מנורה ממש. אולם נראה, שגם תיאור המנורה בציור או בחריטה עורר אי-נחת, ולכן שונה לעתים מספר

הקנים או שנוספו חלקים למנורה.
מהצד אחד היה למבצעים רצון עז לעצב את המנורה, אך מצד שני הרתיעם האיסור. כתוצאה מכך הם השמיטו חלקים מסוימים או הוסיפו חלקים, ובכך נטלו מן הכלי את קדושתו. מכל מקום, מופיעות גם מנורות רבות בעלות שבעה קנים. "בין מאות המנורות שנתגלו, אין כמעט שתיים זהות. חכמינו לא הכירו את מנורת המקדש. הם רשמו את תיאורה לפי מה שראו בעיניהם בבית הכנסת, ושיערו שזו הייתה צורתה. המנורה היתה סמל מוחשי, ששרידיו נמצאו במספר בתי כנסת, סמל המזהה יהודים, כנראה זכר למקדש, אך גם תיאור של חפץ מוחשי". (אילן, צ.).

צורת המנורה ברוב הממצאים, בכל התקופות, היא הצורה הידועה של קנים מקבילים זה לזה המתנגלים כלפי מעלה עם עיטורים שונים עליהם.

יצאי דופן בתיאור המנורה הם רש"י והרמב"ם, המתארים את קני המנורה כקנים ישרים העולים באלכסון כלפי מעלה. צורה זו מצייה גם בבית הכנסת בדורה אירופוס. רבי סעדיה גאון מעלה את האפשרות המנורה היתה בצורת קשת כדרך שתלמידים ישבו לפני רבם בסנהדרין. ייתכן שהוא מתבסס על המדרש: "ומנין חוזרין חלילה כמין עטרה תלמוד לומר: 'איורו שבעת הנרות'". (ספרי זוטא, ח' ב') "כיצד מלמדים: הרב יושב בראש והתלמידים מוקפים לפניו כעטרה, כדי שיהיו כולם רואים הרב ושומעים דבריו" (הרמב"ם, הלכות תלמוד תורה, ד', ב'). לדעתו של אבן-עזרא, הקנים היו חלולים, ושמם נלקח, כנראה, מצמח הקנה הצומח על גדות הנחלים. בימי הביניים, בקבלה, תפקיד קנה החלולים של המנורה, המסמלת את עולם הספירות, הוא העברת השפע המואצל אל שבע הספירות התחתונות.

בדרך כלל, ברוב התיאורים המנורה היא בעלת שלוש רגליים, אם כי ישנם מקומות שבהם היא מופיעה כבעלת מדרגות, במקום רגליים, בדומה למנורה בקשת טיטוס. יש הטוענים שרגלי המנורה היו בצורת רגלי אריה, דוגמה המופיעה בכמה מן המנורות. המנורה בעלת רגלי האריה יוצרת, אולי, השלמה לדמות הצמח שבחלקה העליון, ובכך כוללת המנורה, בעיצובה, את כל חלקי הבריאה: הצומח - בחלקה העליון, החי - בצורת רגליה, והדומם - המחצבים, בזהב הטהור ממנו היא עשויה. ובכך מושלם הרעיון של אחדות הבריאה המסומלת במנורה ובצורתה.

מן המאות שלאחר החורבן מתחילים להופיע תיאורי המנורה במאות מימצאים. בארץ ישראל התגלו למעלה מ-200 בתי כנסת מן המאה השלישית ואילך ובהם תיאורי מנורות רבים בפסיפסים, בתבליטים בקטקומבות, מערכות הקבורה של רומא העתיקה ובמימצאים אחרים. המנורה וכלי המשכן מופיעים על מטבעות, צלחות זכוכית, פסיפסים, ארונות קבורה בארץ-ישראל ובגולה, והם מסמלים את הקשר, הכמיהה והציפייה לבנייתו מחדש של בית-המקדש. הם מסמלים את הזיכרון ההיסטורי של העם, את הרצון לזכור ולהזכיר מחדש את בית-המקדש ואת התקווה, כי כשם שבעבר מילא הקב"ה את עולמו כל טוב, בזכות עבודת המקדש, כך עתיד הוא לגאול את עמו, לכונן את המקדש מהריסותיו, להשרות את שכינתו בו ולהחזיר את טוב העולם. בבתי כנסת רבים מופיעה המנורה יחד עם מחתה, לולב, אתרוג, שופר וארון הקודש, שמביעים יחדיו את השלמות הסמלית של בית המקדש העומד על כנו. תאורים אלה מבטאים גם תקווה לגאולה ולביאת המשיח.

בבתי הקברות מבטאת המנורה, ככל הנראה, את התקווה, שיחד עם הגאולה הכללית תתקיים גם גאולה אישית, כלומר - תחיית המתים. ייתכן שכסמל לאמונה בתחיית המתים מופיעה המנורה בבתי העלמין, לעיתים קרובות, ללא הסמלים הנלווים אליה בדרך כלל. בבתי כנסת עתיקים ובמימצאים ארכיאולוגים רבים מוצאים חפצים ששימשו במשכן ובמקדש, והפכו לסמלים יהודיים לצידה של המנורה.

ארון קודש פתוח או סגור מסמל לפי סברה אחת, את ארון הקודש שהיה בבית-הכנסת ולפי סברה אחרת את בית-המקדש, ויש אומרים - את שניהם גם יחד. מבנה זה מקבל את השם "חזית ההיכל", ומצורפים בו משני צדדיו זוג עמודים התומכים בחזית. לעתים נמצא נר התמיד מעל הארון.

הפרוכת - בפסיפסים שנמצאו בבתי הכנסת בטבריה, בבית-אלפא, בבית שאן ובמקומות אחרים אפשר לראות את ציור הפרוכת המפרידה בין ההיכל לקודש הקודשים. בפסיפס נראה מעין וילון החושף את מרכז ארון-הקודש.

המחתה - הדעות חלוקות לגביה. יש הרואים במחתה סמל ליום-הכיפורים, שבו היה הכהן הגדול נכנס לקודש-הקודשים ומחתה קטורת בידו. אחרים סבורים, שהמחתה מייצגת את בית הכנסת ורואים בה יעה של נחתום, ששימש לאפיית מצות בפסח. ייתכן שהמחתה והמלקחיים שימשו את הכהן הגדול בזמן דישון המנורה והטבת הנרות, פעולה יומיומית שנעשתה במשכן

ובמקדש (ויקרא כ"ד א-ד).

השופר הוא כלי נשיפה עשוי מקרן של איל או של יעל. בתורה מצוות תקיעת שופר נוהגת רק להכרזה על שנת היובל. בספר "עמוס" נזכר, כי משתמשים בו לאזעקה בשעת מלחמה. בתקופה מאוחרת יותר השתמשו בו כדי להודיע על זמן כניסת השבת.

ארבעת המינים - הלולב, ההדס, הערבה והאתרוג מסמלים את חג הסוכות. הלולב והאתרוג שימשו לברכה ולנענועים ב"הלל" ונלקחו להקפות סביב המזבח. הלולב, ההדס והערבה מצוירים כמאוגדים

בתוך מעשה קליעה, ואתרוג לצידם בנפרד. במיצאים ארכיאולוגים רבים מהמאות הראשונות לספירה ארבעת המינים מופיעים יחד עם השופר והמחטה. לאחר החורבן נתקדשו ונתחבבו בתפוצות ובארץ כעיסורים שעוררו געגועים לציון, למצוות התלויות בארץ, לגאולה ולחרות מדינית.

מיקום המנורה בבית הכנסת אם נתבונן בצורתם של בתי כנסת עתיקים נוכל לראות שמיקום המנורה אינו מקרי, הוא נמצא תמיד במקום החשוב ביותר ומסמל את מרכזיות בית המקדש בהווה ובזיכרון ההיסטורי של העם.

בית-הכנסת שבדורא ארופוס בבבל (במזרח עיראק, המאה השלישית לספירה), הוא אחד מבתי הכנסת הקדומים ביותר שהתגלו. חלק גדול מציורי הקיר שלו נשתמרו בצורה יפה ביותר. ציור המנורה נמצא במקום החשוב ביותר בבית-הכנסת, מעל ארון הקודש, כאשר במרכז ניצב המקדש עצמו, ובשני צדדיו - ציור העקידה המנורה מהמקדש וכן אתרוג ולולב.

בבתי כנסת עתיקים בארץ-ישראל שרצפתם עשויה פסיפס, כמו: בבית-אלפא, בחמת טבריה, בנערן, בציפורי, בבית-שאן, בסוסיא ועוד, הפסיפס מחולק לשלושה חלקים. בחלק העליון - מוטיבים הקשורים למקדש; בחלק המרכזי - גלגל המזלות, בחלק התחתון - תיאורי הצלה והבטחה.

בחלק העליון - מול הבמה ובחלק הקרוב ביותר לארון הקודש מופיעים מוטיבים הקשורים לבית-המקדש ולבית-הכנסת. ארון קודש (או המקדש) במרכז ומשני צדדיו מנורות (שתיים או אחת מכל צד) וכלי המקדש: מחטה, חצוצרות-שופרות, אתרוג ולולב. לעתים מופיעים גם שולחן לחם הפנים, סל הביכורים, הכיור וקורבן התמיד. מוטיבים אלה מסמלים את הגאולה העתידית של העם. הם עדות היסטורית וזיכרון היסטורי שעדיין קיימים בעם מימי העצמאות הלאומית. מיקומם בחלק הקרוב לבמה ולארון הקודש מדגיש את חשיבותם ומרכזיותם.

במרכז - גלגל המזלות הקשור ללוח השנה היהודי ואולי לסימליות קוסמית או אסטרולוגית, ויש שראו בו מפתח לאמירת הפיוטים בבית הכנסת. יותר מכל מייצג גלגל המזלות את הברכה הטמונה בסדר האלוהי של היקום. סדר זה בא לביטוי בתיאור התקופות, המזלות, החודשים וגרמי השמים, האחראים כולם למחזוריות הטבע, לצמיחה וליבול. האל הליוס, אל השמש, ומרכבתו במרכז, הם סמל מוכר של השלטון בעולם, ולפיכך סימל ליהודים בני התקופה את הרעיון, שהאלוהים הוא בורא העולם וכבודו מלא עולם. הליוס מסמל את כוח האלוהים השולט היחיד ביקום ובבריאה.

בחלק התחתון - מתחת לגלגל המזלות, קרוב לכניסה, נמצאים תיאורי הצלה והבטחה. בציפורי ובבית-אלפא מתואר סיפור העקידה. אחת ממטרותיו החשובות של תיאור זה הייתה - להמחיש את קיום הבטחת האל לאברהם והוא גם תזכורת להר המוריה שעליו התקיימה העקידה ועליו נבנה בית המקדש.

משמעות המנורה בסוף התקופה הרומית לאחר החורבן המנורה הופכת לסמל בעל משמעויות רבות. ניתן לומר שהמנורה איחדה בדמותה, בתקופה זו, את כל הסמלים שנוצרו סביבה במהלך הדורות - מתקופת הנדודים במדבר, כאשר העם היה בדרכו אל הארץ המובטחת, ועד לגלות. לאחר חורבן הבית השני.

המנורה סימלה את האור האלוהי גם במשמעות קוסמית כמסמלת את המאורות - כוכבי הלכת, החמה והלבנה וכמבטאת את הסדר העולמי ואת שלטון האל בעולם, וגם במשמעות של היענות האדם אל האור במעשי היום יום.

כיוון שהמעשה הפולחני של העלאת הנרות במנורה על ידי הכהן הגדול, כהיענות לאור הבריאה, כבר לא היה קיים, הרי שתפקיד האדם במעשי היום יום הוא בלימוד התורה ובקיום המצוות - אלה שבין האדם למקום ובמיוחד אלה שבין האדם לחברו ובכך להעלות את האור. לכן, אחד מן הסמלים המרכזיים שהתפתחו בקשר למנורה היה דימויה לתורה וללימוד התורה. מקור הדימוי נמצא כבר במקרא: "כי נר מצווה ותורה אור ודרך חיים תוכחות מוסר" (משלי, ו' כ"ג), ומכאן הוא התפתח בספרות חז"ל, אולי כמשחק מלים עם תרגום המילה תורה לארמית -

אורייתא: אורה, זו תורה.

"ומתוק האור לעיניים" (קוהלת י"א, ז') - "מתוק הוא אורה של תורה, ואשריהם של תלמידים שעניניהם רואים הלכה מלובנת ומחווירת על בוריה". (רש"י, על פי מדרש שוחר טוב לתהילים). "נר ה' נשמת אדם" (משלי כ') - אמר הקב"ה: יהא נר בידך ונר בידך, ואיזהו נרו של הקב"ה - זו תורה, 'כי נר מצווה ותורה אור'. (משלי ו', כ"ג). מהו נר מצווה? אלא כל מי שעושה מצוות כאילו מדליק נר לפני הקב"ה ומחיה נפשו". (שמות רבה ל"ו, ג')

קיום המצוות ולימוד התורה גם מגן על האדם מפורענויות, כשם שהאור מגן על האדם מקשיים בדרכו.

"כי נר מצווה ותורה אור" (משלי ו', כ"ג) תלה הכתוב את המצווה בנר ואת התורה באור. את המצווה בנר, לומר לך: מה נר אינה מגינה אלא לפי שעה, כך מצווה אינה מגינה אלא לפי שעה. את התורה באור לומר לך: מה אור מגן לעולם, אף תורה מגינה לעולם". (בבלי סוטה כ"א ע"א).

תיאורי המנורה באמנות של המאות ג'-ז' לספירה, ובמקביל, בספרות חז"ל, קיבלו משמעות חדשה נוספת בבטאם תקווה וכמיהה לגאולה ולבוא המשיח. סמל החירות הדתית והמדינית של ימי הבית שני הפך לסמל של תקוות משיחיות לבניין בית המקדש ולגאולה - גאולת העם וגאולה אישית עם תחיית המתים.

ריבוי השימוש במנורה כסמל שייך לתקופה, שבה נעשתה הנצרות לדת השלטת באימפריה הרומית ונוצר הכרח להציב סמל דתי-לאומי כנגד הצלב. המנורה הפכה לסמל הזהות היהודית של היחיד ושל העם, ואולי בכך קיבלה את תפקידו של בית-המקדש, שסימל עד חורבנו את אחדותו של העם היהודי.

המנורה בנצרות

בנצרות התפתחה, משמעות סימבולית למנורה במקביל ליהדות. המנורה מופיעה בכתבי יד נוצריים עתיקים ובכנסיות עתיקות בכל רחבי אירופה מן המאה השישית ואילך ונראה, כי המקור לכך מגיע עד המאות הראשונות לספירה. כלי הקודש בכנסיות ובכתבי הקודש תוארו בדמות הכלים שהיו במשכן או בהתאם לכלים במקדש שלמה, והמנורה תוארה בדמות מנורת המשכן, כפי שהיא מופיעה בספר שמות. הכנסייה ראתה את עצמה כממשיכה האמיתית של היהדות, לכן המשכן ובית המקדש של שלמה מהווים את הדגם לכנסייה ה"אמיתית". מקור נוסף הוא ראיית המנורה כחלק מן הנבואה המבשרת את בואו של ישו (ישעיהו י"א) ואת שבע מתנות הרוח שיינתנו לחוטר מגזע ישי: "ויצא חוטר מגזע ישי ונצר משרשיו יפרה ונחה עליו רוח ה', רוח חכמה ובינה, רוח עצה וגבורה, רוח דעת ויראת ה' (ישעיהו י"א, ב'). מתנות אלו, לפי האמונה הנוצרית מסמלות את אורותיה של המנורה.

מקור נוסף לדמותה של המנורה כמסמלת את הכנסייה הנוצרית הוא חזון יוחנן, שבו הוא רואה שבע מנורות המסמלות שבע קהילות הנוצריות בראשית ימיה של הנצרות. המראות שרואה יוחנן מזכירים את תיאורי המשכן במדבר. החזון מסתיים בהפיכת ירושלים של מטה לירושלים של מעלה ולגן עדן המואר באור האלוהים ועץ החיים עומד במרכזו. ירושלים החדשה מסמלת את הברית החדשה עם האל, כשהמשכן וכליו, ובמיוחד המנורה, הם הדגם העתיק של ירושלים השמימית ושל הכנסייה. מנורה כסמל לכנסייה הייתה חלק בלתי נפרד מן האמונה הנוצרית בימי הביניים, במקביל לדמות רבת הפנים שקיבלה המנורה ביהדות, ולבטח היו לכך השפעות הדדיות בהתפתחותן של שתי הדתות.

סמל המנורה וציורי קיר על שברי טיח

"לפעמים קורה בחפירות, שחומר המילוי שמתחת לרצפה הוא מקור חשוב לממצאים מעניינים. הדברים אמורים בחומר שלא הובא מן החוץ, אלא נלקח מחורבותיו של בניין אחר. כך קרה בשטח א', שבו נמצא המילוי בין שתי רצפות מתקופת בית הורדוס. מילוי זה הכיל מאות רבות של שברי טיח צבעוניים, שהובאו לכאן מחורבותיו של בניין אחר. היה זה, ככל הנראה, בניין מפואר מימי הורדוס (37-4 לפני סה"נ), כפי שמעידים המטבעות של אלכסנדר ינאי ושל הורדוס, שנמצאו במילוי.

חרותת מנורה

בין שברי הטיח עוררו עניין מיוחד שני שבירים בלתי צבועים, ועליהם חרותת של מנורה בעלת שבעה קנים. תחילה נתגלה השבר התחתון, ועליו נראו חרותים בקווים דקים הרגל המשולשת, הירך הנמוכה והתחלתם של שני הקנים התחתונים של מנורה. ההתעניינות בחרותת מקוטעת זאת הייתה רבה, כי תיאור של מנורה מתקופת בית שני אינו מן הדברים השכיחים.

עברו שלושה שבועות. בהפסקה שבין שיעור לשיעור באוניברסיטה הגיעתני קריאה טלפונית

מעמי מזר: נמצא שבר שני של המנורה! השמחה היתה רבה. אמנם עדיין לא הייתה המנורה שלמה: שלושת הקנים מצד שמאל חסרים. אבל עתה ניתן לעמוד על כל פרטיה. גובה המנורה 20 ס"מ, אופניים לה הבסיס המשולש, הירך הנמוכה והקנים הגבוהים יחסית. כל חלקי המנורה, ובכללם הבסיס, מעוטרים דגם של גופים כדוריים, ששני קווים מקבילים מפרידים ביניהם - מעין ציור סכימתי של דגם דמוי חרוזים. מראשי הקנים יוצאות להבות אש. המנורה מאירה ומרשימה אף-על-פי שהיא פגומה.

תיאורי מנורות מימי בית שני נדירים מאוד. המנורה שעל-גבי המטבעות של מתתיהו אנטיגונוס, אחרון המלכים מבית החשמונאים (40-37 לפני סה"נ), זעירה וסכימתית. אבל בפרופורציות הכלליות ובבסיס המשולש היא קרובה למנורה שלנו.

המנורה המהודדת שעל קשת טיטוס ברומא גולפה זמן מה אחרי חורבן בית המקדש, ולדעת רבים, הבסיס המדורג והמעוטב בבעלי חיים אינו משקף את המציאות. עם זאת, גם מנורה זו קרובה למנורה שלנו, בפרופורציות הכלליות ואף בעיטור הקנים.

דומה, אפוא, כי החרות מן הרובע היהודי בירושלים היא התיאור המפורט הקדום ביותר של מנורת בית-המקדש שהגיע לידינו. היא נחרתה בטיח כעיטור סמלי, כשעדיין ניצבה מנורת בית-המקדש במקומה, במרחק כמאתיים ושבעים מטרים בערך בלבד מאתר התגלית. ונשאלת השאלה: באיזו מידה החרות הזאת נאמנה לצורת המנורה המקורית? הדעת נותנת, שהאדם שחרת את החרות הכיר את מנורת בית-המקדש מקרוב. קשה לדעת, עד כמה עלה הדבר בידו למסור תמונה נאמנה של המנורה, ועד כמה שיקע בציורו מתפיסתו האמנותית, שכן מלאכתו מהירה והצורות סכימתיות. אולם ביחס לצורתה הכללית יש יסוד להניח, שהיא משקפת את המנורה המקורית או את אחת המנורות, שכן היו עוד מנורות בבית-המקדש. מכל מקום ניתן לומר, שהאמן שחרת את המנורה הוציא מתחת ידו ציור נאה, המהנה את העין, מקנה לנו ידיעה טובה יותר על מנורת בית המקדש, ומספק לנו חומר חדש למחשבה.

מימין למנורה נשתמרו על הטיח חלקים של עוד שתי חרותות סכימתיות. סביר להניח, שגם הן מתארות עצמים הקשורים בעבודת המקדש, אולי מזבח (למעלה) ושולחן לחם הפנים (למטה), כהצעתו של פרופ' בצלאל נרקיס. ההקבלות שהוא מביא מתנ"ך מאוירים מן המאה ה"ג הן אמנם מאוחרות מאוד, ובדרך כלל אין מקישים מן המאוחר על הקדום, אבל הדמיון בצורתו של שולחן לחם הפנים ושל המזבח הוא גדול, עד שאין להתעלם ממסורת רבת שנים". (אביגד, נ.).

אמר שמואל משמיה דסבא: גובהה של מנורה שמונה עשר טפחים: הרגלים והפרח ג' טפחים, וטפחיים חלק, וטפח שבו גביע וכפתור ופרח, וטפחיים חלק, וטפח כפתור ושני קנים יוצאין ממנו אחד אילך ואחד אילך ונמשכין ועולין כנגד גובהה של מנורה, וטפח חלק, וטפח כפתור ושני קנים יוצאין ממנו אחד אילך ואחד אילך ונמשכין ועולין כנגד גובהה של מנורה, וטפחיים חלק, נשתתירו שם ג' טפחים שבהן ג' גביעין וכפתור ופרח. וגביעין למה הם דומין? כמין כוסות אלכסנדריים, כפתורים למה הם דומין? כמין תפוחי הכרתיים, פרחים למה הם דומין? כמין פרחי העמודין. ונמצאו, גביעין עשרים ושנים, כפתורים אחד עשר, פרחים תשעה. (בבלי מנחות, כ"ח ע"ב).

המנורה בשער טיטוס

תבליט המנורה בשער טיטוס מעורר שאלות לגבי דמותה של מנורת המקדש. לפי עדותו של יוסף בן מתתיהו, כלי המקדש, וביניהם המנורה, הובלו בתהלוכת הניצחון ברומא: "ומכל השלל, נפלאו ביותר הכלים אשר לוקחו בבית המקדש בירושלים" והובאו בסופו של דבר אל מקדש אלת-השלום, שבנה אספסיאנוס ברומא. אולם הוא מעיד; כי "אמנם שונה היתה מלאכת המנורה הזאת מדרך כל המנורות שבידינו". (יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, ז' ה' ה').

מעדותו של יוסף בן מתתיהו עצמו ניתן להבין, כי אין זו צורת המנורה המקורית וכי מנורת המקדש הייתה שונה. ייתכן כי כוונתו היא אחרת, ומשמעות דבריו היא שמנורת המקדש הייתה שונה מן המנורות שהשתמשו בהן בחיי יום יום. החלק העליון של המנורה בשער טיטוס תואם את תיאור המנורה במקרא ובמסורת, אך הקנים קצרים יותר, אולם יתכן שהאומן שעיצב את המנורה עיצב אותם כך בגלל האילוצים שהיו לפניו בשעת הבנייה.

השאלה העיקרית מתעוררת לגבי בסיס המנורה המורכב משתי מדריגות הבנויות בצורת משושה ומעוטרות בציורים של חיות מיתולוגיות. הבסיס שונה מרוב התיאורים של המנורה המצויים בידינו, אשר בהם היא מתוארת כבעלת שלוש רגליים.

בעייה אחרת היא חוסר הפרופורציה בין החלק העליון העדין יותר, לבין הבסיס המאסיבי. בין החוקרים הועלו שלוש השערות לפתרון הבעיה. חלקם סבורים שהרומאים שינו את בסיס

המנורה; חלקם סבורים שהרומאים שמרו על צורת המנורה המקורית וחלקם סבורים, כי אין זו מנורת המקדש כלל.

אלה הסבורים שהרומאים שינו את בסיס המנורה בשער טיטוס מתבססים על מספר טיעונים: הציורים שעל הבסיס אינם אופייניים לאמנות היהודית באותה תקופה, והם סותרים את ההלכה היהודית, שאסרה על ציורי דמויות של בעלי חיים. הרומאים רצו לשוות למנורה צורה הקרובה לתפיסתם ולטעמם ולכן שינו את צורתה. כמו כן ייתכן שהרומאים נאלצו לבנות למנורה בסיס יציב ורחב, כדי שאפשר יהיה לשאת אותה על כתפיים במצעד. אפשרות אחרת היא, שמעת החורבן ועד בוא המנורה לרומי נשבר האדן המקורי, ונאלצו להתקין אדן חדש, לפי טעם השוברים.

לדעת החוקרים האחרים, הבסיס של מנורת שער טיטוס הוא הבסיס המקורי. אלה מתבססים על כך, שבחפירות נמצאו מנורות שהיו בעלות בסיס מרובע, ולא של תלת-רגל. כאשר המנורה הייתה כבדה, בנו בסיס איתן שיוכל לשאת אותה. דוגמות של מנורות כאלה יש בפסיפס של רצפת בית הכנסת בנערן, במנורה שנמצאה במרות, ובחורבת סומק שבכרמל. כן נטען כי בשער טיטוס הקפידו האמנים הרומאים בתיאור ריאליסטי דוקומנטרי, ולכן קשה לשער שדווקא במוצג ייחודי זה הם ישנו את המראה המקורי. היצורים המיתיים שבבסיס המנורה הם בעלי משמעות סימלית, ומבטאים את עוצמתו ושליטתו של האל העליון. הדמויות הן של שני נשרים נושאי זר ולצידם יצורים מיתיים ימיים. יש לזכור, כי כותלי ההיכל היו מעוטרים בציורים של כרובים. מעל פתחו של המקדש הציב הורדוס כגולת הכותרת את נשר הזהב. כל אלו בתקופה שבה דומה כי האיסור על תיאורי הדמויות נשמר בקפדנות רבה. בבית-כנסת בכפר-נחום נמצא תבליט של כרוב השייך, כנראה, למבנה שבו מצוי ארון הקודש ושל שני נשרים אוחזים זר. כן נמצאו תיאורי אריות משני צידי מנורות בפסיפסים של כמה בתי כנסת. ייתכן שהאריות והנשרים מסמלים את האל השומר על עם ישראל. "דרך נשר להיות מסופף על בניו בכנפיו כדי שלא יהיו מתבעתין, כך כשנגלה הקב"ה ליתן תורה לישראל, לא נגלה עליהן מרוח אחת, אלא מארבע רוחות". (מכילתא דרשב"י, י"ט ד'). לכן יכול להיות שבציורים על בסיס המנורה נשתמרה מסורת עתיקה.

הסברים אחרים למוטיבים המיתיים שעל הבסיס הם שהמנורה, שהייתה בבית המקדש, נעשתה עוד בתקופה הפרסית ושולבו בה מוטיבים מן האמנות הפרסית, או שנעשתה בידי הורדוס לאחר שהמנורה נשדדה על ידי הרומאים שנכנסו למקדש בשנת 37 לפנה"ס. ייתכן שהורדוס שילב בבסיס מוטיבים רומיים, כדי לבטא את נאמנותו לקיסר הרומי. בסיס דומה נמצא במקדש בדידימה (Didyma) בדרום טורקיה, והיה באופנה ברומא באותה עת. הורדוס הקפיד שלא לעטר את המנורה בדמויות אדם, ובכך שמר בכל זאת על ההלכה היהודית. ההנחה שהורדוס בנה את המנורה יכולה להסביר את העובדה, שהמנורה איננה מופיעה על מטבעות שנטבעו על ידי היהודים בתקופה הרומית בגלל צורתה הבעייתית, אך היא מופיעה לפני כן על המטבע שטבע אנטיגונוס, המלך האחרון של החשמונאים.

נימוק נוסף של התומכים בכך, שמדובר במנורה המקורית של בית המקדש, הוא שלרומאים היה חשוב ביותר להפגין את הניצחון על היהדות, ולכן הקפידו הקפדה רבה על האותנטיות של החפצים המתוארים בשער טיטוס. שדירת המנורה נחשבה בעיניהם ככיבוש היהדות, כשם שבתקופה הביזנטית היו הנוצרים מתקינים מנורות השבעה ומעמידים צלבים עליהן לאות שהנצרות ניצחה, כך הציבו הרומאים את המנורה בשער כסמל לניצחונם.

קבוצת החוקרים השלישית סבורה, כי המנורה בשער טיטוס איננה המנורה המקורית כלל. לידי טיטוס הגיעה מנורה שעמדה בבית המקדש, אך זו לא הייתה המנורה המקורית. כך ניתן להסביר את דבריו של יוסף בן מתתיהו על צורתה השונה של המנורה, וכן עולה הדבר מדברים אחרים שמספר יוסף ומאגדה מקבילה במקצת ב"בראשית רבה": "ובימים ההם יצא אחד הכהנים ושמו יהושע בן תבתי, אשר נשבע לו הקיסר להציל את נפשו אם ימסור בידו חלק מכלי הקודש, והוציא אליו מקיר ההיכל שתי מנורות זהב כתבנית מנורת ההיכל". (יוסף בן-מתתיהו, מלחמות היהודים ו', ח' ג')

יוסי משיחא בשעה שביקשו שונאים להיכנס להר הבית, אמרו יכנס מהם ובהם תחילה, אמרו לו: היכנס, ומה שאתה מוציא, שלך הוא. נכנס והוציא מנורה של זהב. אמרו לו: אין דרכו של הדיוט להשתמש בזו, אלא היכנס פעם שניה ומה שאתה מוציא, שלך הוא, ולא קיבל עליו". (בראשית רבה, ס"ה י"ח)

מנורות אלה, כיוון שהיו חיקוי, לא נעשו בדיוק כמו מנורת ההיכל בגלל ההלכה האוסרת את חיקויה המדויק: "לא יעשה אדם מנורה כנגד מנורה". (בבלי ראש השנה כ"ד ע"ב) ומכאן

שהרומאים הביאו לרומא את אחת ממנורות החיקוי, ולא את מנורת ההיכל המקורית. ייתכן שהתשובה לשאלת מקורותיה של המנורה עולה מן האירוע הבא שהתרחש ברומא במהלך חפירות ארכיאולוגיות, בשנות הששים של המאה ה-20: "ברומא קיים חוק שלפני התחלת כל בנייה צריך לבדוק אם אין עתיקות באתר. באחת מחפירות ההצלה הללו נפער חור בגג של מבנה תת-קרקעי שלם, והחופרים נפלו לתוך סדנה של פסל רומאי מן המאה הראשונה לספירה. בתוך הסדנה נמצאו תבניות גבס מוקטנות של פסלים, כשלב ראשון בתכנון היצירה. בין התבניות נמצאה גם תבנית-תבליט של שער טיטוס! מסתבר שהחופרים נפלו במקרה לתוך סדנה של אותו פסל, שתיכנן את תבליטי שער הנצחון.

בדיקת התבנית הראתה, לתדהמת הכל, כי המנורה מתוארת בה כמו שצריך, כלומר - בעלת שלוש רגלי אריה! ובכן, מה קרה בין הסדנה לבין השער? התבנית לא התאימה לכרכוב, והאומן המבצע היה צריך לכווץ קצת את כל התמונה כדי שתותאם לשטח שהוקצב לה: בתבנית המקורית לפני המנורה נישאת תיבה רב צלעונית, שהיתה חלק משלל כל שהוא. מה עשה האומן? הוא קירב את שני החפצים זה לזה והרכיב אותם כאחד, כאילו המנורה עומדת מאחורי התיבה, והתיבה המסתירה את הרגליים האמיתיות של המנורה נראית כאילו היא-היא בסיסה.

כדאי שנדע מהו הסיפור מאחורי הסמל, ושמנורתנו האמיתית היא אכן בעלת רגלי אריה, והיא המנורה המלווה את העם מראשיתו דרך שער רומא ובחזרה לירושלים עם עצמאותו המתחדשת". (דברי החוקר, רפאל גבעון, כפי שסופרו על ידי תלמידו, דן גזית) מכאן שבשער טיטוס, הארון הנישא בחזית המנורה, איננו קשור ישירות למנורה, אלא הוא חפץ אחר מן המקדש שנחרט בידי הפסל הרומי כנישא לפני המנורה - בחזיתה. רגליה המקוריות הן, כפי שטענו רבים - שלוש רגליים המעוצבות בצורת רגלי אריה.

"דעתי היא, שהמנורה של בית המקדש, כשהעבירו אותה חיילי רומא מירושלים לבירת איטליה, קרה לה משהו בדרך, ונשבר הבסיס שלה ונפל לים, ובכדי לטלטלה בתהלוכת הניצחון, הוכרחו האומנים האיטלקיים לשחזר אותה מדעתם, ועשוה בתבנית של מנורות היכלי הרומאים בלי רגליים למטה מן התיבה התחתונה, אלא בתושבת או תיבה בלבד, ועליה חקוקה צורת דרקון או דרקונים, וכך היא נתגלפה בקשת טיטוס". (מתוך הדברים על סמל המדינה של הרב יצחק הלוי הרצוג, רבה הראשי של מדינת ישראל בשנותיה הראשונות) בני רומא, מספרים כי מנהג היה בידם בשכבר הימים, שבלייל תשעה באב היו נאספים כאן, לרגלי השער, ואומרים כאן איכה וקינון. כן נמנעו יהודי רומא מלעבור דרך שער טיטוס, כדי שלא להודות בנצחונם של הרומאים.

"זה טיטוס הרשע שחירף וגידף כלפי מעלה. מה עשה? תפש זונה בידו ונכנס לבית קודש הקודשים והציע ספר תורה ועבר עליה עבירה, ונטל סייף וגידר את הפרוכת, ונעשה נס והיה דם מבצבץ ויוצא, וכסבור הרג את עצמו. אבא חנן אומר: "מי כמוך חסין ה'". (תהלים פ"ט, ט') מי כמוך חסין וקשה שאתה שומע ניאוצו וגידופו של אותו רשע ושותק. דבי ר' ישמעאל תנא: מי כמוך באלים ה' (שמות ט"ו, י"א) - מי כמוך באילמים!

מה עשה (טיטוס): נטל את הפרוכת ועשה ממנה כמין גרגותני (סל גדול, רש"י) והביא כל כלים שבמקדש והניח בהם והושיבן בספינה, לילך להשתבח בעירו! עמד עליו נחשול שבים לטובעו. אמר: כמדומה אני שאלהיהם של אלו אין גבורתו אלא במים. בא פרעה, טיבעו במים, בא סיסרא, טיבעו במים, אף הוא עומד עלי לטובעני במים. אם גבור הוא, יעלה ליבשה ויעשה עמי מלחמה! יצאה בת קול ואמרה לו: רשע בן רשע, בריה קלה יש לי בעולמי ויתוש שמה. עלה ליבשה ותעשה עימה מלחמה. עלה ליבשה. בא יתוש ונכנס בחוטמו וניקר במוחו שבע שנים. פעם אחת עבר על פתחו של נפח, שמע היתוש את קול הקורנס ונשתתק. אמר (טיטוס): יש תקנה. כל יום הביאו לו נפח והכה לפניו. לנוכרי נתן ארבע מאות זוז, לישראל אמר: דרך שאתה רואה את שונאך (בכאבו). עד שלושים יום עשה כן. מכאן ואילך, מכיוון שדש, דש. (כיוון שנתרגל היתוש לקול הפטיש, לא הוקל יותר מכאובו של טיטוס). אמר רבי פנחס בן עדובא: אני הייתי בין גדולי רומי. כשמת פצעו את מוחו ומצאו בו כצפור דרור משקל שני סלעים" (בבלי גיטין נ"ו, ע"ב)

"אמר רבי אלעזר ברבי יוסי: אני ראיתי (את הפרוכת) ברומי, והיו עליה כמה טיפי דמים של פר ושעיר של יום הכיפורים". (בבלי יומא נ"ז, ע"א).

"נעשה נס לרבי אלעזר ברבי יוסי שריפא את בת מלך רומי שנכנס בגופה ששמו בן תלמיון. והכניסוהו (את רבי אלעזר ברבי יוסי) לאוצר המלך ליטול כל מה שירצה, ולא היה חפץ אלא ליטול משם איגרות שכתבו גזירות שגזרו על ישראל. ושם ראה כלי בית המקדש באוצר".

(רש"י, שם)

רבי יהושע בן לוי מצא את אליהו שהיה עומד בפתח מערתו של רבי שמעון בן יוחאי. אמר לו: אימתי יבוא המשיח? אמר לו אליהו: לך שאל אותו בעצמך. והיכן הוא יושב? בשערי רומי. ומהם סימניו: יושב בין עניים, סובלי חוליים. כולם קושרים ומתירים בבת אחת. והוא מתיר אחת וקושר אחת. אומר: שמא אתבקש, שלא אתעכב. הלך אצלו אמר לו: שלום עליך רבי. אמר לו: שלום עליך בן לוי. אמר לו (יהושע בן לוי) אימתי יבוא מר? אמר לו: היום! בא (רבי יהושע בן לוי) אל אליהו. אמר לו (אליהו): הבטיח אותך ואת אביך לעולם הבא. אמר לו: שיקר אותי שאמר לי - היום אני בא, ולא בא. אמר לו (אליהו): כך אמר לך: "היום-אם בקולו תשמעו". (בבלי סנהדרין, צ"ח, ע"א)

שאלו תלמידיו את רבי יוסי בן קיסמא: אימתי בן דוד בא? אמר להם: "כשיפול השער הזה ויבנה ויפול ויבנה ויפול. אין מספיקין לבנותו, עד שבן דוד בא". (בבלי סנהדרין צ"ח, ע"א). "השער הזה: של עיר רומי, שבעיר רומי היה אותו שער. (רש"י, שם).

"שלום רב לך אבא, במכתבך האחרון אתה כותב שהזדעזעת כשעברת את שער טיטוס. לפי זה אני למד, שדעתך ביחס אליו היא שלילית בהחלט ואילו אני, דעתי עליו חיובית, כי אינני מוצא בו את שעבוד עמנו. אני מוצא בשער את אשר מתאים לרוחי. בשער זה אני רואה זיכרון ומצבה לגיבורי המולדת, מולדתי שלחמו בגבורה יוצאת מהכלל לפני אלפיים שנה לשחרורה. גם אם בנה את המצבה הזאת נבזה ושנוא עלינו, הרי שבכל זאת, זו המצבה היחידה לזכר אותם האלמונים, ואנו חייבים לכרוע לפניהם. גם אם תגיד לי, אבא, שזהו סימן לשעבוד ודיכוי עמנו ושער ניצחון לאויבנו, אז אומר לך: כך רואים זאת הם, הגויים, ועלינו לראות את המצבה הזאת מנקודת המבט שלנו. כמו שהטלאי הצהוב נעשה להשמצתו ואנו גאים בו, כך גם שער זה נעשה כדי להשפיל ולדכא את רוחנו לאחר מפתנו הפיזית. ואנו נתגאה בו, שאנחנו, הפרעוש הקטן, שרה עם הארי ולא בנקל נוצחנו". (מתוך מכתבו של הלל לביא, בן עין-חרוד, לאביו, שלמה לביא, ששירת בצבא הבריטי בזמן מלחמת העולם השנייה ועבר על יד שער טיטוס. הלל לביא נפל במלחמת העצמאות בהיותו בן 19 שנה)

"והינה הילד בן החמש בתל-אביב, בתשעה באב, מאות בשנים לאחר החורבן, פונה לאביו: אבא, העיר רומא עוד ישנה? כן! באיזו ארץ? באיטליה! ומי יושב שם? האיטלקים! האיטלקים הם רומאים? לא לגמרי! הם קרובים של הרומאים? כן! אני רוצה לנסוע לרומא! לשם מה? לזרוק עליהם אבנים! וסיפר החוקר בן ציון דינור על הילד נחמיה שיין, בן עין-חרוד. נחמיה שיין נהרג בהיותו לוחם בפלמ"ח, בפיצוץ גשר א-זיו ב-1946)

"מתוך קטסטרופה היסטורית שהחריב טיטוס מלך רומי את ירושלים וגלה ישראל מארצו - נולדתי בט' באב באחת מערי הגולה. אבל בכל עת תמיד דומה הייתי עלי כמי שנולד בירושלים. בחלום בחזון לילה ראיתי את עצמי עומד עם אחי הלויים בבית המקדש כשאני שר עמם שירי דוד מלך ישראל. נעימות שכאלה לא שמעה כל אוזן מיום שחרבה עירנו והלך עמה בגולה": (ש"י עגנון בנאום קבלת פרס נובל. שטוקהולם, כסליו, תשכ"ז). מסכתות קטנות מסכת אבות דרבי נתן נוסחא א פרק מא ד"ה חמישה דברים

חמישה דברים העשוין וגנוזין. אלו הן: אהל מועד וכלים שבו, ארון ושברי לוחות (שבו), צנצנת המן וצלוחית של שמן המשחה והמטה ומקלו של אהרון שקדיה ופרחיה ובגדי כהונה ובגדי כהן משיח. אבל מכתשת של בית אבטינס, שולחן ומנורה ופרכת וציץ עדיין מונחין ברומי. (אבות דרבי נתן נוסח א', מ"א)

ב. המנורה בימי הביניים ובראשית העת החדשה

בימי הביניים המשיכה המנורה להיות סמל מרכזי ביהדות, אם כי היו עליות וירידות בתפוצתה, תפסה המנורה מקום נכבד בתרבות היהודית בכל גילוייה.

דמותה של המנורה, כפי שעלתה מן המקרא, התלמוד והמדרשים, הביאה לעיסוק נרחב בהלכות העוסקות בה. מן ההלכות הרבות הנידונות בספרות הרבנית של ימי הביניים ניתן ללמוד, כי המנורה היוותה חלק בלתי נפרד מן החיים בקהילה ובבית הכנסת. הצורך בסמל מוחשי, שיבטא את הזהות היהודית ויסמל את בית המקדש ואת תקוות הגאולה לעתיד לבוא, הביא לשילובה של המנורה כקישוט אמנותי בכלי-קודש, בכתבי יד ובחפצים שונים בבית המשפחה. צורת המנורה זיברה אל לב העם, כי היא סימלה את חוויית הקיום הלאומי-ממלכתי ואת המאור הרוחני. כמו כן, קיבלה המנורה משמעות רוחנית-מיסטית והפכה לסמל מרכזי בקבלה.

המנורה בספרות הרבנית

מן הספרות הרבנית של ימי הביניים ניתן ללמוד עד כמה שימשה המנורה כפריט בסיסי בחיי היום-יום של הקהילה היהודית בגולה. במיוחד מקבלת חיזוק יתר המשמעות של המנורה כסמל

ללימוד התורה וללומדי התורה, ולכן נקראים ספרים שונים בשמות הקשורים למנורה ולאור המנורה, כמו ספר "מנורת המאור", שהוא אוסף של אגדות של הרב יצחק אבוהב (ספרד, מאה 14). הספר הוא בעל שבעה פרקים כמספר קני המנורה ורעיונותיו בנויים על הסמליות של תורה-אור:

"סור מרע ועשה טוב ובקש שלום ורדפהו" (תהלים ל"ד, ט"ז) -
"חיי העולם תלויים באלו השלושה:

1-סור מרע' - מתחלק לשני חלקים: המעשה והדיבור.

2-ועשה טוב' - מתחלק לשלושה חלקים: קיום המצוות, תלמוד תורה, דרכי תשובה.

3-בקש שלום ורדפהו' - מתחלק לשני חלקים: דרכי שלום ואהבה ודרכי הענווה.

נמצא שהם שבעה חלקים והם שבעה נרות המנורה.

הששה מהצדדים הם תפארה להאיר אל מול פני המנורה, לאמצעית שהיא לימוד התורה - אשר היא כחמה ברה, והיא באמצע לשבעה כוכבי אורה, ועל אלו השלושה עיקרים שהם שני צדי המנורה ואמצעיתה, מסודרים אלה השבעה נרות עם כלליה וחלקיה ופרקיה, שהם כל כלי המנורה כולה מקשה, זהב טהור מזוקק שבעתיים. אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות" (מן המבוא ל"מנורת המאור").

רבנים גדולים נקראו בשמות: "מנורת המאור", "המנורה הטהורה" ו"נר-מערבי" כדי להעיד על גדולתם:

"מה אומר הדרת יקרת תפארת מרנו ורבנו משה, הרב המובהק, נר מערבי, דגל הרבנים, אור עולם ומלואו, ממזרח שמש עד מבואו בר מורנו ורבנו מימון הרב המובהק בישראל זכר צדיק לברכה" (שו"ת הרמב"ם, סימן ת"ס. מצרים, מאה 13).

"שאלה אל שר התורה, ארי שבחבורה, אספקלריה המאירה ברה כחמה, מנורה הטהורה, מרגניתא שפירתא כל רז לו קל, קלה כחמורה, המאור הגדול, ממשלת הגאון המפורסם, נר ישראל, עמוד הימיני כבוד שמו כבוד רבנו הרב מאיר נרו יאיר לנצח" (שו"ת פנים מאירות ג', סימן נ' לרבי מאיר איזנשטט, אוסטריה, מאה 17).

"לכבוד הגאון העצום המפורסם בקצווי ארץ, שר התורה, מנורה הטהורה, מאור הגולה" (שו"ת יהודה יעלה א' או"ח ר"א לר יהודה בן ישראל אסאד, הונגריה, מאה 19).

כך נמשכים דיונים הלכתיים רבים בנושא מנורת המקדש, צורתה, מיקומה ודרכי הפעלתה. למרות שהדיון הוא, כביכול, תיאורטי הוא ענה, פעמים רבות, לצורכי היום היום של האדם והקהילה:

"כל הנותן מיטתו בין צפון לדרום, הווין לו בנים זכרים. ר' יונה כתב שהטעם הוא מפני שהמנורה היתה בדרום והשולחן בצפון. והשולחן כנגד עושר והמנורה כנגד התורה. כלומר: שקודם שישמש מיטתו יתפלל על בניו שיהיו מצליחים בתורה ושיהיה להם עושר כדי שלא יצטרכו לבריות" (בית יוסף, או"ח, ר"מ י"ז. רבי יוסף קארו. צפת, מאה 16).

דיונים רבים נערכו על מעמדה ומיקומה של המנורה בבית הכנסת. בבית הכנסת ארון הקודש היה מופנה לעבר ירושלים - למקומו של בית המקדש, לכן היה צורך להחליט, היכן ולאיזה כיוון תפנה המנורה:

"אנו מדליקין בבית הכנסת לצד דרום, זכר למנורה" (תרומת הדשן, א' ק"ד). "מעתיא אותם המקומות שנהגו להניח נרות חנוכה ממזרח למערב מנהג בטעות הוא, ובירושלים מניחים אותם בין צפון לדרום כמו שהוכחנו שהוא מנהג ותיקין" (שו"ת רדב"ז, ג' תק"י. רבי דוד בן זמרה, מצרים, מאה 16).

רבים עוסקים בעניין תרומת מנורות לבית הכנסת על ידי נדבנים מבאי בית הכנסת, עדות למקום שתפסה המנורה בלב הקהל. "ישראל שהתנדב נר או מנורה לבית הכנסת, כיוון שהודלקה פעם אחת מנורה בבית הכנסת חלה קדושתו עליו" (בית יוסף, יורה דעה, רנ"ט). "יש נוהגין לעשות מנורה לשבעה נרות, דהיינו ששה בעיגול ואחד באמצע, אבל הרבה פוסקים אוסרים זאת, ויש להחמיר בספק איסור דאורייתא" (קיצור שולחן ערוך, קס"ח, ה'. שלמה גאנצפריד, הונגריה, מאה 19).

המנורה נזכרת עוד פעמים רבות בכתבי הרבנים, וכפי שהראינו, בספרות הרבנית לגווניה השונים נהגו להזכיר את מנורת בית המקדש במשך כל הדורות. חלק מן הדיונים כוללים ויכוחים עקרוניים על מקומה של המנורה במקדש, אך חלקם הוא הלכה לזמנם, ותפקידם לפתור את בעיות הזמן. מדיונים אלה ניתן ללמוד עד כמה תפסה המנורה מקום בליבם ובמחשבתם של בני העם היהודי בכל תפוצות העם בגלות. בדיונים אלה קיים מתח בין הצורך העז לשמר את

זכרה של מנורת המקדש כדמותה, כדי שלא יתנתק הקשר הרוחני עימה ועם סמלי הגאולה שאותם היא מייצגת, לבין תחושת החובה לקיים את ההלכה האוסרת לעשות מנורה כדמות מנורת המקדש: לא יעשה מנורה כנגד מנורה.

המנורה בקבלה

בתורת הקבלה שהתפתחה בימי הביניים מתגבשות המשמעויות הסימבוליות הרבות של המנורה לכלל אחדות אחת בעלת פנים רבות.

במיסטיקה הקבלית ממשיכה המנורה לסמל את האור האלוהי ואת עץ החיים. שבעת קני המנורה מסמלים את שבעת ימי בראשית ואת שבעת המאורות: החמה, הלבנה וחמישה כוכבי הלכת, אך בעיקר היא מסמלת את מבנה הספירות. על פי מחשבת הקבלה הספירות הן העולמות העליונים המשפיעים על העולם. מבנה הספירות הוא קבוע ומתואר בדרך גרפית. לכל ספירה שמות אחדים, אך הסדר הוא קבוע:

כתר

חכמה בינה

חסד דין (גבורה)

רחמים (תפארת)

נצח הוד

יסוד

מלכות

הרעיון המרכזי הוא שהמנורה עשויה מיקשה אחת, וחלקיה מסמלים באחדותם את שלמות האל. אמר הצדיק: "אם יש לאל ידכם אימרו מעשה מנורה שלמה ומיקשה אחת כל שעריה בשבתותיה וגם הוויותיה עם כל שמיטותיה בשעריה עד השער העליון היובל הגדול שבו מתייחד הכל לייחוד אחד. אמרו לו (לצדיק): אומן המנורה מי היה? משה רבנו עשה המנורה בארץ, מנורה אילאה (עליונה) מי עשאה? אמרו לו מ"י עשאו והוא ממי למד? מאדם הראשון (לפני שחטא)" (מתוך ספר "הקנה")

שבעת הקנים מסמלים את שבע הספירות התחתונות. הספירה המרכזית, על פי סדר זה, היא ספירת תפארת (רחמים) - ה"נר האמצעי", ושאר הספירות פונות אליה "אל עבר פניה יאירו שבעת הנרות". מן הספירה האמצעית - הנר האמצעי - נובעת ההאצלה אל שאר הספירות.

האור מסמל את שלוש הספירות העליונות. השמן הנמזג בראשי הקנים זורם בקנים החלולים ומעביר את השפע - הזרימה הדינמית, המואצלת מן האור העליון. השמן, המסמל את האור, מפעפע בכל הקנים והוא נשמתן של הספירות, ובאמצעותן שורה השכינה ומתממש שלטונו של ה' ביקום. הזרימה בין הספירות צריכה להיות ללא מעצורים, ותפקיד התלמיד החכם, הצדיק המקובל, בוצינא קדישא - הנר הקדוש, הוא להשפיע על העולמות העליונים כדי להגיע להרמוניה בין כל חלקי היקום. ייתכן כי המנורה העשויה זהב טהור, מוקשה אחת, והיא סטטית ללא תנועה, מסמלת את היציבות וההתמדה הקיימות בעולם, אך גם את הגולמיות והפסיביות שבו, וללא התנועה - שיתוף הפעולה בין האל ובין ברואיו, אין לו קיום. השמן הזורם מסמל את תהליך ההאצלה, את הדינמיות, התנועה והשינוי הבלתי פוסק הקיימים בעולם, ויחד הם מסמלים את הרוחני והחומרי שבהווייה.

עולם הספירות נקרא גם "עץ הספירות" או "אילן האצילות". הספירה הראשונה מלמעלה היא שורש האילן, ויתר הספירות הן גופו ונופו. הדימוי לאילן מתקשר, כמובן, לדימוי הקדום של התורה ושל המנורה וקניה לעץ החיים.

עולם הספירות מייצג גם את התורה ואת משמעויותיה הנסתרות, שאינן גלויות לעין מפשרו של מקרא, ויש לקרוא אותה בארבע דרכים: פשט, רמז, דרש, סוד (ספרד"ס). התורה ניתנת לחלוקה לשבעה ספרים, כי הפסוק: "ויהי בנסוע הארון, ויאמר משה קומה ה' ויפוצו אויביו וינוסו משנאיך מפניך" (במדבר י' ל"ה) מסומן בשתי נ' הפוכות, והוא נחשב כספר בפני עצמו. "פרשה זו עשה לה הקב"ה סימניות מלמעלה ומלמטה, לומר שאין זה מקומה. רבי אומר: לא מן השם הוא אלא שספר חשוב הוא בפני עצמו. אמר רבי יונתן: "חצבה עמודיה שבעה" (משלי ט'), (א) אלו שבעה ספרי תורה" (בבלי שבת קט"ז, ע"א).

שבעת הספרים נחשבים לשבעת קני המנורה, ושבעים חלקי המנורה המתוארים במדרש מסמלים את שבעים פניה הנסתרים של התורה ואת שבעים העמים המסמלים ביהדות את האנושות כולה: "כל דיבור ודיבור שיצא מפי הגבורה נחלק לשבעים לשונות" (בבלי שבת פ"ח, ע"ב), שהן כנגד שבעים האומות. כל גנזי החכמה - נפתחו למשה מסיני עד שלימדו לו בארבעים יום כשהוא עומד בהר התורה בשבעים פנים של שבעים לשון. אין לך מילה בתורה שאין בה כמה

מאורות מאירים לכל צד' (מן הקבלה).

"המספר שבעים מייצג כאן, כמובן, את הכוליות הבלתי נדלית של הדיבור האלוהי. יתר על כן, אור התורה וסוד התורה אחד הם, כי 'אור' ו'רז' שווים בגימטריה. כאשר נאמר 'יהי אור' הייתה כוונת הדיבור גם 'יהי רז', דהיינו אותו אור המאיר בתורה. האור הגנוז של מעשה בראשית - הקדוש ברוך הוא גנוז בתורה" (גרשום שלום).

המנורה המאירה בשבעים פנים מסמלת בקבלה את אחדות האלוהות, את היקום, את הצדיק ואת מעשיו המשפיעים על העולמות העליונים ואת האנושות שתגיע להרמוניה עם כל ההווייה בשעה שתהיה ראויה לכך. המנורה כסמל בעת החדשה

א. המנורה בראשית הציונות

מראשית האמנסיפציה, לערך, איבדה המנורה את בכורתה למגן-דוד. בתקופה זו ביקשה לעצמה היהדות סמלים חדשים, שיחליפו את הישנים. נראה היה כי הסמלים הישנים קפואים ובלתי רלוונטיים לצורכי היהודי שיצא מן הגיטאות וביקש להתערות בחברה שמסביבו. המנורה היתה אחד ה"קורבנות" של תהליך זה, ובמקומה התקבל המגן-דוד, שלא היה עמוס בסמליות כבדה וענפה כל כך כמו המנורה. למרות זאת המשיכה המנורה ללוות את היהודי בכל אשר הלך - בבתי הכנסת, בהזלקת נרות חנוכה, בבתי קברות ובחפצים שונים, שעליהם היתה המנורה מעוטרת. יש לזכור, שתהליכי האמנסיפציה עברו במיוחד על יהדות מערב אירופה. במזרח אירופה וביהדות הספרדית והמזרחית לגווייה נשארה הדת חלק בלתי נפרד מחיי היום יום, והמנורה המשיכה ללוות את יהודי התפוצות באשר הם לצידו של סמל המגן-דוד.

עם התעוררות התנועה הציונית הולכת המנורה ומקבלת פנים חדשות. אט אט היא מתחילה לסמל את היהדות המתחדשת ואת תקומתה של האומה היהודית.

הדבר ניכר בתהליכים שעוברים על אומנים שונים המשלבים את המנורה ביצירותיהם ובכך שהמנורה הופכת להיות חלק מסמליהם של הארגונים היהודיים החדשים. ז'בוטינסקי הציע לשלב את המנורה בדגלם של הגדודים העבריים, שלחמו במלחמת העולם הראשונה, והיא הייתה חלק מסמליהן של תנועות נוער שונות.

ייתכן שהשינוי המובהק ביותר שחל ביחס למנורה היה בסיום מלחמת העולם השנייה, כאשר אנשי הבריגדה היהודית הגיעו לשער טיטוס שברומא שבו מופיעה. השיר שהושר בפי יוסי ידין וחנה מרון מבטא יותר מכל את פניה החדשים של המנורה.

גלגוליה של מנורה

מאת: משה דלוצ'נובסקי

זהו סיפור הגלגולים שעברו על מנורת פליז, ששימשה שנים רבות בבית המדרש של הגאון מווילנה. מי יודע כמה אלפי נרות בערו ודעכו בקנים שלה, מאז שימשה לימי זיכרון ולקריאת ספרים, שיהודים למדו בהם. המנורה הגיעה בשנות המלחמה לעיר ניו-יורק וזכתה למקום מכובד ולתיקון באולפנו של אמן יהודי.

המנורה רוקעה ונוצקה מפליז בתערובת של ניקל, ולה שבעה קנים, הנוטים זה לעומת זה. ביניהם - פרחים, ריקועים עגולים, דמויי כפתורים חטובים, עיטורים וכתרים. שבעת הקנים נמשכו ועמדו על כן גבוה בחיטובים עגולים ובפיתולים מגולפים ולמנורה כולה הייתה צורה של מיבנה מתכת מוצק.

הצייר המפורסם, מאנה כץ, היה אספן נלהב של חפצי קדושה יהודיים עתיקים המחושלים ומרוקעים בכסף, בנחושת ובפליז - חפצי נוי עממיים ואמנותיים, שעובדו בידי חרשי נחושת, צורפי כסף אלמוניים בפינות תבל נידחות, בסדנאות עניות, בגיטאות של ארצות אירופה במזרח ובמערב.

מאנה כץ התמסר בעיקר לחיפוש פרוכיות, רקמות יד של קטיפה, ברוקאט משי, בנות מאות בשנים, שספגו דמעות של אמהות ונשים יהודיות על המדרגות ליד ארונות הקודש בבתי כנסת עתיקים, בכיות רצופות נשיקות של אהבה ויראה. בפאריס, במקום מגוריו הקבוע, היה לאמן אוסף של חפצי קודש ופרוכיות.

כשהגיע לאמריקה חיפש ואסף בדביקות דתית וביראת כבוד כל דבר שבקדושה. הוא התפעל מכל דבר ושמח בו, התקשט בו בעצבות ובצער. בכל פעם שנפגשנו הייתה לו בשורה בשבילי על איזו מציאה חדשה, על אוצר יהודי עתיק, המקשט את האולפן שלו בהילה של קדושה.

יום אחד מצאתיו ברחוב החמישים ושבעה. בלורית השיבה שלו מדובללת, הפנים סמוקות,

משולהבות ובעיניים הכחולות האפרפרות - שמחה וסוד. הוא יצא לקראתנו, פשט את זרועותיו ופניו האירו לקראתי בשמחה:

"טוב שאנו נפגשים עלה אל האולפן שלי, יהא זה מחר לפנות ערב!" למחרת לפנות ערב עליתי אל מאנה כץ. דמותו רבת המרץ והזריזה הכניסה אותי מהר לתוך האווירה של האולם. ליד הקירות ציורי בוסר וציורים משוכללים. והנה ראו עיני מנורת פליז גדולה בעלת שבעה קנים: עם פרחים חטובים מחודדים מעשה ידי אמן, שמשכה את העין ביופיה ובמבנה המקורי. מאנה כץ עמד באמצע החדר, הסתכל על המנורה מבית המדרש של הגר"א מווילנא ועיניו נצצו.

"זהו אוצר - נהם - בן מאות שנים, כתמים כהים בתוך המתכת... מבית המדרש של הגאון מווילנא. מי יודע כמה זמן בערו כאן נרות זיכרון, כמה ניגונים פוזמו בלימוד התורה, יהוארו מן האור שבמנורה? פשוט השתגעתי משמחה, כשזכיתי להשיגה בשביל האוסף שלי. זהו מעשה נפלא. באמת ההשגחה שמרה עליה, על מנורה זו. ניסי-ניסים, שנים של התגוללות באורות, בדירים, ברפש - אל תשאלו!"

ומאנה כץ התחיל לספר כיצד הגיעה אליו המנורה מבית המדרש של הגאון מווילנא. באחד הקנים מצאו חתיכת מתכת, ועליה היה חרות ציור של בית כנסת עם כתובת: בית המדרש של הגאון מווילנא ר' אליהו, ושני שמות של יהודים מקומיים, שתרמו את המנורה לבית המדרש. המנורה נמכרה זמן רב לפני מלחמת העולם השנייה לסוחר עתיקות בהולנד ומשם נמכרה לסוחר עתיקות בלונדון. שם קנו אותה בשביל בית כנסת קטן בוויטשפיל. אחר כך נדדה המנורה לבית הכנסת הספרדי על שם משה מונטיפיורי באיסט אנד של לונדון. ממנו עברה שוב לבית כנסת קטן, שנחרב לגמרי בימי ההפצצות הגרמניות על לונדון. המנורה הייתה מונחת במשך חודשים תחת החורבות עד שבמקרה נתגלתה, וסוחר עתיקות אחד קנה אותה.

האספן הידוע זסקי, בן למשפחה חסידיית מפורסמת מפולין, שהגיע לניו-יורק בראשית שנות מלחמת העולם, חזר לאירופה לאחר המלחמה והחל לאסוף חפצים יהודיים עתיקים. הוא הביא לניו-יורק אוצרות שלמים של חפצים שניצלו מידי רוצחים פולניים, אוקראינים, גרמנים ועוד. היהודי הפולני הזה צבר אוצרות, שנמכרו אחר כך במיכרזים בבית המיכרז והתערוכה של "פארק בארנט" בשדרות מאדיסון בניו-יורק. מאות בתי כנסת באמריקה ואספני חפצים אמנותיים יהודיים עתיקים קיבלו בדרך זו את אפשרות לרכוש את האוצרות בני מאות השנים כדי לתת להם תיקון שבקדושה. מאנה כץ ראה את המנורה אצל אספן האמנות זסקי ולא זו ממנו, עד שקנה אותה והביאה אליו לאולפן. הוא שמח בה, כאילו הציל נפש אחת מישראל.

ב. המנורה באמנות בת זמננו

אמנים יהודים באירופה בראשית המאה האמנות היהודית המודרנית לזרמיה שואבת את תכניה ממוטיבים וסמלים יהודיים, המעניקים לה את משמעותה העיקרית, אבל היצירות הבודדות הן בגדר אילוסטרציה הנשענת על מקורות תרבותיים אחרים ועל המאורעות ההיסטוריים רבי העוצמה של מאה זו. השילוב ביניהם הוא שיצר את האמנות היהודית במאה ה-20.

בין שתי מלחמות העולם חלה התעוררות לאומית יהודית שבאה לכלל ביטוי באמנות. האמנים יצרו בכל מקום - ברוסיה, בברלין, בלונדון, בפריס, בניו-יורק ובישראל. בברית-המועצות פעלה אחרי המהפכה קבוצה חשובה, שהאמנים הבולטים בה הם: שאגאל, ליסיצקי וריבאק. הם ביקשו לגבש סגנון אמנותי יהודי לאומי. הקבוצה התרכזה סביב תאטרון "הבימה", ומקור השראתה - האמנות העממית, המסורת וההומור היהודי. הרקע היהודי של כל אחד מהם נותר כמקור השראה חשוב ליצירותיהם. וכן חשוב היה להם הקשר לאמנות המודרנית. הם ניסו לשלב ביצירותיהם את האמנות העממית ואת הציור המודרני. הגישה המודרנית באה לידי ביטוי בהפשטה ובעיוות הצורות. הקבוצה התפרקה בשלהי שנות ה-20 של המאה ה-20.

אחד האמנים המאפיינים קבוצה זאת הוא יששכר ריבאק (1897-1935). הוא למד אמנות בקייב והכיר את זרמי האמנות המודרנית ואת האמנות העממית הרוסית. בגל הפוגרומים ששטף את אוקראינה בשנת 1918 נרצח אביו ונהרס ביתו בידי הפורעים. אירועים אלו מונצחים ביצירתו - "זוועת הפוגרומים באוקראינה". אפשר לדאות בה את זעקת הכאב של האמן היהודי על רצח עמו. בסגנון הציור יש עירוב בין הסגנון הקוביסטי המודרני לבין מוטיבים יהודיים עממיים (בפינות הציור מימין למטה ומשמאל למעלה בולטים המוטיבים העממיים, הסגנון הכמעט נאיבי, חוסר הפרופורציות). במרכז הציור רואים יהודי היוצא מבית הכנסת העולה בלהבות, וסביבו פזורים ספרי תורה. מאחוריו, ליד ארון-הקודש הפרוך, רואים ציור של מנורת שבעת הקנים המסמלת את העולם היהודי שחרב.

ינקל אדלר - (1895-1949) בן למשפחת חסידים, הגיע לגרמניה מפולין בגיל צעיר והפך לאמן

מוכר, שזכה להצלחה רבה. עשר שנים לאחר שעזב את בית אביו, חזר לפולין לחיפוש אחר פולקלור יהודי ושב והתקרב לחסידות. בעיצומה של הצלחתו, עם עליית היטלר לשלטון, נאלץ אדלר לנטוש את גרמניה. יצירותיו סולקו מהמוזיאונים, הוא עבר לחיות באנגליה, אך הרגיש בה כנשע זר.

ביצירתו בולט מקור ההשראה היהודי וניכר בה שילוב של אקספרסיוניזם גרמני עם קווים מעוגלים ורכים שיש בהם מן הרגשנות היהודית המזרח-אירופית. אדלר היה מעורב בהגות ובכתיבה בסגנון יהודי, ויישם רעיונות אלה ביצירותיו, למרות שרוב חייו חי בסביבה לא יהודית.

ביצירתו "טבע דומם" (1930) בולט השימוש במוטיבים יהודיים עממיים: ספר תורה, יד לתורה, כוס לקידוש, הדס לבשמים, הגוף המעוגל ליד המנורה הוא אולי רמז לאתרוג כפרי המסמל את חג הסוכות, ובולטת מעל כולם - המנורה.

טבע דומם בתולדות האמנות כולל, בדרך כלל, חפצים ביתיים. במאה ה-17 בציורי הוויניס - "הבל הבלים" - ניתנת לחפצים משמעות סמלית של חטא הגאווה ושל המוות הצפוי. אדלר החליף את החפצים הביתיים, היום יומיים בחפצים יהודיים סמליים, ועל ידי כך שילב את משמעותם הגראפית של מוטיבים יהודיים במשמעותם הסמלית ופעל במודע ובמוצהר ליצירת סגנון יהודי.

אדלר אינו יוצר ואניסטי יהודי, אלא משהו אחר לחלוטין הוא יוצר חיים יהודיים סמליים לקראת התחדשות יהודית ולא לקראת אובדן מוות.

עמנואל מאנה כץ משתייך אף הוא לקבוצה. הוא נולד באוקראינה ב-1921. הגיע לפריס והצטרף לקבוצת ציירים יהודיים שהתרכזה בעיר זו ונקראה "אסכולת פריס". הוא נחשב לאחד מגדולי הציירים המשתייכים אסכולה זו. יצירתו מתארת את אורח החיים היהודי ואת המורשת היהודית. בתמונה "טבע דומם", כמו אצל אדלר, בולטת המנורה בגודלה, וסביבה נמצאים נר השבת ועוד כלים המאפיינים את הבית היהודי. בחירת חפצים וכלי בית יהודיים אינה מקרית, ומטרתה - הדגשת העולם היהודי והצהרה ברורה של האמן: "אני חלק מן העולם היהודי".

המנורה ביצירותיו של שאגאל מארק שאגאל (1887-1985) הוא אולי האמן היהודי המפורסם והפורה ביותר. בכל יצירתו הורגשה השפעתה של ויטבסק, עיירת ילדותו ובגרותו והחיים היהודיים של בני משפחתו. נראה, כי בראשית יצירתו, עד שנות ה-30 לערך, המנורה איננה מופיעה. בתקופה זו מופיעים הפמוטים (סמל השבת), הנרות, ספר התורה, כוס הקידוש, לוחות ברית, ארון-הקודש בבית-הכנסת ועוד. בחלקם אלה הם זכרונות אישיים מילדותו מבית משפחתו בעיירה ויטבסק, ובחלקם הם "משמשים כסמל לפולחן היהודי וגם כסמל למרד היהודי נגד כוחות ההרס, סמלי הגלות, הסבל והחורבן". (מילון עולמו של שאגאל, הוצאת סטימצקי)

המנורה מתחילה להופיע אצל שאגאל, יחד עם ציורי "הצליבה", נושא המופיע כביטוי לרדיפות היהודים והשוואה. בציורי "הצליבה" הופך שאגאל את ישו ליהודי באמצעות הטלית שעל גופו וכיסוי הראש. היהודים הם הסובלים, הנרדפים, הכואבים, ולא הנוצרים.

המנורה מופיעה לרגליו עם עיגול אור סביבה היא קורנת לעומת הפחד, החשש, הבריחה וההרס שמסביב. אולי המנורה נהפכת כאן לנר זכרון ליהדות באובדנה?

בתמונה "צליבה" המלאך מגיש את המנורה לצלוב, כאילו התקוה וההצלה יגיעו מהמקור הלאומי. המעניין בתמונה זו הוא שהדג, המסמל את חיי העיירה (דגים מלוחים, סמלי פריון וכו'), מביא לצלוב את הספר. ייתכן שהדג והספר מייצגים את היהדות ואת האמונה והפולחן הדתי לעומת המנורה, המייצגת את התחדשות הלאומיות.

היבט זה מודגש יותר בתמונות, שבהן המנורה קשורה לאהרון הכהן המאופייין באבני החושן שעל חזהו או ללוחות הברית. בנושא זה מופיע שוב ביצירת שאגאל לאחר כ-30 שנה. עתה בולטים השינויים שחלו בדמות אהרון. בשנות ה-30 הוא נראה כיהודי עצוב וחסר ישע. הרקע השחור שמאחוריו מדגיש זאת, וכן תנועת הגוף והידיים. לעומת זאת, בתמונה משנת 1965 מופיע אהרון כמלך. הכתר בנוסח רמברנדט, האור שמסביבו, הידיים, הגוף והפנים, כולם מביעים ביטחון.

בתמונה אחרת, שבה אהרון משולב במעמד הר-סיני, הוא מוצג כמייצג העיירה היהודית. החזקת המנורה בידי מסמלת אולי את שמירת היהדות בעיירות. ואולי אפשר לתת כאן פרשנות שונה, שלפיה אהרון מייצג את הפולחן הדתי. תפקידו של אהרון הכהן הגדול קשור לתפקידי הפולחן הדתי. הדבר בולט על-פי עיצוב החושן על בגדיו, עיצוב המנורה לפי המקורות התנכ"יים כ"כפתור ופרח" וההתייחסות למשה. שמשה מסמל את קבלת החוקים והמסע לארץ, ואהרון מסמל את הקמת המקדש הראשון, שבמרכזו ניצבה המנורה. כל אחת משתי הדמויות מסמלת

היבט שונה של היהדות: משה - החוק, אהרון - הפולחן הדתי.

שאגאל עקב בעניין רב אחר הקמת המדינה וביקר בארץ כבר משנות ה-30. הוא ראה את עצמו שותף במעשה הציוני של הקמת המדינה. הוא הוזמן לבטא את חלקו האמנותי יהודי בהצבת יצירותיו במשכן הכנסת. ובבית החולים "הדסה" בירושלים. אין זה מפתיע, שההיבט הציוני מקבל דגש נוסף בשילוב המנורה עם המגן-דוד. בתמונה רואים במרכז את "המגן" ובמרכז את המגן-דוד. משמאל מנורת שבעת הקנים עם נרות דולקים ומעליה רמז לארון הקודש.

אצל שאגאל רואים את מוטיב המנורה כמייצג את ההתחדשות היהודית הלאומית בארץ-ישראל ואת הביטוי לתפישתו הציונית. מבחינה אמנותית מעניין שבתמונות השונות תמיד מעוצבת המנורה באופן זהה, כשהבסיס מזכיר מנורה ביתית עם בסיס מעוגל, ולא בעיצוב של שלוש רגליים כפי שראינו במנורות העומדות בבתי הכנסת, או בדגם של המנורה בשער טיטוס.

יעקב ליפשיץ (1891-1973) נולד בליטא. הוא מייצג את הדור החדש של הפסלים היהודים. בשנות השלושים המציאות, היאוש, המרידות הובילו אותו לעסוק בנושאים המבטאים חרדה לגורל עמו. בעקבות הקמת המדינה נוצרה יצירתו - "נס", שבה רואים את דמותו של אדם מומרת בלוחות הברית, ודושותיו הנישאות הן מנורת שבעת הקנים, שלהבותיה עולות בצורות של ניצנים בטרם פתיחה, אות וסמל לעתידה של מדינת ישראל. הניצנים מבשרים את ראשית הלבנון. ביצירה זו אפשר לראות את השילוב של עץ החיים עם המנורה, והיהודי עם הטלית הוא הגזע הגדול והיציב, שממנו יוצאים שניהם. זהו פסל סמלי, המייצג את היהדות שעל כתפיה ובכוחה תוקם מדינת ישראל, שתעלה ותפרח כמו עץ החיים.

בן שאהן (1898) נולד בליטא, ומשפחתו היגרה לארה"ב ב-1906. בציוריו ובהדפסיו הרבים באים לידי ביטוי, בסגנון הראליזם, החברתי, בנושאים חברתיים, פוליטיים וכן דימויים סמליים. בציורו - "שופר אהרון והמנורה" רואים יהודי תוקע בשופר מול המנורה, למעלה בשמיים בתוך השמש, העשויה כשלהבות אש, יד אלוהים. נראה, כי המסר של הציור הוא, שאלוהים הוא הבורא, השומר והמגן על כולם, ויחד איתו המסורת בדמות היהודי עם הטלית והמנורה, היא המאחדת את העם.

מרסל ינקו נולד ברומניה ב-1895 ונטל חלק פעיל בתנועת ה"דאדא" בציור בשנים 1919-1916 עלה לארץ ושינה את סגנונו המודרני בצורה קיצונית. הוא זנח את ההפשטה, וגיבש סגנון המתאר את המציאות, את הדמויות והנופים. בתמונות שצייר לאחר קום המדינה מוצאים התייחסות נוקבת לאירועים מדיניים ולהתפתחות החברתית, כפי שאפשר לראות בציור - "הגנה על ירושלים" (1949) (?). ציור זה הוא אחד מסדרת ציורים העוסקים במלחמת השחרור, במאבק לעצמאות, בחייל הפצוע, בכאב ובמוות. הדמויות מונומנטליות, החלוקה סימטרית, יוצרת שני צמדים - חיילים זקופים וגאים, המתבוננים בצד השני. אחד מהם לובש את הטוגה היוונית בכחול-לבן כדי להדגיש את האוניברסליות של מלחמת העצמאות ושל המלחמות בכלל. ולעומתם צמד של אברכים חרדיים עם זקנים מחודדים, שטריימלים וטליתות האוחזים בתורה. הם מייצגי היהודים המסורתיים, ויש בהם כמעט היבט של קריקטורה. לרגליהם ראשים רבים, אולי אלה הם המתים.

במרכז בצבע אדום דמות כפופה. (דמות זו לקוחה מסדרת ציוריו העוסקים בחיל הפצוע), מעליו מגן-דוד. בצד אחד ציפור ושרידי "מקדש יווני" בצד השני מנורה המופנית לצד "היהודים". האדום שסביבה והנטייה האלכסונית שלה מדגישים את הדם והמוות. מעל כולם, באור בהיר וזהר נוף ירושלים או אור ירושלים. צמדי הדמויות יוצרים תחושה של מסך במה, כשירושלים היא במרכז הבמה.

ציוריו נוצרו מתוך מעורבות רגשית עמוקה לנעשה בארץ. הציור בנוי על סמלים ושפת סימנים קדומה של האמן, ומהם הוא בונה את "משפטיו" הדואליים: מלחמה או שלום, תבוסה או ניצחון, קורבן או גאולה, חיים או מוות. ינקו משתדל לאחד את השניות בציור אחד: קרני האיל של עקידת יצחק (קרי, החייל הנעקד) הן גם שופרות הגאולה; סלע דומם כמציבה לעומת צמחיית החיים; ציפור נופלת לעומת עץ מזדקר; מנורת מקדש (ממלכתיות) לעומת סימני הרס מופשטים; מגן-דוד זהר ככוכב לעומת נפילתה של הציפור משמיים.

תפיסתם של אמנים אחרים שונה. הם משתמשים בסמלים יהודיים ובמנורה, אך מציגים אותם בדרך אישית - ייחודית ואינם מדגישים את ההיבט הלאומי.

ויקטור בראונר (1903-1966) נולד ברומניה. היה חבר ב"אסכולת פריס". ביצירתו - "האיש והשור" אפשר לראות ציור סמלי. האמן מגלה עניין רב באגדות ובמיתוסים של העמים ומפרשם בדרך של חלומות קיבוציים של האנושות. כתוצאה מלימודי פסיכולוגיה ואתנולוגיה, הוא ממזג בסגנונו בציור יסודות איקונוגרפיים וקישוטיים, שמקורם באמנות של עמים פרימיטיביים,

בציורי ילדים וכן בציורים של חולי נפש. אפשר לראות, שאחד הסמלים שבחר בראונר לשלב ביצירה הוא המנורה, הניצבת על דגים דמויי אדם. המנורה נהפכת לראש אדם. ייתכן שהמנורה והדגים מסמלים את היהדות, אבל ברור, שאין כאן כוונה לאומית בנוסח אדלר, אלא נקודת מרט של סמל אוניברסאלי.

מוריס הירשפלד נולד ב-1872 בפולין הרוסית והיגר לארה"ב בגיל 18. רק בגיל 65 החל לעסוק בציור. בתמונה - "אהרון ומשה" משנת 1944 אפשר לראות את סגנונו הנאיבי. בציור רואים את משה ואהרון בתפקידיהם: משה כנותן החוקה ואהרון ככהן. בציור זה באים לידי ביטוי חפצים סמליים האחוזים ביד - משה עם לוחות הברית ואהרון מפזר את הקטורת. במרכז, בין שניהם, נמצאים מספר אלמנטים ביניהם - לוחות הברית, המזבח, המלאכים ומעל הכל, המנורה המאירה באור מעודן. הרקע כחול, ומנוקד בנקודות לבנות ומקבל איכות של כוכבים, שאולי הם רמז לתפקיד הקוסמי שממלאות הדמויות בציור.

דוד מוס כתב ועיטר הגדה של פסח תוך שימוש במיקרוגרפיה. בפרק האביב אפשר לראות בתמונה את השימוש במוטיב עץ החיים המעוצב כמנורה. מוטיב המנורה באמנות "בצלאל".

בית הספר לאמנות "בצלאל" נוסד בירושלים בשנת 1906 על-ידי בוריס שץ שראה עצמו כחלוץ לפני המחנה בהפצת הרעיון הציוני. המפעל של בוריס שץ היה הרבה יותר ממפעל אמנותי. הוא היה בסיס להגשמה אוטופית של חברת מופת. לדעתו, "אמנות לאומית זוהי אמנות, היוצאת מן הלב ופועלת בהרמוניה עם לב הלאום".

בקונגרס הציוני הציג בובר את העולם שהנחתה את "בצלאל". לדבריו, תפקידה של האמנות לחנך חינוך תרבותי, אסתטי, להוות מכשיר לדעה עצמית, לתפקד כחיל חלוץ תרבותי לעם ולעולם. בובר ביקש אחדות תרבותית של הווה ועבר. הוא קרא לאמנים היהודים להשתמש במורשת העבר כבחומר, שממנו ייבנה היופי החדש של האמנות היהודית. לדעתו, האמנות היהודית תבטא יותר מכל את המהות הציונית, היא תהיה עדות להתעוררות ולהפנמה של הציונות.

בוריס שץ הגשים את החלום הבוברי והקים את בית הספר "בצלאל". על גג המבנה הוא הציב מנורה בדגם המנורה בשער טיטוס, כלומר מנורה המסמלת את בית-המקדש ועצמאות לאומית. בכך הוא העביר את המסר הציוני של חידוש ותחייה לאומית. מוטיב המנורה הופיע ברבות מיצירות אמני "בצלאל", לרוב בדגם המנורה משער טיטוס, ותמיד היא ייצגה את הרעיון הציוני של חידוש העצמאות היהודית.

אפשר לראות על עטיפות ספרים תמונה, שבה מעמת האמן זאב רבן זה מול זה את העבר ואת ההווה - בוריס שץ מול יהודי מימי בית שני, שהוא מוזמן לקחת את מקומו. ברקע רואים את ירושלים.

בכרזה לתערוכת "בצלאל" 1913 מציגים ז. רבן וי. שטרק את האמן מ"בצלאל" כממשיך דרכו של בצלאל בן-אורי, מעצב מנורת המשכן. הוא לובש בגד המכיר את הלבוש המזרחי. בידו האחת מנורה ובשנייה כלי עבודה. הוא מוצג כאדם חזק, בעל בטחון היודע את מלאכתו. בחלק העליון מעל הקשת בצד ימין מופיע ציור ריאליסטי של ביי"ס "בצלאל", ובצד שמאל - הביתן של תערוכת "בצלאל" במגדל דוד בירושלים. בכרזה יש שילוב של הווה ריאלי מדויק עם ציור סמלי של חזון החזרה למקורות התנכיים.

רעיון זה מודגש ביתר שאת בדף השער לסדרת גלויות, מעשה ידי שמואל בן-דוד. ברקע רואים צילום של ביי"ס "בצלאל" והמנורה מעל גג המבנה. בוריס שץ המייסד עומד בחזית ומשוחח, כשהוא לבוש בגלביה, בגד שהתחיל ללבוש עם בואו לארץ, כחלק מן "החזרה למזרח". במרכז נראה האמן ה"בצלאלי" בדמות תימני גדל-מידות המעצב את מנורת המשכן, המאירה כולה בקרני השמש. שילוב התמר במרכז המנורה אינו מקרי, וגם הוא מסמל את החזרה לארץ.

בתבליט נחושת מעשה ידי אחד מאמני "בצלאל" רואים את הכהן הגדול מזליק את מנורת המקדש. תעודת ההוקרה, שהוענקה לז'בוטינסקי לרגל פרישתו מהגדודים העבריים ב-1920, צוירה ע"י מאיר גור-אריה, ממורי "בצלאל". במרכז למעלה מופיע דגם המנורה, המבוסס על המנורה משער טיטוס ובצידה - מגן דוד. ענין נוסף הן הדמויות של יהודית והוליופרנס ודוד וגולית, מייצגות את נצחון המעטים והחלשים על הרבים והחזקים. מראה המופיע בציור נוף הארץ קשור גם הוא לציונות.

בתבליט נוסף מעשה ידי שץ - "לזכר הרצל" (1904), אפשר לראות את האלמנטים המקשרים בין הרצל - המנהיג הציוני, למשה - המנהיג שהוביל את העם לארץ. כך נוצרה זהות בין שני המנהיגים המובילים את העם לקראת חזרה לארץ. שילוב המנורה בתבליט עוזר הדגשת הקשר

לבית-המקדש ולעצמאות הלאומית. עיצוב המנורה שונה מהמקובל ב"בצלאל" ייתכן הסיבה לכך היא שהתבליט נעשה עוד לפני הקמת בית-הספר, ועדיין לא התקבל הדגם של המנורה הלקוחה משער טיטוס.

נוסף לכלי הקודם עיצבו אמני "בצלאל" גם חפצי נוי לבית כמו עטיפות לספרים ושטיחים, וגם בהם מופיע מוטיב המנורה לעתים מזומנות. לדוגמה, שטיח שבמרכזו מנורה ענקית ומשני צדדיה מקומות בירושלים.

הרצון להעביר מסרים ציוניים בולט גם בעיטור מבנים. על קירות של בתים רבים בארץ ובמיוחד בתל-אביב, מודבקים תבליטי קרמיקה בעיצוב אמני "בצלאל". בביתו של ביאליק, מעל האח, מופיעה מנורת המקדש כמרכיב הסובב סביב ציר מרכזי. כך נוצר דגם מסוגנן של "פרח" המורכב מארבע מנורות המשולבות במעגל.

דוגמה נוספת היא תבליט קרמי מבית-ספר "אחד-העם". מטרת העיטור - הדגשת הבנייה והתקומה תוך קשר לעבר, ולכן מופיעים על הקיר 12 השבטים, ירושלים וצמחי הארץ. המנורה הנמצאת במרכז, מעל העיר ירושלים, מסמלת את האור והפאר של העבר. משני צידי המנורה אריות מכונפים, המסמלים את המלאך השומר והמגן על קודש הקודשים.

השילוב של המנורה ושל האריה המסמל כוח, אכזריות ומלכותיות (והקשרו לשבט יהודה, לדוד המלך ולמלוכה) מסמל את תחילת התגשמות החזון הציוני בארץ ישראל: שילובם יחד של המסורת והעבר המסומלים במנורה עם דמות האריה המסמלת את ממלכת יהודה ואת התקוות להקמתה מחדש.

המעניין הוא שצמד הדימויים - המנורה והאריה, נקבע על בית-ספר חילוני, שנבנה על ידי ההסתדרות, ולכן יש לראות בו היבט יותר ציוני ופחות דתי.

ניתן לראות, כי ביצירה של בית ספר "בצלאל", המנורה היא אחד המרכיבים החשובים. להדגשת העצמאות הלאומית על ידי חזרה למקורות, כלומר לתקופה של ימי בית שני, שבה המנורה ובית-המקדש סימלו את החיים הלאומיים העצמאיים.

המנורה ביצירה העממית הציונית

עד הקמת המדינה משתקפת הציונות כפי שרצתה להיראות: מלאת תקווה, נכונה וצודקת - הדרך היחידה שתבטיח את המשך קיומו של העם.

הרעיון הציוני, שבו דגלו המנהיגים מכל הזרמים, היה אמור להביא לעם גאולה שלמה: קץ לשנאת היהודים, סוף לתלאות ולסבל, קיבוץ הגלויות בציון, חידוש העצמאות היהודית, תיקון העם ותחייה לאומית. על כן אין זה מפתיע שהתנועה הציונית השתמשה בדימויים הכרוכים במושג הגאולה. מאגר המקורות היה בלתי נדלה והושפע ובמיוחד מספרי הנביאים. כל זה בולט בעשורים של הראשונים התנועה הציונית.

בשנים הקשות של האכזבות, המשברים והמכשולים דהו במקצת צבעי הגאולה, ופינו את מקומם לתיאורי העבודה, הקשיים והמאבק ולהכרה שרק אלה יביאו בסופו של דבר את הגאולה המיוחלת. העברת מסרים ציוניים באמצעים חזותיים לא היתה רק מכשיר תעמולה של ההנהגה הציונית. חברים מן השורה היו גם הם שותפים לכך. השימוש באלמנטים ציוניים נועד גם למטרות מסחריות באמצעות מזכרות וחפצי חן. העובדה שהיו נפוצים בזמנם היא עדות לעממיותה של התנועה.

מבחינה אמנותית המוטיב הנפוץ ביותר הוא המגן-דוד בשילוב המילה ציון או בשילוב עם הדגל. המנורה מופיעה בתדירות נמוכה יותר. יחד עם זאת נגלה אותה במספר יצירות.

מאפיין נוסף הוא היוצרים עצמם. רובם אינם אמנים מוכרים וידועים, אלא ציונים נלהבים ומסורים מכל רחבי התפוצות, והסמלים מבטאים את רגשותיהם ואת מאווייהם בשפע רב של דמיון עממי.

בעמוד שער של כתב העת לאמנות ולתרבות. "התחיה העברית", שיצא לאור בקהיר ב-1912 מופיעים במסגרת אלמנטים שונים, רובם מהעולם היהודי וביניהם - האריה, מגן-דוד, המנורה ולוחות הברית. הציונות מיוצגת על-ידי התיבה, שנבחרה להציל את היהדות מכיליון. התקווה נמצאת בארץ-ישראל, במקום שממנו עולה השמש. לאחר שהגלות וחולייה הוכחדו כביכול על-ידי המבול.

בלוח "מזרח" מעוטר על פי ציור מאת ליליין, שפורסם בוורשה בראשית שנות העשרים, בולטים סמלי הארץ - ארץ מזרחית קסומה ואגדית, ארץ השמש והתמר. והדרך מובילה את היהודי הנווד לארץ המובטחת. סמלים נוספים הם המנורה וסביבה מגני-דוד. מיקום המנורה בבסיס הציור אולי בא להדגיש את העבר היהודי כבסיס למדינה היהודית החדשה.

בשער בטאונה של תנועת בית"ר בשנחאי מ-1947 מודגשת בציור סיסמת התנועה - "למות או

לכבוש את ההר". המנורה כאן ענקית וקורנת אור, וההמונים העומדים לרגליה משולהבים בעזרת הדמות עם הדגל. המנורה מודגשת כסמל לארץ. אין זו משער טיטוס, והקנים שלה ישרי זווית. זוהי מנורה "מודרנית" המשלבת בתוכה גם את המגן-דוד. גברים צעירים ערומים, שריריים וכוחניים. אולי מייצגים אולי את הכוח, שהוא אחד ממאפייני בית"ר. התמונה משלבת סמלים רבים: הדגל, מגן-דוד, ההר, האור, האדם החזק ומעל לכל - המנורה, שהיא מוקד המשיכה ואליה מופנות הפנים.

גם בכרטיסי ברכה לשנה החדשה - "שנים טובות", אפשר למצוא ציורים בסגנונות רבים ושונים. מוטיב המנורה מופיע בהם לעתים קרובות והיא מסמלת צמיחה והתחדשות.

אנדרטות

באנדרטות לזכר לוחמי ישראל לדורותיהם העיצוב העיקרי הוא של מגן-דוד. יוצאות מן הכלל מספר אנדרטות לחיילי צה"ל, המשלבות את המנורה עם דרגת קצונה, שבה מופיעים ענף זית וחרב. זהו ביטוי למדינה, המסמלת על ידי המנורה וללוחם, המקריב את נפשו למענה. בסוג נוסף של אנדרטות, במיוחד החל משנות השישים, משתמשים לעיצוב המנורה בחלקי מתכת הלקוחים מכלי נשק, ועל ידי כך מגבירים את הסמליות של הקשר בין הלוחם ונשקו לבין המדינה.

מוטיב המנורה בציור העכשווי בארץ

בזרמים העיקריים של אמנות ישראל לאחר קום המדינה, כגון - "אופקים חדשים" מ-1948- וזרמים אחרים, אין עיסוק בולט במנורה ובסמלים יהודיים בכלל. הקשר למדינה יהיה בהקשר של נוף הארץ, אדמה ומולדת. אמנים אחדים, כמו מרסל יאנקו, השייכים בדרך כלל לזרמים הסמבוליסטיים או הנאיביים, משתמשים במנורה ביצירותיהם.

בעשורים האחרונים של המאה ה-20 אפשר לראות אצל מספר אמנים מרכזיים חזרה לנושא המנורה. במרבית היצירות המנורה חוזרת לקשר שלה עם עץ-החיים כמקור לצמיחה ולהתחדשות או כביקורת חברתית. האמנים, שמופיע אצלם מוטיב המנורה, הם: יוסל ברגנר, מיכל נאמן, גרשוני, רפי לביא דן רייזר ואחרים.

יוסל ברגנר

יוסף ברגנר נולד בוורשה ב-1920- ולאחר מכן היגר לאוסטרליה. ב-1951- עלה לישראל. בציוריו משולבים מוטיבים אקספרסיוניסטיים ודימויים סוריאליסטיים. יצירותיו עוסקות ביהדות מזרח אירופה בתקופת החלוציות בארץ-ישראל, ואפשר לפרש אותן כהעלאת זכרונות ממציאות שחלפה ואיננה עוד, המצטיירת בנוסח אישי, אינטימי, כעין-חלומי.

בתמונתו - "אבו-גוש" רואים נוף הררי בסגנון סוריאליסטי. מספר נערות יושבות ומציצות מבעד לחומה, ובחזית עמוד דמוי תמרור, שממנו יוצאים ענפי זית חדשים ורעננים. נראה, כי העמוד מייצג את המנורה בהקשר של "עץ החיים", וכוונת האמן הייתה להציג את ההתחדשות הלאומית בארץ, תוך כדי התבוננות מבעד חומות העבר.

מיכל נאמן

מיכל נאמן היא בת קיבוץ "כינרת", שלמדה ולימדה אמנות, אמנית שכלתנית שביצירותיה בולטים הקשרים אסוציאטיביים וארוטיים ועומס אינטלקטואלי. עקרון הכפילות של גוף ונפש, שכל ורגש, מוח ולב, זכר ונקבה, שחור ולבן וכו' מודגש על-ידי זוגות של דימויים - דג וציפור, פינגווין ונזירה, ברווז וארנבת. באמצעותם עוסקת מיכל בנושאי זהות, הזכרון והתשוקה.

בתמונה "עץ החיים" רואים את השניות והכפילות המעסיקות אותה. המנורה בציור מזכירה ואולי אפילו מועתקת מ"עץ החיים" עם שלהבות צהובות כלפי מעלה, ולעומתו - "עץ-הזאבים" נאמן אומרת, כי בסידרה "עץ הזאבים" היא "גנבה" את העץ במדויק מאיור של חלום של אחד המטופלים הכי מפורסמים של פרויד.

"עץ החיים" הוא סמל פוליטי הכולל הקשרים של פריון והולדה. "עץ הזאבים" מייצג עולם לקוי וחולני, הדבר בולט בצבע הצהוב שנוצל כלפי מטה ומתקשר לשותן, לשמן השטן, ולחוסר פריון. הצהוב בעץ החיים מתקשר לאור, לשמן למנורה. צהוב הביצה קשור ללידה, להתחדשות. מכאן אנו רואים שביצירה זאת מיכל עוסקת בדרך אינטלקטואלית בעקרון הכפילות וביחס בין מין עקר, חסר פריון לעומת פריון וצמיחה.

ייתכן כי קיים גם היבט פוליטי ברצון לשחוק את הסמל הלאומי (המנורה) ושבמקום להביא אור, תקווה, צמיחה והתחדשות מביא לעקרות ולאובדן.

משה גרשוני, יליד ת"א, 1936-הוא מהציירים המובילים בארץ. ביצירותיו מופיעים מוטיבים איקונוגרפיים יהודיים ואוניברסאליים, ובהם משולבים הדוניזם חריף, מיניות, וילדותיות, המחליפים ביניהם משמעויות ותפקידים. צורת הביטוי שלו נעה בין היצר והרוח ובין הגשמי

והנשגב. ציוריו משקפים מתח נפשי רב. אין בהם הטפת מוסר, אלא צער, חמלה, כאב, יופי, אהבה ובעיקר ספקות מרובים.

היאחזותו של גרשוני בדת מורגשת מאוד. השילוב של הפסוקים מן המקורות בעבודותיו אולי לעברו כתלמיד בבית-ספר ממלכתי-דתי, וליכולתו לשלב אסתטיקה חומרית עם רוחניות, המתבטאת במילה הכתובה. אצל גרשוני האמונה לא בטלה, אלא נמצאת במצב של מתיחות רווית ספקות, ולא דווקא כפירה.

בתמונתו - "בעולם הזה" מ-1984 רואים במרכז את עץ-החיים המשולב עם המנורה. העץ מופיע פעמים רבות ביצירותיו. בחלקם אלו ברושים הקשורים לוואן-גוך, בחלקם אלו עצים המוקדשים לנשמת אביו, ובחלקם רואים בברור את המנורה. מוטיב נוסף המופיע בסדרות רבות הוא מוטיב הרקפות. הרקפות הנמצאות בלהבות וסביב המנורה, הפכו לסמלים מופשטים.

בציור של גרשוני יש פנייה לעולם היהודי, אך גם לעולם האחר האוניברסאלי. המנורה אצל גרשוני הופכת לסמל אישי, המשלב את עולמו הרוחני, האמנותי והרגשי, לכן יופיעו בה להבות היורדות למטה כמו דמעות או עולות מעלה כסמל מיני. השימוש במילים עבריות ב"בעולם הזה" הוא חיזוק והדגשה של השתייכותו ליהדות.

המנורה באמנות היהודית המודרנית מצביעה על המהפך שחל בסמל המנורה מראשיתה של התנועה הציונית. ממנורה המסמלת את העם היהודי בחורבנו היא הפכה למנורה המייצגת את מדינת ישראל הציונית וסמל לתקומה ולהתחדשות. ציירים, שחוו את קורותיה של מדינת ישראל בחמשת עשוריה הראשונים, מתארים ביצירתם את קשיי המדינה ואת התמודדותה עם הבעיות הרבות שניצבו בפניה.

ג. המנורה באמנות

המנורה בימי הביניים ובעת החדשה היא ביטוי לחיים הציבוריים והפרטיים, החברתיים והדתיים. היא מופיעה באמנות בתי הכנסת, בעיטורים של כתבי יד, בכלי הבית ובמצבות בבתי העלמין. בחלקם נעשו חפצים אלה על ידי בעלי מקצוע מיומנים, יהודים וגויים, ובחלקם בידי אנשים ונשים מן הקהילה. הם נעשו במזרח ובמערב והושפעו מהסביבה ומהתקופה שבה נוצרו.

אוצר תשמישי הקדושה היהודיים, שנתקיים בימי הביניים, שרד רק בחלקו. הקהילות והיישובים היהודיים נהרסו, נשרפו, נשדדו והוגלו ואיתם נעלמו חפצי האמנות שלהם. לעתים אף נעשה פדיון שבויים תמורתם. כיום יש חפצים מן המאה ה-16 בלבד. הפרק יעסוק בהופעתה של המנורה באמנות השימושית מאותה תקופה.

עיטור כתבי היד

עד המצאת הדפוס היו הספרים נכתבים בכתב יד. כתבי יד מעוטרים נמצאו מן המאה העשירית. בכתבי היד העתיקים ביותר מוצאים קישוטי שוליים, ציורי כתיבה דקה - ציור מאותיות זעירות, שמצטרפות לפסוקים מהמקרא וציורים של תשמישי קדושה מאהל-מועד ומבית-המקדש וביניהם בולטת המנורה.

הרבנים התנגדו במקרים רבים לעיטור ספרי התורה שנמצאו בבתי הכנסת, ולכן רוב הספרים המעוטרים הם הגדות של פסח, מגילת אסתר וספרים אחרים שנמצאו בבתי פרטיים. בכתב יד של החומש, המצויר על קלף משנת 930 לספירה רואים את אוהל-מועד. מעליו מנורת שבעת הקנים, מעליה ציור ארון הקודש ושני לוחות הברית. ובצדדים תשמישי קודש. סמלים אלה חזרו והופיעו בכתבי היד העבריים בימי הביניים פעמים רבות, והם מסמלים, כנראה, את בית-המקדש. לעתים קרובות העיטור והכתיבה נעשו בצבע זהב.

ספרד תופסת מקום נכבד בהתפתחות אמנות העיטור, ובה נמצא רבים מגילויי התרבות המפוארים של הספר היהודי המעוטר. העיטורים מושפעים מן האמנות הנוצרית והמוסלמית. התפיסה האמנותית הנוצרית אינה שוללת ציור דמויות אדם. לעומתה, האמנות המוסלמית מתנגדת לציור דמות אנוש, ולכן ברוב העיטורים לא יופיעו בני אדם.

בתמונות אפשר לראות מספר מאפיינים של אמנות ייחודית זו, שבה בולטים הרקע דמוי השטיח, משחקי צבעים, הפרדת הכתב מן העיטור ותיאור כלי המקדש.

האמנות הצרפתית מושפעת מן התרבות הספרדית ואיננה נבדלת ממנה בתחום זה. בספר תורה מפרובנס רואים שימוש באורנמנטים קישוטיים דמויי שטיח.

בתנ"ך הספרדי אפשר לראות את משחקי הצבע ברקע המנורה בגוני כחול ואדום לסירוגין, כולל במסגרת. העיטור יופיע בנפרד מהכתוב. בכתבי יד אחדים מופיע תיאור של כלי המקדש והמשכן.

בתמונה מתנ"ך פרפיניאן רואים ליד המנורה את תשמישי הקודש הקשורים כולם לבית-המקדש. האבן, שעליה כנראה עמד הכהן הגדול בבואו להדליק את המנורה בבית המקדש, המלקחיים

והמחתה. המלקחיים נדירים בפסיפסים מארץ-ישראל, ולכן בולטת הימצאותם בכתבי יד ספרדיים מן המאות ה-13 וה-14. המלקחיים עם המחתות שימשו את הכהן בזמן דישון המנורה והטבת הנרות, פעולה יומיומית שנעשתה במשכן ובמקדש. בציור זה מופיעים גם לוחות הברית, צנצנת המן, כרובים, שולחן לחם הפנים והמטה.

אמנות הספר ביהדות אשכנז בימי הביניים הייתה שופעת ומתמדה. מעולם לא פסק היישוב היהודי במדינות גרמניה ולא חדלה היצירה האמנותית. מאפיינים אותה במיוחד ציור על-ידי כתיבה של אותיות זעירות וכן ציור של ראשי חיות או ציפורים מעל גוף האדם. תוך כתב-יד משנת 1277 כולל את חמשת חומשי התורה, את ההפטרות וחלקים אחרים מהתנ"ך. 80 הדפים הראשונים מעוטרים בציורים. בתמונה רואים את אהרון מדליק את המנורה צורת המנורה טיפוסית למלאכת חישול הברזל בתקופת ימי הביניים, ויש דמיון רב בינה לבין מנורות כנסייתיות. ההשפעה הגותית בולטת בשטיחות הציור ובדמות המאורכת. מעניין לראות, שנשמרה המסורת של הלהבות הפונות לעבר המרכז המייצג את הנר המערבי הפונה אל קודש הקודשים וכן ניכרת צורת רגלי המנורה, המעוצבות כסלפי חיה.

המנורה בתשמישי הקדושה

תשמישי הקדושה בכל קהילות ישראל היו מעוטרים בהידור רב ועשויים חומרים יקרים. המקור לכך הוא מנהג "הידור מצווה": "דתניא: 'זה אלי ואנוהו' (שמות ט"ו, ב'). התנאה לפניו במצוות: עשה לפניו סוכה נאה ולולב נאה ושופר נאה, ציצית נאה ספר תורה נאה לכתוב בו לשמו בדיו נאה ובקולמוס נאה בלבלר אומן וכורכו בשיראין נאים". (בבלי שבת קל"ג ע"ב) אמנות תשמישי הקדושה התפתחה בסוף האלף הראשון, אולי מתוך הצורך להתמודד עם המסגדים והכנסיות המפוארים, ולכן התפתח ביהדות הקישוט של תשמישי הקודש. אמנות זו התרכזה בעיקר סביב ארון הקודש וספר התורה ושאר החפצים המלווים אותו: הכתר, הטט, הרימונים והמעיל קושטו בחומרים יקרים. חלק ניכר מן האומנים, שעיצבו את החפצים, היו לא יהודים, והשפעתם ניכרת באמנות בית הכנסת. עבודות הריקמה נעשו בחלקן הגדול בידי נשים מן הקהילה. מוטיב המנורה הינו אחד מן המוטיבים המופיעים על חפצי הקדושה.

פרוכות

הפרוכת תלויה במקום מרכזי בבית-הכנסת במיוחד בקהילות אשכנז, והיא הד לעבר הרחוק בבית-המקדש, כאשר הפרוכת הבדילה בין ה"קודש" ל"קודש הקודשים". אצל הספרדים הפרוכת קטנה יותר וחשיבותה פחותה. בגלל מיקומה נעשתה הפרוכת לרוב מבד יקר ומפואר: ברוקאד, קטיפה ומשי, והרקמה נעשתה בחוטי זהב וכסף. לעתים הקישוט היה בעבודת אפליקציה, ויש ששיבצו מתכות יקרות בגוף הפרוכת. בעיטורי הפרוכת הופיעו אותיות עבריות, פסוקים מתאימים או כתובות המציינות את הנדבנים. בין הסמלים ניתן לראות כתר-תורה, אריה יהודה, עמודים מחורצים ומנורה.

דוגמה לפרוכת מפוארת היא הפרוכת מעשי ידיו של יעקב קופל גאנץ מבוואריה. במרכז-מנורה של זהב; למעלה-כתר תורה. הסגנון הוא של הבארוק המפואר. בפרוכת זאת יש שלושה אלמנטים הקשורים לתקופה ולאזור שבו נעשו - בוואריה במאה ה-18.

את כתר התורה מחזיקים שני גריפונים, יצורים אגדיים שחזיים אריה וחזיים נשר, במקום האריות המסורתיות המחזיקים את הכתר. הנשר הכפול היה סמלן של הערים האימפריאליות, שלא היו כפופות לשלטון הבווארי. ייתכן שתורם הפרוכת רצה להביע בדרך זו את נאמנותו לשלטון. השפעת הבארוק האיטלקי בולטת בעמודים המפותלים, ובסדר גפנים המסולסלות, הממלאות את כל השטח, אף הן ממאפייני הציור האיטלקי הבארוקי.

עיצוב המנורה במרכז מדגיש את חשיבותה הסמלית מעל כל האלמנטים האחרים המופיעים בפרוכת מאחר שהיא מסמלת גם את בית-המקדש.

הכפורת

באשכנז נהגו לתלות את הכפורת מעל הפרוכת. הכפורת היא וילון עליון קצר, ששוליו תפורים גלים גלים. בדרך כלל רקומים עליה בחוט זהב עבה הכלים המסורתיים של בית-המקדש - המנורה, שולחן לחם הפנים, המזבח וכו'. במרכז, מעל לוחות הברית, זוג ציפורים פרושות כנפיים המסמלות את הכרובים.

על הכפורת הופיעו תיאורים סמליים של כלי המשכן ותיאורים של ירושלים, וזאת בגלל המקום שבו היא נמצאת בבית-הכנסת - ליד או מעל ארון הקודש המזכיר את המקדש ונקרא גם "היכל".

הכפורת המזרחית שונה מאוד מן האירופית. מבחינת העיצוב מוצאים בה מוטיבים שאולים מהסביבה המוסלמית ומשטיח התפילה המוסלמי. השוני בולט גם בחומרים ובצבעים - בעיקר

ירוק לעומת גווני כהים של אדום באירופה. ייתכן שהשימוש בירוק נובע מהשפעת התרבות המוסלמית, שבה לצבע הירוק משמעות של קדושה. החוטים בכפורת המזרחית היו עשויים מחוטי צמר פשוטים צבעוניים.

כפורת רקומה מאנקרה טורקיה מ-1828 אפשר לראות שימוש בבד פשוט. כל שטח הכפורת מכוסה בכתובת רקומה. במרכז רקומה המנורה ועליה מזמור ס"ז בתהילים. כפורת ממרוקו שימשה בעבר כמעיל לספר תורה. המנורה אינה במרכז, אלא משני צידי לוחות הברית ודמות המקדש, והיא מזכירה בעיצובה ובמיקומה את "עץ-החיים". מעילים ונרתיקים של ספר תורה

ספרי התורה היו מכוסים בכיסויים שונים. יהודים בכל ארצות הגולה עיצבו עטיפות ייחודיות לספרי תורה. יהודי טורקיה, תימן ולוב שמרו על התורה בתוך תיק עשוי ממתכת או מעץ. יהודי מרוקו, אלג'יר, איטליה ואשכנז עטפו את הספר במעיל מעוטר עשוי מאריג כבד, ולעתים קרובות הופיע עליו עיטור של המנורה. עיטור זה הדגיש הקשר בין החיים בהווה. בבית-הכנסת, לבין בית-המקדש העבר המפואר, והזיכרון ההיסטורי.

טס לתורה

במזרח אירופה תלו על התורה טס ששימש לקישוט (כעדי לתורה). הטס היה עשוי מכסף ומזהב ומרוקע בתבליטים. השימוש בטס היה לשם הידור מצווה, אבל גם כדי לסמן את ספר התורה, שאותו מוציאים מהארון לצורך קריאה. יש טסים מיוחדים בשבתות, בחגים ובמועדים. הם מקושטים ומפוארים ומעוטרים לעתים קרובות במנורה. בטס כזה המנורה נמצאת במקום המיועד לארון-הקודש מעליה כתר ומצדדיה וילנונות ואריות. המנורה כסמל למקדש, שהיה קיים בעבר, מחליפה את ארון הקודש הקיים בהווה. לוחות לנר-תמיד

אפשר לראות את מוטיב המנורה גם על לוח שעליו מציבים את נר-התמיד. בלוח ממרוקו מהמאה ה-19 או ה-20. מופיע סגנון אורנמנטים ללא דמויות אנוש ובעלי-חיים. סגנון זה מושפע מאמנות המאגרב הסוני האורתודוקסי, המתנגדת לדיבר השני - לא תעשה לך פסל וכל תמונה. המנורה עשויה מתכת ומחוברת במסמרים קטנים. נר התמיד הוא גם זכר להדלקת הנרות במנורת בית-המקדש. את הנר נהגו להניח בצד מערב, זכר ל"נר המערבי". "ונהגו ישראל להדליק נר בבית-הכנסת, כשיכנס אדם שם להתפלל, ועל כן צריך להדליק את הנר בבית הכנסת, שכך היו עושים במקדש". (ספר המנהגות לר' אשר בר שאל מלוניל, צרפת, המאה ה-12).

המנורה בבית ובמשפחה

היהודים נהגו לעטר כלים ואביזרים לשימוש יום יומי ולשימוש במועדי השנה השונים. בחלק מן העיטורים בולט מוטיב המנורה.

מנורות חנוכה

השם חנוכייה הוא חדש ומקורו בארץ ישראל. הוא הוצע על-ידי חמדה, אשתו של אליעזר בן-יהודה. מנורות חנוכה היו מצויות בבתי הכנסת ובבתים בכל תפוצות הגולה. דומה, כי מנורת החנוכה סמלה יותר מכל, בליבו של כל יהודי באשר הוא, את תקוות הגאולה, בהזכירה את נצחון החשמונאים ואת חנוכת בית המקדש.

המנורה עמדה: "על השולחן שעומד אצל כותל דרום, זכר למנורה שמקומה במקדש בדרום. נורות המנורה היו מסודרין במקדש בין מזרח למערב (או מצפון לדרום), ממילא גם נרות חנוכה יש לסדר באופן הזה" (משנה ברורה. תרע"א ז' החתם סופר, פרוש לשולחן ערוך, הונגריה, המאה ה-19).

את נרות החנוכה היה נהוג להדליק בבית הכנסת, ואחר כך גם בבית: "ידוע הוא, שכל אחד מישראל חייב במצוות נר חנוכה, אפילו עני המתפרנס מן הצדקה ימכור כסותו, יען כי המצווה חביבה. כל אחד חייב להדליק ולברך בביתו לפרסומי ניסא" (שו"ת הריב"ש קי"א - רבי יצחק בר-ששת ספרד המאה ה-14) להדלקת הנרות היו שותפים כל בני המשפחה, כדי שכל אחד ואחד ישא בליבו את זכר הנס, זכר חנוכת הבית.

על מנורות החנוכה מאירופה, מצפון אפריקה ומאסיה אפשר למצוא לעתים את מוטיב המנורה. אין זה מפתיע שיש קשר בין חג החנוכה - חנוכת המקדש, למוטיב המנורה, המסמלת את בית-המקדש. בדרת כלל תופיע המנורה במרכז, בשני צידיה פח שמן ולעתים נוספו צמחייה ועמודי יכין ובוועז.

עמודים אלה עמדו בפתח בית-המקדש (מלכים א', ז' כ"א). הם קישטו באמנות היהודית חפצים שונים והזכירו את בית המקדש.

המקור לעיצוב האמנותי הוא עמוד השיש המחורץ - העמוד הקדוש (קולונה סאנט), הנמצא בכנסיית סנט - פטרוס. האגדה מספרת, כי עמוד זה הובא מבית-המקדש בירושלים, שם נשען עליו ישו כאשר התפלמס עם החכמים. בנימין מטודלה (במאה הי"ב) מספר, כי יהודי רומא ידעו על קיומו של העמוד. הם האמינו שבארמון הלטרן ברומא מצויים שני העמודים מבית-המקדש, שעליהם חרוט שמו של שלמה המלך. לפי האגדה, מדי שנה, בתשעה באב, זלגו דמעות מן העמודים.

מתקופת הרנסנס ואילך החלו להופיע בשערי ספרי דפוס עבריים שני עמודים לוליניים בצורת הקולונה סנטה - העמוד הקדוש המסמלים כנראה את עמודי יכין ובוועז. הצרוף של עמודי יכין ובוועז לצידי המנורה מדגיש את הקשר לבית-המקדש בירושלים.

חנוכיית כסף מלייפציג, גרמניה, מדגישה במרכז את המנורה המקושטת. סגנונה של החנוכייה מושפע מהאמנות האירופית, ולכן מובן צרוף דמויותיהם של יהודית המנצחת את הולופרנס, ומשני הצדדים הרחוקים - אהרון ומשה ליד המנורה והאריות. בלוח זה בולטת מרכזיותה של ירושלים. האמן בחר פסוקים רבים הקשורים בירושלים כגון "אם אשכחך ירושלים" או "כי מציון תצא תורה". דוגמה מסוג שונה אפשר לראות בחנוכיית מתכת, מעשה ידיו של בצלאל שך, שבה קיר המנורה כולו עשוי בדימוי משולב של המנורה ועץ-החיים, ועליו מופיעים עלים, ניצנים ופרחים, וכן קמיעות וחמסות. שך מדגיש את "החיים" שעל העץ בעזרת שפעו. הפרחים והצפורים מסמלים התחדשות וצמיחה. החמסה גם היא אולי חלק מ"ההגנה" על החיים. בחנוכייה זו העשויה בסגנון מודרני (קווים גאומטריים, ולא אורגניים), אפשר לגלות השפעה של חנוכיות שנעשו בארצות המערב, שבהן קיר החנוכייה מכוסה בצמחייה ובציפורים. השימוש בחמסה מקורו במזרח.

כתובות

הכתובה מגינה על האשה היהודיה בכל אתר ואתר. עיטור הכתובה הושפע מאוד מהאיזור שבו צוירה. הכתובה מזרזר צרפת, משנת 1669, נעשתה על קלף בצבעי מים עבור משפחת וילפראנש המפורסמת. בעיטורים רואים שימוש בקשת המאורית, קשת פרסה, ועיטורים מעולם הצומח מקיפים את הכתוב. בחירת נושא אדריכלי אינה מפתיעה, שכן מדובר במסמך המשמש אבן-פינה לבית, להקמת המשפחה. במרכז ניצבת המנורה.

המנורה מופיעה בכתובה זו בשני הקשרים שונים: א. היא מזכירה את בית-המקדש בירושלים. ב. היא קשורה גם להדלקת נרות השבת, שהיא אחת משלוש המצוות המיוחדות המוטלות על האשה היהודיה בבית היהודי. מספר קני המנורה משתנה לעיתים. הצבת המנורה מזכירה פמוטות ומתקשרת לחובות האשה.

כיסוי המזוזה מכסה על בית-המזוזה. בצפון אפריקה הוא עשוי בדרך כלל קטיפה רקומה בחוטי זהב או רקוע בעלה של כסף, הקבוע על לוח עץ, וכן יופיע עליו השם המפורש.

הקמיעות

בקמיעות, שהיו נפוצות בכל עדות ישראל, נקבעה המנורה כאחד מן הסמלים המאגיים המגוננים העיטורים האמנותיים בחפצים אלה הושפעו רבות מן הסמלים הקבליים אשר נפוצו בקהילות ישראל.

הקמיעות שימשו להגנה, להצלה מסכנה ומגפה, לפרנסה, לשידוך, לברכת פוריות לאשה ולגבר, להקלת הלידה ולשמירה על היולדת ועל הרך הנוול. הכוח המאגי של הקמיע היה גלום בנוסחאות ובסימנים שנכתבו עליו. הם כללו מירשמים להשבעת מלאכים ושדים, לחשים וצירופי אותיות שונים. הטקסט שעל גבי הקמיעות מבוסס על מסורות עתיקות, ויש בו יסודות שונים, הכוללים את שמות האל, כגון: אדני, אלוהים, ה', אא (אהיה אשר אהיה), צבאות, שדי וכו', וכן שמות מלאכים, כגון: רפאל, גבריאל, אוריאל, סנוי, סנסנוי. לעתים קרובות נכתבו עליהם פסוקים מהמקרא, ראשי תיבות וסופי תיבות מפסוקי התנ"ך, וכן ציורים ועיטורים סמליים, כגון: מגן-דוד, מנורה, כוכב משושה ועוד.

מנורת שבעת הקנים מצוירת לעיתים קרובות באותיות מפסוקי מזמור ס"ז בתהילים. קמיעות עם מנורות כאלה במרכזן נקראות "מנורה" או "קמיע שויתי" בגלל הפסוק "שויתי ה' לנגדי תמיד". הצירופים קכ"א או קכ"ו, שהופיעו בתדירות גבוהה בקמיעות, ציינו את פרקי תהלים.

הרמ"א בספרו "תורת העולה" (פראג 1570) הקדיש פרקים אחדים לרעיונות, לרמזים, ולסימבוליקה שבמנורת שבעת הקנים. גם המקובלים בצפת גילו במנורה כוונות עמוקות.

קמיעות נכתבו בדרך כלל על ידי סופרי סת"ם. כותבי הקמיעות שילבו בהם ציורים והפכו אותם ליצירות אמנות. בין הציורים בולטת המנורה וכן המלאכים והמקומות הקדושים בארץ-ישראל.

ה"מזרח"

יהודי אשכנז נהגו לתלות על קיר המזרח בבית לוח מעוטר, שכונה "מזרח" וסימן את כיוון התפילה - לעבר המקדש בירושלים. החל במאה ה-18 נפוץ ה"מזרח" ביתר קהילות ישראל, ובמשך הזמן הוא קיבל משמעות מאגית. יש שמצאו במילה "מזרח" רמז לראשי התיבות של הביטוי: "מצד זה רוח חיים". לעתים קרובות נעשה "המזרח" בטכניקה של מגזרות נייר ובתוספת צבע. את המגזרות עשו חובבים או בעלי מקצוע, לרוב כמתנות לחתונה. במגזרה מפולין יש שימוש במנורה, כאחד המוטיבים המרכזיים. מעליה "מזרח" הנושא את הכתר המגזרה עשויה בצורה סימטרית ובצדדים מופיעות חיות שונות.

דוגמה ל"מזרח" שנעשה בירושלים ע"י בק בשנת 1870 במרכז אפשר לראות את המנורה עם "כפתורים ופרחים" וכיוון הלהבות למרכז. לידה תזכורת לכלי המשכן כמו כד השמן, המלקחיים והכבש. משני צדדיה שני עמודים, אולי יכין ובוועז. הקשת המקשרת ביניהן מזכירה את מבנה בית-המקדש. כדי להגביר את היסוד המאגי נכתב למעלה: "שמירה לבית". זוהי סגולה "לעין הרע ולרוח רע לחן לתפיסה" (כלומר לבית-הסוהר), לחרב ולפתיחת הלב, לתלמוד תורה ולדרוש תורה ברבים ולכל מיני חלאים ופורענויות ומלהיות יורד מנכסיו". כמו כן, מעוטר המזרח בשמות של מלאכים - רפאל, גבריאל, מיכאל וכו'. המעגלים אינם לקישוט בלבד, הם גם קמיע נגד עין הרע, ומסמלים את גלגל העין - "עין תחת עין" - אחת משיטות המלחמה בעין הרע. לעתים נוספים גם ציורים של המקומות הקדושים.

ישנם קמיעות העשויים מחומרי מתכת שונים, כמו כסף, פח וברזל ועליהם מופיעים ריקועים. קמיעות מסוג זה שימשו כעדי לצוואר.

קמיע מקושט מפולין (המאה ה-18). במרכזו מנורת שבעת הקנים ומסביב עיטורי צמחים ובהם שתי ציפורים ושני אגרטלים. מסביב פסוקים מהמקרא וביניהם: "אש התמיד תוקד על-המזבח לא תכבה (ויקרא ו', ו'); "סעפים שנאתי ותורתך אהבתי (תהילים קי"ט, קי"ג); א'ג'ל'א' - אתה גבור לעולם אדוני. בקמיע נוצר ניגוד מעניין בין הקווים הגאומטריים של המנורה לבין הקישוט המפותל דמוי הצמח. כמו כן, אפשר לראות, שנשמר כאן הרעיון של הלהבות הפונות לקנה המרכזי.

מראי המקומות הקדושים ובית המקדש

במאה ה-19 התפתחה בירושלים אמנות עממית ייחודית, ששילבה את המסורת עם ארץ-ישראל הריאלית. ארץ-ישראל הייתה תוכן היצירה ונוצר איזון בין מערכת הסמלים והריאליה של הארץ.

בלוח "שויתי" מירושלים, המעוצב בדגם בעל שלוש קשתות, רואים במרכז את המנורה בשילוב פסוקים מפרק כ"א בתהילים - "אשא עיני אל ההרים". משני צידי המנורה מופיעות שתי מנורות קטנות וסביבן כלי קודש, ומסביב אתרים ומקומות קדושים בארץ-ישראל המצויירים בדרך נטוראליסטית. מעניין ההקשר בין כיפת הסלע המתוארת במדויק לבין הכיתוב למעלה: "מקום בית-המקדש".

האמן קושר בין המקום הריאלי לסמלי. האתרים המצויירים הם אתרים המצויים סביב ירושלים. האמן הדגיש את הלוח כולו בצורת מבנה עם עמודים וקשתות, אולי רמז לבית-המקדש. בתוך קני המנורות משובצים מזמורי תהילים. כך נוצר קישור מלא בין סמלי העבר (המנורה, כלי המשכן, מבנה המקדש), הריאליה בארץ (מערות המכפלה וכו') וסמלי ההתחדשות הציונית כגון המגן-דוד. בעיצוב מושם דגש על המנורה הן כסמל מאגי והן כסמל למקדש. כמו בכל "שויתי" מצויים בו אלמנטים מאגיים רבים, וביניהם מילים שהן ראשי תיבות. השטח ממולא בצפיפות רבה כדי שהכוחות הרעים לא יוכלו לחדור.

גלופות וחותרות

הגלופות הודפסו במכונה ואילו החותרות הוטבעו ביד. במאה ה-19 הייתה אמנות זו נפוצה מאוד בירושלים, ולרוב הופיעו על החותרות והגלופות תיאורי המקומות הקדושים. את רובן מאפיין הרצון לתאר את המוטיבים השונים לפרטי פרטים, וזאת בעזרת גוונים וטקסטורות. בגלופה העשויה מעופרת חקוקה מתוארת מנורת שבעת הקנים מעוטרת בעיטור צמחי ומוקפת בכלי המקדש האחרים.

כלי בית

את המנורה אפשר למצוא גם בין כלי הבית. כך גם במגש פליז מהודו, שבמרכזו מנורה גדולה, המותאמת להפליא לשטח העיגול. לעומת עיצוב המנורה שנעשה בביטחון ובמיומנות, הכתב העברי אינו שגור בידי האמן, וקשה לזהות את הכתוב - "זו המנורה".

לוח שבו משולביים המנורה וכלי השרת שמסביבה וכן העמודים יכין ובוועז והמלה "שדי".

הלוח נעשה במאה ה-19 אבל, נראה מצויים בו עיטורים שרווחו בתקופות קדומות יותר. הצורה המרובעת של המנורה לקוחה מכתבי יד מהמאה ה-13. מצבות בבתי העלמין

על גבי ארונות קבורה רבים בארץ ישראל נמצאו מנורות חרוטות באבן. המנורה מזהה את הנקבר כבן העם היהודי בדומה לתפקיד הצלב שסימל את הנצרות. בקהילות היהודיות באירופה מוצאים סמלים יהודיים על גבי המצבות, כגון: ארון-קודש, נרות שבת, כתר תורה, אריה, צבי, תמר, כד שמן וכו'. בבית הקברות היהודי בפולין, למרות מצבו הגרוע, נשארו לא מעט מצבות עם עיטורים. ביניהם בולטת המנורה. מפתיעה ביותר היא העובדה, שהמנורה מופיעה בדרך כלל על מצבות של נשים. הסיבה לכך אינה ברורה. ייתכן שהמטרה היתה תיאור נרות השבת המסמלים את תפקידי האשה בבית, או שהמנהג התפתח, כי היה מקובל להדליק מספר נרות לפי מספר בני הבית, ולכן ישנן מנורות בעלות מספר קנים שונה על מצבות נשים שונות, ובמשך הזמן התפתח מנהג לחרות מנורה על גבי מצבות של נשים. בבתי קברות בארץ אפשר לגלות עד היום תופעה זוהה. לדוגמה, בבית-הקברות של ראש-פינה מופיעה המנורה על מצבות רבות של נשים.

מעניין לציין, כי גם אצל בן-סירא, במאה השנייה לפנה"ס, הרבה לפני היציאה לגלות, מסמלים אור השמש ומנורת המקדש את האשה:

"אשה טובה חלק טוב - בחלק יראי ה' תינתן; שמש זורחת במדומי ה' - ויפי אשה טובה כעדי ביתה; נר דולק על מנורה קדושה - ויפי פנים על קומה זקופה". (בן סירא כ"ו, ג', ט"ז-י"ז). פילון האלכסנדרוני, במאה הראשונה לספירה, מדמה את המנורה לשרה אימנו. גילויי האמנות לסוגיהם השונים מצביעים על המנורה כאחד מן המוטיבים המקובלים ביותר בכל הגלויות, בכל תחומי החיים, מן הלידה ועד המוות. המנורה היתה חלק בלתי נפרד מהוויית היום יום, והיא ליוותה את מעגל החיים משעה לשעה וממועד למועד. דומה, כי בכך הביע העם היהודי, בצורה בלתי מודעת, אולי, את הכמיהה לגאולה, ונתן ביטוי לזהותו ולתחושת שותפות הגורל של בניו. שויתי

"שויתי" הינה הכתובת המעוטרת הנמצאת מול עמוד התפילה של שליח ציבור. המנהג לקבוע בעמוד התפילה של שליח הציבור לוח המכונה "שויתי" - נפוץ בבתי הכנסת בתפוצות ישראל מימי הביניים. הכתובת כוללת את הפסוק "שויתי ה' לנגדי תמיד". (תהלים ט"ז, ח') ואת פרק ס"ז בתהלים. הכתובת מופיעה על קמיעות, שטיחים פרוכות ותכשיטים. פרק ס"ז זכה לתשומת-לב מיוחדת בראשית המאה ה-15. על ידי רבי אלעזר מוורמס בספרו "יראת

האל". בספר מודגשת העובדה שבפרק יש שבעה פסוקים וארבעים ותשע מילים. במאה ה-15 חרט יצחק עראמה, את פרק ס"ז כמנורה עם מגיני דוד. הספר פורסם בפראג ב1580- בשם: "מנורת הזהב". נאמר בו, שפרק ס"ז מכיל בתוכו רעיונות נסתרים ונוסחאות סודיות. מכאן ואילך עוצבה המנורה עם שבעת הפסוקים, וכך הפך "שויתי" גם לקמיע, השומר על בעליו מעין הרע ומגן על בית-הכנסת ומתכנסיו מפני שריפות ואסונות בעת התפילה. התפשטותו קיבלה תאוצה בימי מנהיגותו של המקובל רבי יצחק לוריא. (האר"י) למתפללי חוגי הקבלה היה חשוב להיפגש לטקס התפילה השכם בבוקר או לקרוא בלילה יחד פרקי תהילים. כך נוצרו מנהגים חדשים. מנהגי המקובלים בצפת התפשטו ועברו לחוגים ספרדיים, למזרח-אירופה, לפראג, וכן לווארונה, ונציה ומנטובה שבאיטליה כבר במאות ה-16-17. טקסטים חדשים חדרו לנוהגי התפילות ועוררו כמיהה לגאולה משיחית קרובה. ספרי התפילה החדשים החלו להכליל בתוכם תוספות קבליות ובהדרגה אומצו יסודות אלה על ידי כל הסידורים האשכנזיים והיו מוכרים גם בקהילות החסידים.

עיטורי ה"שויתי" מסמלים גישה מיסטית של המתפלל או של שליח ציבור, שממלא את מקומו של הכהן הגדול במקדש בעת הקרבת הקורבן.

שליח הציבור צריך היה להימנע מלחשוב על חיי החולין, וכל ריכוז המחשבה ושימת הלב חייבים היו להתמקד בכוונה המכוונת לתפילה לפני אלוהיו. העיקר היה לא רק בטקסט ובמילות התפילה, אלא גם ובעיקר ברמזים שבאותיות ובסודות שבין השיטין. רעיון ה"שויתי" אומץ בבתי הכנסת: הוא הופיע כנראה, לראשונה, כנראה בבית-הכנסת אלט-נוי שול בפראג, על קיר המזרח, במאה ה-17 מכאן ואילך תפשו הפסוקים הללו את מקומם אל מול מעמד החזן, לנוכח פני המתפללים למען כוונת הלב וכדי להתנתק מהחולין. סופרי סת"ם כתבו וערכו את הפסוקים והפליאו ביכולתם ליצור קליגרפיה מקושטת. שבעת

פסוקי מזמור ס"ז כאילו הזמינו ביטוי גראפי, וכך התפתח ה"שויתי" החזותי בצורת מנורה בבית הכנסת. קישוטי פרק ס"ז בתהילים הופיעו גם כמסגרות ופרחים המאזכרים את שם הקב"ה. לעתים נוספו ציורי עין ואפילו ציורי אוזן, בהתאם למשנה בפרקי אבות: "דע מה למעלה ממך: עין רואה, ואזן שומעת, וכל מעשיך בספר נכתבין". בתחילה נכתב "שויתי" על קלף ואחר-כך על נייר. במשך הזמן התפתחה ל"שויתי" גם גם אמנות מגזרות הנייר. בבית הכנסת השתמשו בלוח אחר מ"המזרח" ששימש לבית. לוח זה נתלה על קיר המזרח בבית-הכנסת, שאליו פונה הציבור. אחת ממטרותיו היתה להזכיר לשליח הציבור את חובת נאמנותו למתפללים, ולצורך זה נכתב באותיות קידוש לבנה. במרכז "שיויתי" מצוירת המנורה. עם מזמור ס"ז בתהילים לאורך קני המנורה. בקשת העליונה מופיעה הכתובת "דע לפני מי אתה עומד - לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה".

"דוד המלך עליו השלום, הראהו הקב"ה ברוח הקודש מזמור למנצח בנגינות מזמור שיר אלקים יחנו וכו', כתוב על טס של זהב מופז עשוי בצורת מנורה, והיה דוד המלך נושא המזמור ככתוב ומצויר וחקוק במגינו בטס של זהב בצורת מנורה, כשהיה יוצא למלחמה, והיה מכון סודו והיה נוצח אותם ואויביו נופלים לפניו". ("מדבר קדמונות" החיד"א). לפי מסורת זו נעזר דוד במנורה להצלחה במלחמותיו ומי שקורא את המזמור הכתוב בצורת מנורה. יזכה להצלחה בכל מעשיו. מתחת לקני המנורה נמצאים שני ראשי תיבות - מצד ימין, סמו"ט: ראשי תיבות של הפסוק: "סור מרע ועשה טוב" (תהילים ל"ד, ט"ו) ומצד שמאל, אטל"ס: ראשי תיבות של - אך טוב לישראל סלה, (עפ"י תהילים ע"ג, א'). מסביב למנורה כתובים צירופי אותיות שיש להם משמעות מיסטית.

בעיצוב של "שויתי" מודגשת, בדרך כלל, צורת מבנה עם שני עמודים בצדדים, אולי שריד לבית-המקדש. משני צידי המנורה שם האל בן מ"ב האותיות, על פי תורת הקבלה. אלה הם ראשי תיבות של תפילת "אנא בכח", שחברה במאה ה-13 ומיוחסת לרבי נחוניא בן הקנה. (תנא מן המאה הראשונה לספירה). התפילה נאמרת בתפילת שחרית וכן לפי נוסח האר"י בקבלת שבת, לפני מלווה מלכה.

מבנה התפילה הוא בן שבע שורות בנות שש מלים כל אחת, והיא נאמרת גם בשבעת השבועות של ספירת העומר, כאשר בכל יום יש להדגיש מילה אחת, בדומה לעלייה בסולם. זהו אולי טקס לצורך הגנה, כי ימים אלה, לפי המסורת, הם ימים קשים לישראל: "ספירת הימים שבין חג הפסח לחג מתן תורה הם כ'סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה". תחתית הסולם מוצב בשקיעתם של ישראל בחומרות ובארציות בהיותם במצרים, בתוך מ"ט שערי טומאה. אך ראשו מגיע השמימה - לתורה בחג השבועות. חמישים הימים שבין פסח לשבועות הם חמישים שלבים בסולם העליה הרוחנית של דור יוצאי מצרים ומקבלי התורה. מאז ועד היום מהווים ימים אלה ימי התעלות והכנה נפשית לקראת יום מתן תורה שבכל דור". (הרב י. מצגר):

"אנא בכח גדולת ימינך תתיר צרורה. קבל רינת עמך, שגבנו, טהרנו, נורא. נא גבור, דורשי יחודך כבבת שמרם. ברכם, טהרם, רחמם, צדקתך תמיד גמלם. חסין קודש, ברוב טובך נהל עדתך. יחיד גאה, לעמך פנה, זוכרי קדושתך. שוועתנו קבל ושמע צעקתנו, יודע תעלומות. המשמעות הרעיונית של "שויתי" הכתובת "שויתי", שצורתה צורת מנורה מעוטרת בעיטורים גראפיים, נותנת ביטוי בעיצובה למכלול הסמלים הרב שהתלכד סביב המנורה במהלך הדורות. הכתובת מייצגת את תפיסת דורות המתפללים בבתי הכנסת לגבי יעדי התפילה מבחינת האדם הפרטי המתפלל ומבחינת העדה היהודית המתכנסת.

הפסוק "שויתי ה' לנגדי תמיד" מנוסח בלשון יחיד ומציין, את משמעות עמידתו של שליח-הציבור במעמד תפילה זה ואת ההנחייה המדריכה כל אדם מישראל, הניצב במעמד זה בפני בורא-עולם.

הפסוק מעורר תמיהה, כי האמונה היהודית שוללת כל אפשרות של דימוי, מושגי ותיאורי, של האל בורא-עולם, בבחינת "ואל-מי תדמיון אל ומה-דמות תערכו-לו". (ישעיהו מ, יח). כיצד יכול שליח-הציבור, נציג המתפללים בבית הכנסת, לומר "שויתי ה' לנגדי תמיד"? - לכן המשמעות היא, כנראה: העמדתי לפני את האל בכל יום ויום כמורה-דרך ומדריך בכל מעשי. לפיכך נהגו פרשני המקרא לדרוש את "שויתי ה'" בדרך ההשאלה, כמכוונת לתורת ה', למצוותיו ולהוראותיו, כדרך חיים - "בכל מעשי שמתי תורתו לנגד עיני, ולמה? כי מימיני הוא תמיד לעזרני לבל אמוט". (רש"י לתהלים ט"ז, ח). וכן - "העצה והמוסר הביאוהו לשום השם לנגדו יומם ולילה והנה נשמחו דבוקה בבוראה טרם הפרדה מעל גויתה, ובעבור 'שויתי' השם לנגדי' מימיני לא אמוט, שלא יסור מהדרך הישרה" (אבן עזרא, שם); - "שויתי ה' תמיד" - אחשב כאילו ה' עומד נגדי ורואה מעשי. (בפירוש "מצודת דוד", שם).

ניכר מדבריהם, כי לשון "שויתי ה'" כפשוטה אינה נראית להם, לכן ניסו לפרשה בדרך ההשאלה, המעניקה לה משמעות אחרת והיא: תורת ה' ומצוותיו לעמו. וכן מצאנו בפירושים אחרים: - "בשומי את ה' תמיד לנגד עיני - אין אני סר מדרכו". (א"ש הרטום, שם). דרך זו, של פירוש "שויתי ה'" באמצעות עקיפת הבעיות הכרוכות בפשוטו של הפסוק, ניתנה למצוא בשימוש מקביל של אותן מילים במזמורים נוספים בספר תהלים: (תהלים קי"ט, כ"ט - ל"א). נראה, כי בעל מזמור זה, הארוך במזמורי ספר תהלים, ידע והכיר את מזמור ט"ז, והוא מנסה להסביר את הביטוי "שויתי ה'" בדרך פרשנית הרואה בו כותרת מכלילה לתורה, לחוקים ולמצוות, שניתנו לעמו במעמד הר סיני. במזמור קל"א מתפרשת המלה "שויתי" כביטוי רגשותיו של המאמין

הדבק באלוהיו כתינוק זה הדבק בשדי-אמו, "כגמול עלי נפשי". נראה, כי דרך השאלה זו של פירוש "שויתי ה'" התקבלה בישראל ושימשה יסוד לשימוש הנפוץ בבתי הכנסת, כמוצג מקובל להגדרת יעד התפילה על דוכן שליח-הציבור בבית-הכנסת: - בהבעת צניעותו של המתפלל, בהכרת מגבלותיו האנושיות, בעמידתו לפני בורא-עולם, "לא גבה לבי ולא רמו עיני". - בביטוי הסתפקותו בזיקה רוחנית ונפשית לבורא, ומבלי לדרוש הסבר לדברים מופלאים וסתומים בהבנת העולם ודרך הבורא בהנהגתו, "ולא הלכתי בגדולות ובנפלאות ממני". ובהדגשת הקשר של האדם לאל, כתינוק הקשור לאימו, הסומך עליה כעל משענת נאמנה וחומת מגן לו מכל צרה "ודוממתי נפשי כגמול עלי אמו, כגמול עלי נפשי".

לאור כל האמור לעיל ראוי היה לבחור במזמור ט"ז, שבו נזכר הביטוי "שויתי ה' לנגדי תמיד", כי בו מצויים נתונים שבזכותם הוא יכול לשמש ככתובת בעמוד התפילה של שליח הציבור. זהו מזמור - כול-בו, המקיף את עיקרי דרכה של תורת ישראל בכל התחומים של חיי האדם, ויש בו ביטוי לרצון המאמין להגות בתורה ולקיים את מצוותיה. בכל אחד מן הפסוקים מופיעה אחת מעשר המלים, שבהן מופיעה התורה בזיקתה לחיי האדם: אמונה, אמרה, דבר, דרך, חוק, מצוה, משפט, עדות, פקודים, תורה. אולם לא מצאנו באלפי בתי כנסת בעולם היהודי אפילו ניסיון אחד ללכת בדרך זו.

במקום כל פרקי תהלים, שבהם נזכרת המילה "שויתי" נבחר לכתובת שעל הקיר המרכזי בבית-הכנסת, דווקא מזמור, שלא נזכרת בו מילה זו. והוא נפוץ ומקובל בעדות ישראל לתפוצותיו. זהו מזמור ט"ז בתהלים פסוק ב' לקוח וודאי מנוסח ברכת-הכהנים: "יברכך ה', וישמרך. יאר ה' פניו אליך ויחנך. ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום". (במדבר ו', כ"ד-כ"ו).

אולם האם בשל כך זכה מזמור זה לייצג בבתי הכנסת בתפוצות ישראל את המשמעות הייחודית של עמידת היהודים המתכנסים במקום קדוש זה? שאלה זו מחמירה ביותר לאחר עיון בנושאים שבהם דן מזמור ט"ז המזמור חוזר ומדגיש את האיחולים והתקוות, כי לא ירחק היום וכל עמי העולם יודו ויכירו באלוהי ישראל כאל של כל עמי העולם. המזמור נשמע כשיר תודה לעם ישראל, אשר ידע לטפח אמונה זו בתוכו משך אלפי שנים, גם כאשר עולם העמים התנכר לה והמציאות טפחה על פניו. יתר על כן, המזמור מתאר את חזון אחרית-הימים, שהוא בלתי מוגדר בזמנו בדברי הנביאים מיכה וישעיהו, כמעשה המתרחש בהווה המוחש והגלוי לעין כל. הבחנה זו עולה מהצגת מבנה המזמור ותשומת לב לביטויים החוזרים בו המזמור בנוי משלושה בתים קצרים המקרינים זה על זה:

בית ראשון

אלהים יחננו ויברכנו	יאר פניו אתנו - סלה.
---------------------	----------------------

בית שני

לדעת בארץ דרכך	בכל-גוים ישועתך,
יודוך עמים אלהים	יודוך עמים כלם.
ישמחו וירננו לאמים	כי תשפט עמים (ב) מישור.
	ולאמים בארץ תנחם - סלה.

בית שלישי

יודוך עמים אלהים	יודוך עמים כלם!
ארץ נתנה יבולה	יברכנו אלהים אלהינו.
יברכנו אלהים	ויראו אותנו

כל אפסי-ארץ.

הציפייה לעתיד לבוא

הבית הראשון, הקצר ביותר, מתאר את ציפיית עם ישראל להענקת ברכת שמים, מבלי לפרש בזכות מה מגיעה לו ברכה זו. הבית השני מפרש, במפתיע, כי מקור זכות זו אינו בגלל מעשי מצוה ומעשי חסד, שנתקיימו בין בני ישראל, כשהם לעצמם, אלא בגלל הפצת ידיעת אלהים, דרכיו וישועתו בקרב הגויים בעולם. הבית נחתם בהבעת שמחה בתודעתם של אותם עמים, (ה') שבזכות הדרכתם באור תורת ישראל היו ללאומים היודעים לחיות ביניהם בהבנה וביושר.

הבית השלישי חותם את המזמור כולו מבחינת השקפתם של בני ישראל על הדרך הארוכה שעברו מציאת-מצרים ועד קיום חזון הנביאים באחרית-הימים: הם עומדים נפעמים מול הגשמת חזונם, כאותו עובד אדמה המשקיף על יבול הברכה, שעלה וצמח בשדהו - "ארץ נתנה יבולה". המזמור מסתיים בתודעת ערך הברכה. לפני פנה משורר תהילים לשמיים בבקשת ברכה לעם ישראל בלבד - "יאר פניו אתנו", ואילו עתה הוא מתעלה בידיעת טעמה של הברכה הנובעת מהתפשטות תורת ישראל בעולם כולו - "וייראו אותו כל אפסי-ארץ".

הבחנה זו של מזמור ס"ז בתהלים מעוררת שתי שאלות: מדוע נבחר המזמור לייצג את "שויתי ה' לנגדי תמיד", על אף שאין בו כל רמז לשוני המכוון לכך? ומדוע נהגו להציג אותו, בעמוד שליח-הציבור ובספרות, בתבנית המנורה שבהיכל?

התשובה לשאלה הראשונה ברורה - אין להבין, בשום אופן, את "שויתי ה'" כמכוון למראה דמות האל, אלא לדרך התורה ומצוותיה הגלומים בדברי התורה.

במכלול דברי תורת-ישראל ומצוותיה כלול היעד הסופי של המכוון לתיקון העולם ולעילוי האדם, שיתקיימו לא בדרך של כפייה, הטפה ושידול, אלא מכוח המופת המקרין של חיי עם ישראל. הדברים אלה נרמזים במזמור כייעוד עם ישראל בהיותו שוכן בין העמים. ייעוד זה מנחה את העם לדורותיו. הוא המקנה לו את ייחודו כעם בין העמים, ומעניק טעם וערך למאמציו ולסבלותיו למען קיום ייעוד זה.

תשובה לשאלה השנייה ברורה אף היא - המנורה, במשכן ובמקדש, ניצבת מול ארון-הברית כמייצגת את תרומת עם ישראל לקיום ברית סיני: ארון-הברית כולל בתוכו את דברי הקב"ה, ואילו

המנורה מייצגת את היענות עם ישראל לברית זו בקיום מתמיד של דברי התורה, בחיי היחיד והציבור, בכל ימות השנה - "נעשה ונשמע!". אור מעשי האדם משלים את אור השמיים השופע על פני הארץ.

התפילה בבית-הכנסת, על כל גילוייה ומנהגיה, מבטאת היענות זו בקריאת דברי התורה, בקבלת עול מלכות-שמיים ובהבעת מאווי-האם להיטהרות ולהתעלות מעל המציאות האנושית על מגבלותיה ופגמיה. המנורה, בתבניתה ובתפעולה הקבוע, מייצגת, מכמה בחינות, את יעדי התפילה ואת משמעותה בחיי הפרט והציבור.

חוש הדורות היהודי בחר בפסוק: "שויתי ה' לנגדי תמיד" (תהילים ט"ז ח') ככותרת, אבל הפרק שנבחר הוא פרק ס"ז, שבו שבעה פסוקים, והוא למעשה פרק "המנורה". גם אם אין בו מצווה כל שהיא, החשובה מבחינה אמונית.

המתפלל היהודי אינו זקוק לאיזכור יומי לקיום מצוותיו; הוא מחוייב לתורת ה' וליעדיה הקשורים לעמי העולם. זו השליחות של עם ישראל בהיסטוריה, על אף הרדיפות וההתנכרות כלפיו - "יברכנו האלהים אלהינו וייראו אותו כל אפסי ארץ". עם ישראל ראוי לברכה, מפני שסייע בכל דור להפיץ תורת אל אחד, שעתידיה להפוך לתודעת העולם. קהל היעד הוא גוי - עם - לאום. הכרה זו כצורך תבוא מבפנים, ולא על-ידי מנהיג או מטיף.

האדמה, באשר היא, תיתן יבולה, ישבתו מלחמות, עמים יצמיחו יחסי אמת ויבולי ברכה בין-אנושיים. הזרע שזרענו בין העמים נקלט והצמיח ברכה לכול. ההחלטה להציג את מזמור ס"ז מתחת ל"שויתי" לא באה רק בגלל העובדה שהיהודים מקיימים את דברי התורה ומצוותיה, אלא מפני שהם משווים לנגד עיניהם בכל יום את התכלית הנכספת כדי להביאה לכל עמי עולם, ולא באחרית-הימים, אלא היום, בכל יום. מראשית קיומו של עם ישראל בין עמי העולם הוא העלה את הרעיון המונותאיסטי של אחווה אנושית ושלוש עולמי, את רעיון השבת והצדק החברתי.

המזמור פותח בלשון המזכירה את ברכת הכהנים, כדי לרמוז שבברכה שנשתלחה ביבול האדמה יש משום קיום הברכות, שה' מברך את ישראל בפי הכהנים. וכן בימינו הכהנים נוהגים לומר לאחר ברכתם את הפסוק: השקיפה ממעון קדשך מן-השמים וברך את-עמך את-ישראל ואת האדמה אשר נתת לנו כאשר נשבעת לאבותינו ארץ זבת חלב ודבש (דברים כ"ו ט"ו), מכאן שברכת האדמה נחשבת לאות לקיום ברכת הכהנים.

משבעת הפסוקים של גוף המזמור, להוציא את פסוק הכתובת, הפסוק האמצעי, הרביעי, הוא בן שלש צלעות, ואלו ששת הפסוקים האחרים הם בני שתי צלעות. הפזמון 'יודוך עמים' נמצא לפני הפסוק האמצעי וגם לאחריו. הלשון בפסוק שלפני הפזמון הראשון - 'לדעת בארץ דרךך' דומה ללשון בפסוק שלאחר הפזמון השני - 'ארץ נתנה יבולה'. המזמור פותח במילים - 'אלהים יחננו ויברכנו' ומסיים במילים - 'יברכנו אלהים'. מכל זה עולה, שהמזמור ערוך בתבנית סימטרית כדלהלן:

אלהים יחננו ויברכנו יאר פניו אתנו סלה
לדעת בארץ דרך בכל-גוים ישועתך
יודוך עמים אלהים יודוך עמים כלם
ישמחו וירננו לאמים כי-תשפט עמים מישר ולאמים בארץ תנחם סלה
יודוך עמים אלהים יודוך עמים כלם
ארץ נתנה יבולה יברכנו אלהים אלהינו
יברכנו אלהים וייראו אותו כל-אפסי-ארץ.

צורה סימטרית זו דומה מאד לצורת המנורה בעלת שבעת הקנים. ייתכן שבבית-המקדש המזמור נאמר בדרך המענה, והציבור כולו ושתי מקהלות נטלו חלק באמירתו. יש לשים לב לחזרות: גוים, עמים, עמים, לאמים, עמים, לאמים, עמים, עמים, וכן: בארץ בארץ, ארץ, ארץ, - ארץ במשמעות עולם, תבל. (עמוס חכם, פרוש דעת מקרא).

ישויות ה' לנגדי תמיד, הוא כלל גדול בתורה ובמעלות הצדיקים אשר הולכים לפני האלוהים: דהיינו שיצייר נפשו תמיד איך שהוא עומד לפני השם יתברך, כי הקב"ה מלא כל הארץ כבודו. וכתבו בשם האר"י ז"ל, שיצייר שם הוויה תמיד נגד עיניו בניקוד "יראה". וזה סוד 'שיוויותי ה' לנגדי תמיד', וזה תועלת גדול לעניין היראה. ויש שהיו רגילין מחמת זה לעשות מנורות של קלף מצוייר להניח בסידורים וכותבים בהם "שיוויותי" וגו' ושם הוויה ושאר שמות. ומנורה כזה נקראת בשם שויתני, והטעם הוא בכדי שיהיה נזכר שלא לשיח שיחה בטלה בתוך התפילה מאימת השם. וראוי לאזור חיל לבטל המנהג, כי על פי רוב אינם משמרים את הקלף כראוי ותשתפכנה בראש כל חוצות, וגם כמה פעמים בא לידי מחיקת השם. ונראה במנורות הגדולות המצוירות על קלף, שקובעין בבתי הכנסת לפני העמוד תחת טבלה של זכוכית, שאין שייך בזה טעם הנ"ל. (משנה ברורה, א' א').

לוח "שיוויותי" מירושלים מעוצב בדגם של מבנה עם שלוש קשתות. במרכז רואים את המנורה בשילוב פסוקים מתהילים; משני צדיה מנורות קטנות וסביבן כלי קודש. מסביב אתרים ומקומות קדושים בארץ-ישראל, המצוירים בדרך נטורליסטית. מענין ההקשר בין כיפת הסלע המתוארת במדויק לבין הכיתוב למעלה - "מקום בית המקדש" האמן קושר את המקום הריאלי לסמל. האתרים המצוירים נמצאים כולם סביב ירושלים. האמן הדגיש את הלוח כולו בצורת מבנה עם עמודים וקשתות, אולי רמז לבית-המקדש. כמו בכל "שויתני" רואים בו אלמנטים מאגיים רבים וכן מילים, שהן ראשי תיבות: פאי - "פות את ידך" או המילים צום, הכם ומילים מאגיות אחרות. סימן נוסף הוא מילוי השטח בצפיפות רבה כדי שהכוחות הרעים לא יוכלו לחדור.

המנורה - סמל ישראל

בחירת סמל מדינת ישראל - החזרת המנורה הביתה.

עם ההכרזה על כינון מדינת ישראל בה' באייר תש"ח, בעיצומם של קרבות מלחמת העצמאות, מינתה הממשלה הזמנית ועדה לעיצוב סמל מדינת ישראל.

חברי הוועדה ייצגו את רוב הזרמים ביישוב. ביניהם היו דוד בן-גוריון, ראש הממשלה, משה שרת, שר החוץ ושרים אחרים. בבה אידלסון, ממנהיגות תנועת הפועלים של ארץ ישראל, מונתה כיושבת ראש צוות ההיגוי.

תפקיד הוועדה היה גם להחליט על צורתו של הדגל. לאחר דיון ממושך נקבע, כי הדגל יישאר דגלה של התנועה הציונית, כפי שנקבע בידי דויד וולפסון בקונגרס הציוני הראשון, אולם הצבע יוחלף, ובמקום מגן דוד מוזהב יהיה מגן-דוד כחול וכן פסים כחולים על רקע לבן.

מן התאריך שבו התרחשו הדברים, אנו יכולים לעמוד על החשיבות הרבה, שהעניקו ראש הממשלה, דוד בן-גוריון וממשלתו לבחירת הסמל. הם חשו, שהנושא הוא בעל משמעות עמוקה ביותר, ולכן הקדישו לו זמן רב: תשע פגישות, מח' בתמוז תש"ח עד י"ב בשבט תש"ט (יוני - 1948/1949) יש לזכור, שבט"ו בשבט, תש"ט התקיימה ישיבת הכנסת הראשונה של מדינת ישראל, ומועד זה נקבע כיום ההולדת של הכנסת. כבר אז נקבע סמל המנורה בקיר בניין הכנסת.

אחת הבעיות שהועלתה בפני הוועדה הייתה היחס לעיצוב גראפי ולפיסול, וזאת בגלל הדיבר האוסר לעשות פסל ותמונה. רוב העיצוב היהודי הוא עיצוב של תבנית. כלי המשכן הפולחניים של המקדש הם גאומטריים. הסמל שלנו מתבטא במעשה, בפעילות, ולא בתמונה. אפשר לשמוע, להרגיש, להריח, לחשוב. לסמל יש משמעות באמצעות תנועות הגוף, לכן הסמליות ביהדות מובעת במעשים: ללבוש, לקרוא, להגיד, לשיר ולהתפלל, להחזיק ולשמוע. הסמליות קשורה בדרך כלל לטקס התפילה ולערכים דתיים.

בציונות הפך המעשה הדתי למעשה פועלי, והיא אף נקראה "דת העבודה". שני הסמלים האחרים של הציונות, שהפכו גם לסמלי המדינה - ההמנון והדגל - היו קשורים במעשים. ההמנון הושר בשעות של חווייה בעלת משמעות לאומית. הדגל הונף ונישא לפני העם באירועים חשובים. הדגל הוא סמל סטטי, שיש להציבו במקום בולט. הוא מציין נוכחות, בעלות על מקום וקביעות, שהיו אולי חדשים ליהדות אשר שבה מנדודיה ואשר הזמן היה העוגן שלה במציאות, ולא המקום. לכן תהליך ההסתגלות אל הרעיון היה איטי, ואולי הוא נמשך עד היום הזה.

"הקשיים בעיצוב סמל המדינה דומים לקשייו של משה, על פי המדרש, בעיצוב מנורת המשכן, כי: "מקשה תיעשה המנורה", (שמות כ"ה, ל"א, על פי דברי ד. צ. פנקס בוועדה) המטרה הייתה לאחד את העם סביב הרעיונות שהסמל מייצג. לכן היה צורך ליצור סמל, שיבטא את ייחודו של עם ישראל בין העמים ויהיה מושא להזדהות של כל גוני העם בארץ ובתפוצות. הסמל צריך לבטא גם את שורשי העם בעבר ואת תקוותיו לעתיד - "בעוד שהדגל נוצר בגולה בידי חולמים, הרי שהסמל נוצר על אדמת ישראל, בידיהם של מגשימי החלום". (א. מישורי) הייתה גם סיבה מעשית לצורך לבחור בסמל. יצראל צריכה להופיע בין האומות כאומה שוות זכויות, שמייצגים אותה דגל וסמל משלה.

בהתאם לכך הוכרזה תחרות חופשית בין האמנים. התאריך האחרון להגשת ההצעות היה ז' בסיוון תש"ח (14 ביוני, 1948) כחודש לאחר הכרזת העצמאות. כבר בהזמנה הרשמית נקבע, כי סמל המדינה צריך לכלול את המנורה. מכאן ניתן להבין, שהמנורה היוותה, עבור קובעי ההצעה, את הסמל המובהק ביותר של עם ישראל. לצידה של המנורה נקבע כי צריכים להופיע שבעה כוכבים בעלי שישה קצוות מגיני דוד, שסימלו את הרקע הציוני-סוציאליסטי של מגישי ההצעה.

מקור הרעיון של שבעה הכוכבים היה בהצעה של חוזה המדינה, בנימין זאב הרצל (1860-1904) ב"מדינת היהודים", בשנת 1896 רעיון סוציאליסטי המתייחס ליום עבודה בן 7 שעות.

וכך כתב: "אין לנו דגל, אך דרוש הוא לנו. ברצוננו להנהיג אנשים רבים, עלינו להניף דגל לראשם. משער אני לעצמי דגל לבן ועליו שבע כוכבי זהב. הבד הלבן מסמל את

החיים הטהורים החדשים. הכוכבים הם שבע שעות הזהב של יום עבודתנו, כי בסימן העבודה הולכים היהודים לארץ חדשה."

היום הרעיון נראה מובן מאליה, אך בעת שהציע הרצל את סמל שבעת הכוכבים, היה העולם נתון במאבק על זכויות היסוד הסוציאליות של העובדים: ילדים, נשים וגברים.

במהלך הדיונים על הסמל ועל מקומם של שבעת הכוכבים בו, אמרה בבה אידלסון ממפא"י, יושבת ראש הוועדה: "הייתי רוצה שלא נשכח, ששבעת הכוכבים בדגל מסמלים שבע שעות עבודה לאיש הפועל והבונה את ארצנו. נקווה נא, ששבע שעות העבודה יהיו סמל הצדק הסוציאליסטי, שיונח ביסודה של המדינה, ומדינתנו וממשלתנו ילוו בדאגה עמוקה ואמיתית את חיי העובד בארצנו".

צ. פנקס מן הפועל המזרחי טען טענה דומה לגבי הדגל: "לגבי צורת הדגל - אני מרשה לעצמי להמליץ בפני המועצה לקבל את ההצעה של שבעה כוכבים בדמות מגן דוד. בזה נביע כבוד ליוצר התנועה הציונית, שהציע שבעה כוכבים כסמל שבע שעות העבודה, כי מדינתנו תהיה בנויה על העבודה".

מ. שפירא מן הפועל המזרחי, שהיה שר העלייה והבריאות, ענה לבבה אידלסון: "הסמל הלאומי שלנו הוא מגן-דוד, אך מגן דוד זה יכול להיות אחד בלבד שבעה מגיני דוד - הרי זה פחות בהרבה מאחד. יכול להיות, שיש כאן רעיון יפה מאוד על שבע שעות עבודה ביום, יכול משהו לחלום גם על שש שעות עבודה, ואז נצטרך להסביר לכל גוי, שיש לנו שבעה מגיני דוד ולא שישה, מפני שהעקרון שלנו הוא שבע שעות עבודה".

חילופי הדברים בנושא שבעת הכוכבים, מעידים על הבעייה המרכזית שעמדה בפני הוועדה, והיא - למצוא סמל, שיהיה מקובל על הדתיים ועל החילוניים כאחד.

לוועדה הוגשו 450 הצעות. מתוכן נבחרה הצעה, שכללה את המנורה מקשת טיטוס ואת שבעת

הכוכבים. דומה כי המנורה בקשת טיטוס שימשה עבור רבים, כבר לפני קום המדינה, סמל ליכולתה של האומה לשרוד ולעמוד בכל הקשיים שעמדו בפניה במשך מאות השנים מאז החורבן, וכן סמל לשאיפה לשוב ולהידמות לגיבורי העבר בימי החשמונאים, המרד הגדול ומרד בר-כוכבא:

דברי צ. פנקס (המזרחי) בתחילת הדיונים, זורקים אור אף הם על משמעותה של המנורה בעיני אנשי הוועדה: "קודם כל רוצה אני להביע סיפוק נפשי מהעובדה, שהממשלה החליטה לבחור כסמל למדינה את המנורה. אני רואה החלטה זו כמוצלחת ומכובדת ביותר, כי תמיד שימשה המנורה כסמל היהדות המקורית והאמיתית, והיא מקשרת אותנו עם עברנו הגדול בארץ זו, ואני מקווה, שהסמל יעשה את פעולתו - אור המנורה הטהורה יאיר לנו את דרכנו".

מועצת המדינה התכנסה לדון בנושא בישיבתה העשירית בח' בתמוז תש"ח, (15 ביולי 1948). היא העבירה את הסמכות לוועדה המיוחדת לנושא זה: ועדת הדגל והסמל. המנורה כסמל המדינה התקבלה על דעת כולם בוועדה ובציבור, כמעט ללא התנגדות. הוויכוחים היו על שבעת הכוכבים, ובהמשך על צורתה של המנורה ועל המוטיבים שיתלוו אליה.

הוועדה התכנסה בפעם השלישית ב-28.7.1948. עתה הוצעו הצעות נוספות. לוחות הברית הוצעו על-ידי זרח וורהפטיג מהמפד"ל, וכן הוצע להוסיף נרות, או גור אריה יהודה ואת המילים "מדינת ישראל" כמוטיבים שיש לשלבם בסמל, לצידה של המנורה. בהמשך הצטרפו לוועדה גם האדריכל, אבא אלחנני, הארכיאולוג, אליעזר סוקניק (אביהם של יוסי ויגאל ידון), הצייר, ראובן רובין והגרפיקאי, לאופולד קרקאואר, כאנשי מקצוע. הארכיאולוג סוקניק הציע לעצב את הסמל על פי רצפת הפסיפס של בית הכנסת ביריחו, שהתגלתה על ידו ושבה היתה מצוירת מנורה בעלת שלוש רגליים, לצידה לולב ושופר ובתחתיתה הכתובת "שלום על ישראל".

"מגן-דוד אינו ולא היה אף פעם סמל יהודי. הוא מיסודו סמל אסטירלי, המופיע בצורת קמיע אצל עמים רבים. הוא מופיע הרבה באמנות הערבית ומשמש בה כאמצעי נגד עין רעה. אם החלטת ועדת הסמל לכלול את מגן-הדוד, הנקרא בימי הביניים ("חותמת שלמה") בדגל המדינה, הרי זה נתון שאין לערער עליו. יש להימנע מהכללת סמל מפוקפק זה בסמל המדינה. המנורה שימשה סמל לעם היהודי למעלה מ-1500 שנה, בכל העולם כולו. כמעט תמיד המנורה הופיעה בתוספת הסמלים (הסימבולים) שופר וכפת תמרים. הסמלים הללו אינם מסמלים את הדתיות, אלא את התקווה לימות המשיח". (א. סוקניק) ההצעה של סוקניק נדחתה, מחשש שהסמל יהיה "דתני" מדי כיוון שמקורו הוא ברצפת בית-כנסת.

הוועדה ומועצת המדינה, שאליהן הובאו ההצעות לאישור, המשיכו להתלבט עוד חודשים אחדים. ב-28.12.1948 הובאה בפני הוועדה הצעתם של הגרפיקאים, האחים גבריאל ומקסים שמיר. היא כללה מרכיב חדש, ענפי הזית שנוספו למנורה ולשבעת הכוכבים. וכן נוספה סמל המילה "ישראל". "ענפי הזית הם הם הביטוי היפה ביותר לאהבת השלום בקרב עם ישראל" (מתוך ראיון עם האחים שמיר) ענפי הזית החליפו בסמל את המילה "שלום", שהופיעה בהצעתו של סוקניק. המנורה עצמה עוצבה בעיצוב מודרני לחלוטין כדי למנוע כל קשר בולט עם סמלי המסורת העתיקים בפסיפסים.

אולם הקווים המודרניים הפריעו לאנשי הוועדה, ולכן הוצע, כנראה על ידי דוד רמז ממפא"י, שר התחבורה, להחזיר את המנורה מקשת טיטוס אל הסמל. לצידה הוא הציע לשלב כף-בנאים, שסימלה את מוטיב העבודה, אך גם הזכירה את בניית בית-המקדש השני בידי זרובבל בן שאלתיאל "ידי זרובבל יסדו הבית הזה וידיו תבצענה". (זכריה ד', ט') דוד רמז ראה במנורת טיטוס את החזרת פאר העבר, את ההווה של תקומת מדינת ישראל ואת עתידה. "כשם שחורבן המדינה היהודית בשנת שבעים לספירה בא לידי ביטוי הסמלי בתבליט תהלוכת הניצחון של שר הצבא הרומי, טיטוס, על גבי השער שנבנה לכבודו, כך תסומל הקמתה מחדש של המדינה היהודית בהחזרתה של המנורה לארץ - למדינת ישראל המתחדשת". (א. מישורי)

בישיבה האחרונה של הוועדה התלבטו חברי הוועדה בין סמל המנורה, הכולל את שבעת הכוכבים, לבין סמל שאינו כולל אותם. הסמל שהתקבל הוא הסמל העומד לפנינו כיום, ובו שלושה מרכיבים: המנורה משער טיטוס, שני ענפי זית חובקים והמילה "ישראל" בחלק התחתון המנורה ושני ענפי הזית הינם הד לחזונו של זכריה: "ראיתי והנה מנורת זהב כלה ושנים זיתים עליה". בשעה שהציעו הגרפיקאים את הצעתם, לא היו מודעים לקשר לזיתים, והם אכן שילבו את שני המוטיבים, המנורה וענפי הזית, יחדיו, כדי לעצב את המשמעות שדיברה אליהם, אך בשעת בחירת הסמל עמד, כנראה, חזונו של זכריה ברקע ההחלטה של הוועדה. הסמל, שעוצב לאחר לבטים כה רבים, מייצג רבדים רבים של משמעות, שהוענקה למנורה

באלפי השנים, שבהם ליוותה את עם ישראל, מראשית ימיו במדבר ועד הקמת המדינה העצמאית לאחר אלפיים שנות גלות. הוא מאגד את זכרון העבר במוטיבים המרכיבים את הסמל, ואת פניה החדשות של המדינה הציונית בעיצובו הגראפי-המודרני. "החזרנו את המנורה הביתה", - זו הייתה התחושה החזקה ביותר של מעצבי הסמל ושל הציבור הרחב, כאשר ראו את הסמל החדש-ישן. המנורה ליוותה את עם ישראל בדרכו במשך למעלה משלושת אלפים שנה, והפכה לסמלם של אלה, שהאל עומד במרכז הווייתם ואמונתם. היא נקבעה כסמל של מדינת ישראל על-ידי אנשים, שחלקם הגדול ניתק עצמו מהאמונה באל, אך נשאר בקשר עם עברו של העם. ציונים מגשימים אלה אימצו את הערך הראשון במעלה של העם, כפי שהוא עולה מן המקרא ומכיסופי הגאולה בגלות: ארץ ישראל היא מולדתו היחידה של עם ישראל. עבור כולם סמלה ארץ ישראל את הארץ המובטחת, הארץ היחידה, שבה יכול העם להגשים את חזון הנביאים ואת עיקריה של התורה שבכתב ושל התורה שבעל-פה, המושגות על ערכים חברתיים ומוסריים, שעמוד התווך שלהם הוא אימרתו של הילל הזקן: "מה שעליך שנוא, לחברך לא תעשה, זוהי כל התורה כולה, ואידך פרוש הוא זיל גמור, לך ולמד". (בבלי שבת ל"א, ע"א) וערכים אלה מכוונים לעם ישראל בפרט, אך לעתיד לבוא יופצו לאנושות כולה, בבחינת אור לגויים.

כל אחד מצא בסמל המנורה את אשר עם ליבו היהודי. עבור הציונים המנורה לא קפאה בשער טיטוס, אלא שבה לתחייה. העבר בן אלפיים שנות גולה, כאילו נשכח, ונתחדשו בזכרונם רק שנות החיים הנורמליים של העם בארצו, שעתה, בתום מלחמת העצמאות, בשנת תש"ח, הם מתעוררים שוב לתחייה. עבור הדתיים היוותה המנורה סמל לשלשלת המסירה שלא נותקה מעולם, מבית-מקדש הראשון לשני, וחזרה למולדת אחרי גלות ושואה. בסמל, לצידה של המנורה, ניצבו שני ענפי הזית. בשבעת המינים מסמל הזית את העץ הכי ארץ-ישראלי. הוא סימל עבור הישראלי את השלום כתקווה קיומית, את הקשר לאדמה ולארץ-ישראל ואת שמן היצהר, המייצג את המעשה האנושי של אדם ואדמתו, שרק הוא יכול להעלות את האור במנורה. השם "ישראל" מסמל את המאבק של האדם ושל העם להיות ראויים למקומם ולתפקידם בעולם.

השאירה לגאולה ולשיבה לארץ-ישראל הינה רק אחד הערכים המתקשרים למנורה. במשך אלפי שנות קיומו של העם בארץ ובגולה, חיפש כל דור ודור את המשמעויות שסמלה המנורה בעבר והוסיף להן את המשמעות המתאימה לתקופתו.

הרב הראשי לישראל, יצחק הלוי הרצוג, התנגד לשימוש במנורה, כפי שעוצבה בשער טיטוס: "דעתי היא שהמנורה של בית-המקדש, שהעבירו אותה חיילי רומא מירושלים לבירת איטליה, קרה לה משהו בדרך ונשבר הבסיס שלה ונפל לים. ובכדי לסלטלה בתהלוכת הנצחון ברומי הוכרחו האמנים האיטלקים לשחזר אותה מדעתם, ועשוה בתבנית של מנורות היכלי הרומאים בלי רגלים למטה מן התיבה התחתונה, אלא בתושבת או תיבה בלבד, ועליה חקוקה צורת דרקון או דרקונים, וכזו היא נתגלפה בקשת טיטוס. יוצא מזה, שלא טוב עושה ממשלתנו היום הזה, כשזכינו לאורה של ציון המסומלת במנורה, שהיא מחקה דווקא את תמונת המנורה שבקשת טיטוס, אשר כנראה חלו בה ידי זרים, ושאינה כולה על טהרת הקודש, כמו שמוכח מתורת רבנו משה, גאון הגאונים ז"ל ומשאר מקורות היוצאים מחכמי התורה. ולא זו בלבד אלא שהעיד לפני אדם מומחה בידעת הקדמוניות (ארכיאולוג), שהמנורות המצוירות על הקברים בקטקומבות שברומי כולן בנות שלוש רגליים (טרופורות) וכן כל המנורות המצויות בפסיפסים של שרידי בתי הכנסת הנמצאים בארץ-ישראל. ולדעתי, כל זה ברור ושריר וקיים".

מתוך ראיון שנערך עם האחים שמיר, מעצבי הסמל, ימים אחדים לאחר פרסום החלטת הוועדה על סמל המדינה: "מתוך לימוד יסודי של סמלי כל מדינות תבל, נתברר לנו, כי שום מדינה איננה משתמשת במנורה בתורת סמל, או בתורת חלק של סמל, בניגוד למגן-דוד, שמשמשת בו מדינת ליבריה. לאחר שהחלטנו להשתמש במנורה, חיפשנו אלמנט נוסף והגענו לידי המסקנה, שענפי הזית הם הביטוי היפה ביותר לאהבת השלום בקרב עם ישראל. העלים האלה מהווים יחד עם זה גם יסוד דקורטיבי מאוד. עתה עמדה לפנינו השאלה: איזו מנורה נצייר? דנו בשאלה זו באופן יסודי והחלטנו לצייר מנורה מסוגנת ולא להשתמש בצורה העתיקה. כוונתנו היתה ליצור סמל מודרני ולוותר על המונט המסורתי. אמרנו בליבנו שהמנורה כשלעצמה היא סמל עתיק יומין ועצם מציאותה בסמל מהווה כבר אלמנט מסורתי. אולם צורתה צריכה להיות מודרנית". (מעריב, 18.2.1949)

ואלה חברי מועצת המדינה הזמנית, אשר השתתפו בישיבה הראשונה על קביעת הסמל והדגל. (הישיבה העשירית של מועצת המדינה הזמנית, תל-אביב, ח' בתמוז תש"ח, 15.7.1948):

דוד בן גוריון - ראש הממשלה בבה אידלסון - ד"ר אריה אלטמן - מרדכי בנטוב - שר העבודה והבינוי פנחס ברנשטיין - שר המסחר והתעשייה מאיר גרובסקי - יצחק גרינבוים - שר הפנים ברוך וינשטיין - זרח ורהפטיג - רחל כהן - מר סעדיה כובאשי - מאיר דוד לוונשטיין - הרב יצחק מאיר לוין - שר הסעד יצחק לופבן - (השתתף כמחליף של יצחק בן צבי) בנימין מינץ מר שמואל מיקוניס - מר נחום ניר רפאלקס - צבי סגל - דניאל סירקיס - הרב יהודה ליב פישמן - שר הדתות ונפגעי המלחמה דוד צבי פנקס אהרון ציזלינג - שר החקלאות יונה קוסוי - אליעזר קפלן - שר האוצר מר פנחס רוזנבליט - שר המשפטים דוד רמז - שר התחבורה ברל רפטור - מרדכי שטנר - בכור שטרית - שר המשטרה והמיעוטים משה שפירא - שר העלייה והבריאות יוסף שפרינצק - משה שרתוק

המנורה בשער טיטוס, מן ההשפלה, מיהודה השבויה - ליהודה המנצחת:

"התרשמתי ביותר ממצעד הניצחון של יהודה הכבושה על שער טיטוס ברומא. הייתי בבריגדה היהודית, וכשבפעם הראשונה הגענו, אנו החיילים היהודיים, אל השער הזה, ראינו את המנורה נישאת בידי חיילים רומאיים. סמל ליהודה השבויה, 'Judea Capta' אחרי חורבן המדינה היהודית בידי הרומאים זה היה הסמל המובהק ביותר להשפלתנו. לכן צריכה המנורה להילקח על ידינו כסמל לתקומת מדינתנו". (על פי דברי מ. גרובסקי בוועדה ובראיון עימו ב-1985)

"שלום רב לך אבא,

במכתבך האחרון אתה כותב שהזדעזעת כשעברת את שער טיטוס. לפי זה אני למד, שדעתך ביחס אליו היא שלילית בהחלט ואילו אני, דעתי עליו חיובית, כי אינני מוצא בו את שעבוד עמנו.

אני מוצא בשער את אשר מתאים לרוחי. בשער זה אני רואה זיכרון ומצבה לגיבורי המולדת, מולדתי שלחמו בגבורה יוצאת מהכלל לפני אלפיים שנה לשחרורה. גם אם בנה את המצבה הזאת נבזה ושנוא עלינו הרי שבכל זאת, זו המצבה היחידה לזכר אותם האלמונים, ואנו חייבים לכרוע לפניה. גם אם תגיד לי, אבא, שזהו סימן לשעבוד ודיכוי עמנו, ושער ניצחון לאויבנו אז אומר לך: כך רואים זאת הם, הגויים, ועלינו לראות את המצבה הזאת מנקודת המבט שלנו. כמו שהטלאי הצהוב נעשה להשמצתנו ואנו גאים בו, כך גם שער זה נעשה כדי להשפיל ולדכא את רוחנו לאחר מפלתנו הפיזית. ואנו נתגאה בו, שאנחנו, הפרעוש הקטן, שרה עם הארי ולא בנקל נוצחנו". (מתוך מכתבו של הלל לביא, בן עין-חרוד, לאביו, שלמה לביא, ששירת בצבא הבריטי בזמן מלחמת העולם השנייה ועבר על יד שער טיטוס. הלל לביא נפל במלחמת העצמאות בהיותו בן 19 שנה).

נספח

אנדרטת השואה והתקומה

ביער הקדושים בהרי ירושלים, שבו נשתלו שישה מליון עצים לזכרם של חללי השואה, ניצבת, בראש ההר, האנדרטה "מגילת האש" של הפסל נתן רפפורט. מיקומה המיוחד על ראש הגבעה, מרוחקת מכל יישוב ואדם, מזכיר את סיפור העקדה: "קח-נא את בנך, את יחידך, אשר אהבת, את- יצחק ולך-לך אל-ארץ המוריה והעלהו שם לעלה על אחד ההרים אשר אמר אליך". בראשית כ"ב, ב') שלושה ימים הלך אברהם, עד שהגיע אל הר המוריה. במשך שלושה ימים אלה התכונן נפשית למחשבה האיומה על הקרבת בנו, המבחן הקשה ביותר בחיי אברהם ובחיי כל אדם.

בדרכנו אל האנדרטה המבודדת, גם אנו צריכים לזכור את המבחנים הקשים בחיי האומה: את השואה ואת התקומה, שאותם מתארת האנדרטה.

מבנה האנדרטה הוא בצורת מגילה בעלת שני גלילים; המעבר בין שני הגלילים מסמל את המעבר מן השואה אל התקומה.

מהלך הקווים באנדרטה מפריד באופן ברור בין שני חלקים. החלק התחתון, גם בגליל הימני וגם בשמאלי, מוגבל על-ידי קווים אופקיים. כאן בתי גטו וורשה ושם משבצות גדולות, שהן אבני הכותל. כל החלק הזה מורכב ממרובעים: קווים אופקיים ואנכיים. החלק העליון יוצר ניגוד חריף: הקווים הם אלכסוניים ועולים משמאל לימין דרך האנדרטה כולה. הקווים העולים מכריחים אותנו לרוץ אחריהם בעינינו לגובה. הידיים, הרגליים, הלהבות - הכל מוביל כלפי השמיים.

ככל שאנו מתקרבים, מתקבל הרושם שהדמויות האלה קופצות מן היצירה החוצה: הפריצה הזו מגדילה את ממדי היצירה ומוסיפה להרגשה של תנועה בעולם של דמויות הנאבקות בשטח.

הניגוד בין שני החלקים - התחתון כבסיס סטטי והעליון כבעל תנופה, מגביר עוד יותר את עוצמת התנועה. מהלך זה נמשך סביב סביב, עד שבגליל השמאלי קו אנכי מפסיק אותו פתאום.

בנקודה זו מסתיים הסיפור.

כאן נפגשים מצד אחד זרועות ודגלים של השבים לירושלים ומצד שני כנפיים וידיים של המלאכים, הבאים להקביל פניהם. זוהי הסינתזה של העלילה. כאן נפגש העבר עם העתיד. רעיון זה שייך לתחום ההיסטוריוסופיה: כיצד בתוך ההרס נמצא הגרעין של הבנייה, כיצד האבל נהפך לשמחה, כיצד למרות השואה באה תקומה לישראל.

ממרכז האנדרטה יוצאים בני אדם ופונים ימינה. הראשון הוא אדם מבוגר, המחבק ילד ושלושה ילדים לפניו. זו הדמות היחידה, שהפסל התכוון לתארה: יאנוש קורצ'אק, המחנך הדגול, שהיה בזמן השואה מנהל מוסד ילדים. כשנודע לו, שהילדים יובאו למחנה ריכוז, סיפר להם שהם יוצאים לקייטנה, ובקור רוח ובאומץ הצליח להחזיקם עד הסוף בשקט ובגאווה. לפני יאנוש קורצ'אק, נראות שלוש נשים ולפניהן דמות כושלת, אבודה. זהו קבצן הכפר. מעל לאנשים רואים קסדות ופגיונות. אין רואים חיילים! בכל היצירה כולה אין פרצוף של נאצי. רק פלדה, פלדה של קסדות, פלדה של פגיונות, פלדה של טנקים, אבל לא פנים. לנאצי אין פנים של בן אדם. יש לו פלדה, אך אין לו צלם אנוש.

היצירה מתפתחת בשני כיוונים: למטה, בבסיס בעל הקווים האופקיים: מתוארים האנשים הנכנסים למחנות. הדמויות מצטמקות יותר ויותר. אווירת הנכאים מושגת בכל עוצמתה. הדמויות הגיעו לסוף דרכן, כשעליהן סוגרים הבתים החלולים של הגטו. מבלי שנראה את תאי הגזים, עוד גופות רובצות בערבוביה. גוויות? קבר אחים? אולי כור היתוך, שממנו נוצר משהו חדש, אנושות חדשה המתפתחת מתוך האסון ומבשרת נס, נס התחייה.

אכן, מעלינו מתרחש הנס. העצמות היבשות מתקבצות, עולות לאוניות ומגיעות לחופי הארץ. ושוב שייירה של נשים וילדים, צעירים וקנים ניצולי השואה. מצעד לצעד נעשה הגב זקוף יותר והעיניים בוטחות. אולי מסביב לאונייה המופיעה כאן מוצנע הסיפור הנפלא על אנשי הקיבוצים, שבאו להציל את העולים מהאונייה שעלתה על שרטון. כשתפשו אותם האנגלים, התערבו אנשי הקיבוצים עם הפליטים, סרבו להזדהות והוגלו עימם לקפריסין. הקיבוצניקים בכובע הטמבל דוחפים את הסירה לחוף, חלוץ וחלוצה עוזרים לעולים. לרגלי האונייה יהודי כורע ונושק לאדמת המולדת. על ראשו וזרועו - תפילין.

הגליל השני מוקדש כולו לעצמאות ישראל ממלחמת תש"ח עד לשחרור ירושלים מן השואה עד לעצמאות ישראל, מן העקדה ועד להר המוריה. האמן רצה להגדיל את מידות האנדרטה ל-12 מטר, אולם הדבר לא אושר לו מסיבות תקציביות, ועד היום הוא מצטער על כך.

הנוף פה חדש, חי. הנעים מלאי פוריות, עץ הזית מסמל, ללא ספק, את המנורה. אנו רואים מגדל מים, ילד ובידו אשכול, אם הנפרדת בפתח המקלט מבנה היוצא למלחמה, אשה צעירה נפרדת מבעלה, העולה החדש זורק את התרמיל ומקבל רובה. אלה אפיזודות הנאמנות לרוח התקופה. למעלה, חלוצה המחזיקה כד, פלמחניק עם רובה וקיבוצניק. מתחתם קבוצה שמחלצת פצוע. בהמשך, יהודי וספר תורה בידו, לוחם הגורר עצמו על קביים, חייל נשען על אבנים עתיקות וצנחן עטוף טלית הבוכה על אבני הכותל. ישנה אמנם הפסקה של 20- שנה בין מלחמת תש"ח ומלחמת ששת הימים, אולם הרצף הוא הגיוני.

קצת למעלה - תהלוכה. זוהי החזרה. העם חוזר לציון. אך לא רק העם, אלא גם קודשי האומה חוזרים לארץ ישראל: מנורת הזהב של בית-המקדש, הנמצאת בשער טיטוס ברומא, נישאה על כתפי החיילים הרומיים בתהלוכת הניצחון לאחר כיבוש ירושלים, עתה היא חוזרת למקומה ונישאת על-ידי חיילים ישראלים המסמלים את כל עם ישראל. לידה, מרחפת דמות מסתורית, ספק מחזיקה את המנורה, ספק מלטפת אותה. תלבושתה אינה שייכת לתקופתנו ואין היא מתערבת בקהל. אולי זה אליהו הנביא, המלווה את עם ישראל בכל נדודיו.

מעבר לבתים פורץ המרד. העיירה בוערת ובתוך הלהבות - הלוחמים. הכל קופץ כלפי מעלה, הקווים והאלכסונים דוחפים אותנו יותר ויותר גבוה, עד שנראות דמויות היוצאות לשמים מעל למסגרת התמונה. יש בחלק זה דמויות גדולות במיוחד, דבר הנוגד את כל חוקי הפרספקטיבה. היינו מצפים, שבמידה שעצם מתרחק, הוא ייראה קטן יותר. עיוות הפרספקטיבה יוצר רושם, שהתמונה הרבה יותר גדולה וגם מרמז, שלוחמים אלה הם ענקים, בעלי כוח לחימה אדיר, ונשקם הוא בקבוקי מולוטוב, פצצה, סכין ואפילו יד ריקה. הדמות המרתקת ביותר זורקת אבן גדולה. באבן זו יש יותר כוח מאשר בטנקים, שאנו רואים מולם. זוהי נקודת שיא בתמונת המרד, וכאן עובר האמן משיטת "בסורילייבו" - תבליט שטוח, ל"אלטורילייבו" - תבליט עמוק הבולט יותר. הזרוע מושטת ממש מחוץ לתמונה. סבל יהודי, בעל אגרוף, הולבש על-ידי הפסל בטלית קטנה. אלה המדים שנתן לו נתן רפפורט.

האנשים כאן עולים ועולים. יש המושכים זה את זה כלפי מעלה ויש העפים בתוך הלהבות.

אחד עולה בסולם ומרים את הדגל המופנה למנורה. זו המנורה שמלווה את העם בכל נדודיו ולבסוף מוחזרת לירושלים בכבוד גדול. אולם כאן זוהי מנורה קטנה, סמל רחוק המופיע מעבר ללהבות. מאוחר יותר נראה אותה שוב, ספק עץ, ספק מנורה הקורצת לחלוצים ומסמלת תקווה ועידוד.

למעלה, אחרי המרד - להבות ואחרי הלהבות - שיבת ציון והעלייה. למטה - מחנות השמדה. הקווים בירידה איטית. יש כאן אנשים רעבים. בקושי הם מחזיקים מכוש ופטיש. אחדים כורעים ברך, נופלים, ומעליהם הטנקים המכוונים נגד המורדים; אבל הטנקים קטנים ומולם הלוחמים גדולים. שוב עיוות פרספקטיבי, המנסה להראות את גודל הכוח הרוחני מול הפלדה הקרה. למעלה, ריקוד ההורה המאחד את כל עם ישראל, מלאך תוקע בחצוצרה ודגלים מתנוססים ברוח, כהקבלה ללהבות שבחלק הראשון!

בזווית מיוחדת, המאפשרת לראות את שני הגלילים יחד נוכל לראות בבת אחת את שלושת הצנחנים הבוכים מול שלוש האמהות בתהלכות ההשמדה. אולי הם בניהן? כל הדמויות, המרימות את הדגלים ומתרוממות, מקבילות להפליא ללוחמים הקדושים של גטו וורשה בגליל הראשון.

הנס של היום הוא ההמשך והתוצאה של קידוש השם. כך מתפתחת לנגד עינינו כל ההסטוריה של עם ישראל: מן העקדה ועד לבית המקדש, מן השואה עד לכותל המערבי, מן האסון הגדול כל כך שאין בו אפילו מקום לדמעות, עד לשמחת החזרה, שביטוייה הטבעי ביותר הוא הבכי. הגאולה בוקעת מתהום הגלות; המשיח נולד בעצם יום תשעה באב.

מהתחלת היצירה כיוונו אותנו הקווים האלכסוניים קדימה, למעלה, ויצרו מתח של ציפיה ההולך וגובר, עד שקשה לשאתו במערבולת הדגלים והאיברים שבתמונה האחרונה. ולבסוף, הנה הקו הישר, קו הדגלים המשחרר מהמתח והמסכם את העלילה. לקראת החיילים בא דוד המלך המנגן, המשוור של ספר תהילים, שניחם את העם וחיזק את רוחו בכל התקופות. כאן נפגשים המלאכים עם החיילים, העבר נפגש עם ההווה. למטה אבני הכותל הן הבסיס המוצק, שממנו יוצאת כל התרוממות הרוח. אבנים אלה לא נפלו, הן חיכו אלפיים שנה לשובם של הבנים מהגלות. והבנים חוזרים - הפצוע, החלוק, החייל, התוקע בשופר, ומעל לכולם הדמות הענקית, דמות הנביא והקשת בענן - סמל להבטחה, שהמבול לא יהיה עוד עלי אדמות. נגד הצורך עומדת ההבטחה, עומדת הנבואה. עוד עם ישראל חי. (ברטי אקרס, קיבוץ יבנה)

* לפיד חרותנו

אנחנו עם, אשר האנדרטות שהקים לא היו אף פעם אנדרטות נצחון. על האנדרטות שלנו חקוקים שמות הנופלים. אצל עמים אחרים תמצאו שערי ניצחון, ואילו סמלי הגבורה שלנו הם דווקא מצדה, תל-חי גיטו ורשה - מקומות שהם אומנם הפסדנו בקרב, אבל ניצחנו במלחמת קיומו של העם. שרשרת היסטורית רצופה של עמידה יהודית נמשכת מנאומו של אלעזר בן יאיר במצדה, דרך פסוקו האחרון של טרומפלדור ועד פקודת היום האחרונה של מרדכי אנילביץ. כשם שעמדו לוחמי מצדה כאחרונים על החומה, כך עמדו מורדי הגטאות על חומותיו ההרוסות של העם היהודי באירופה.

חמש שנים מפרידות בין שנת 1943 לשנת 1948 בין מרד הגטאות לקרבות השחרור בארץ-ישראל. חמש שנים בחיי עם עתיק, אשר עמד בכל המסות והמוראים ולא נכנע. חמש שנים בלבד מפרידות בין הנורא מכל שידע עמנו לבין הנפלא בנצחונות.

לפיד חרותנו הנישא בידנו היום, הוצת מן האש אשר שרפה את הגולה, מעיי המפולת של ורשה היהודית. אנו שואבים את כוחנו מכל דורות ישראל וגם מן המרד הבודד והנואש ההוא. אנו יורשים את ההיסטוריה שלנו, את כולה: את החרפה ואת התהילה והגאווה. אנחנו בני דור אשר בחייו חברו יחדיו השיר על העם היהודי שנהרג ומגילת העצמאות המבשרת את תחייתו.

("דדו" מאת חנוך ברטוב (30שנה למרד גיטו ורשה, 25שנים למדינת ישראל) בקיבוץ לוחמי הגיטאות.

מנורת החסרונות

מעשה באחד שהלך מאביו והיה במדינות אחרות ימים רבים, אצל אחרים, ולזמן בא לאביו והתפאר עצמו, שלמד שם אומנות גדול, לעשות מנורה התלויה, שקורין "הענגלייכטר". וציווה להתאסף כל בעלי אומנויות הזה, לראות גדולות הבן, מה שפעל בכל הימים האלו שהיה ביד אחרים.

והבן הוציא מנורה אחת שעשה, והיתה מגונה מאד בעיני כולם. ואביו הלך אצלם וביקש מאיתם שיגלו לו את האמת, והוכרחו להודיע לו האמת, שהיא מגונה מאוד. והבן התפאר, הלא ראיתם חכמת אומנותי, והודיע לו אביו שלא נראה יפה בעיני כולם. השיב לו הבן: אדרכא, בזה

הראיתי גדולתי, כי הראיתי לכולם חסרונם. כי בזאת המנורה נמצאים החסרונות של כל אחד מבעלי-האומנות הנמצאים כאן. הלא תראה שאצל זה מגונה חתיכה זו, אבל חתיכה אחרת יפה אצלו מאוד. ואצל אחר להיפך, אדרבא, זאת החתיכה, שהיא מגונה אצל חברו, היא יפה בעיניו. רק זאת החתיכה מגונה. וכך אצל כולם: מה שרע בעיני זה, הוא יפה בעיני חברו, וכן להיפך. ועשיתי מנורה זאת מחסרונות לבדם, להראות לכולם, שאין להם שלימות, ויש לכל אחד חסרון; כי מה שיפה בעיניו, הוא חסרון בעיני חברו; אבל באמת אני יכול לעשות כתיקוני. אם היו יודעים כל החסרונות והנמנעים של הדבר, היו יודעים מהות הדבר, אף שלא ראו אותו מעולם. (רבי נחמן מברסלב. סיפורי מעשיות)

בה' באייר תש"ח (15 במאי 1948) הוחזרה המנורה הכבושה משער טיטוס אל מדינת ישראל העצמאית. לפני 1878 שנים (70 לספירה, כיבוש ירושלים, 1948, הכרזת עצמאות ישראל) נחקקו המנורה וכלי המקדש מירושלים בשער הניצחון של הכובש הרומי כשהם נישאים על כתפי הלוחמים השבויים. "כרעה נפלה יהודה, נפלה לא תוסיף קום".

טיטוס היה בטוח, כי כיבה את המנורה לנצח, ולקח עימה את אלוהי ישראל בשבי לנצח, ויותר לא תאיר המנורה את ליבות ישראל. בטוח היה, כי במו ידיו כיבה את שבעת נרותיה ועימה את החלום והתקווה לחזור למולדתם ולירושלים.

טיטוס הרשע הוציא רק את שלד המנורה. את המאור שבה לקח עוד קודם לכן מנהיג האומה השדודה, גיבור ללא חרב וחנית, רבי יוחנן בן זכאי שמו, אשר הדליק את שבעת נרותיה בליבות בני עמו שהובלו בשבי להאיר להם את מחשכי הגולה, להעבירם תמיד על פני תהומותיה, להיות להם אש תמיד, ותקווה בגלות. כאשר קמו התנועה הציונית ותנועת העבודה, זכינו לגאול את המנורה משביה ולהאיר את אורותיה במעשינו הבונים בעטרת שלום וברכה. היא הועלתה בכבוד לירושלים הפדויה עם שחרורה ואחזותה והייתה לסמל, סמל ישראל.

המנורה במדינת ישראל

הטקס הראשון של הדלקת המשואות על הר הרצל התקיים ביום העצמאות השלישי בשנת 1951. יו"ר הכנסת, י. שפרינצק, הדליק את המשואה הראשונה, ובאותו רגע הועלתה גם מנורה ענקית, סמל המדינה, על הר הצופים, (שהיה אז מנותק מירושלים העברית) משלחת רצים קראה את "איגרת העצמאות" לפני יושב-ראש הכנסת. והוא נשא דברים על המשמעות הסמלית של המשואות. ואז הודלקו אלפי משואות בכל הארץ, מדן ועד אילת. תזמורת ניגנה את "בשוב ה' את שיבת ציון"; נקרא השיר "שהחיינו" מאת ש. שלום, והטקס הסתיים בשירת ההמנון הלאומי, "התקווה", ובתהלוכת לפידים ארוכה של גדנ"עים לירושלים.

ביבליוגרפיה

אופנהימר, ב. חזונות זכריה; ירושלים. (תשכ"ב)

אביגד, נ. העיר העליונה של ירושלים, ירושלים (1980)

אילן, צ. מקומן וצורתן של מנורות שבעת הקנים בבתי הכנסת הקדומים. מחקרי-חג, (אדר תש"ן). ע' 157-63

אילן, צ. בתי כנסת קדומים בארץ-ישראל, תל-אביב: (תשנ"א)

בן-אורי מ. בית מקרא, נ"ה. ע' 487 - 482 (תשל"ג)

בן-יוסף, ס. ישראל ומנורת הקסמים. טבע וארץ, ל"א, ע' 9 (27-32 ע' 35-32)

בן-נון, י. יום ייסוד היכל ה'. מגדים, י"ב. (תשנ"א) ע' 97-49

בראנד, י. המנורה כסמל המדינה. "הארץ", 17.6.1955

ברג, ד. המנורה

כסמל משיחי בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית. דברי הקונגרס התשיעי

למדעי-היהדות, (תשמ"ו) חטיבה ב', כרך א'. ע' 60-61

ברג, ד. שולחן לחם-הפנים וחזית בית-המקדש על מטבעות מלחמת בר-כוכבא.

קדמוניות, (תשמ"ז) 25-22

גורן, א., אילון, א. התמר - עץ החיים. (דרך-ארץ, 323-322 במחנה, הון, ש. (תשנ"ו).

מלכים וחרסים. תל-אביב: י. גולן.

הראובני, א. ה. מנורת המקדש דמויית צמח. בתוך: ילקוט חנוכה.

הראובני, נ. (1957) בסוד אילן ושיח. דרורה הראובני. ע' 83-93

הראובני, נ. טבע ונוף במורשת ישראל. נאות קדומים: (1980)

הרן, מ. מנורה. אנציקלופדיה מקראית, ה'. ע' 17-22

הרן, מ. סילוק ארון הברית. ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, כ"ה, ד' (תשכ"א).

ע' 211-223

הרן, מ. המערך הפולחני הפנימי ומשמעותו הסמלית. ספר היובל ל. קויפמן. תשכ"א ע' כ'-מ"ב.
 ויינפלד, מ. שבת ומקדש המלכת ה'.
 זוסמן, ו. מנורה של חוליות על גבי נרות-חרס. קדמוניות. (תש"ס) 52-51 ע'. 121-119
 חכלילי, ר., מרחב, ר. מנורת הפולחן בימי בית ראשון ובית שני.
 ארץ ישראל, י"ח. (תשמ"ה) ע'. 268-256
 ידן, א'. באמצע התמוז. תל-אביב, (1990)
 לוי, י. גורלם של כלי הקודש אחר חורבן בית שני,
 בתוך: עולמות נפגשים, ירושלים: (תשכ"ט)
 לוינסקי, י. ט. היאך נקבע מקום בית-המקדש. ידע-עם, י"ג, (תשכ"ח) 34-33, ע'. 40-24
 מישורי, א. מנורה וענפי זית: קורות עיצובו של סמל המדינה. קתדרה (תשמ"ח), 46, ע' 188-169
 נגב, א. הכרונולוגיה של המנורה בעלת שבעת הקנים.
 ארץ-ישראל, (תשכ"ז) ח'. ע'. 210-193
 נוי, ד. עץ-החיים בישראל ובעמים. עיונים, ד'. (1972) ע'. 162-142
 סולה, מ. ז. המועדים והמקרא. ירושלים (1985)
 פטריך, י. מבנה בית המקדש השני -
 הצעת שחזור חדשה. קדמוניות, 82-81 ע' 39-32
 פיש, ה. א. שירת מקרא, עדות ופואטיקה. רמת-גן (תשנ"ג) אוניברסיטת בר-אילן.
 פרסטר, ג. תיאור מנורת המקדש בקשת טיטוס ומשמעותו. דברי הקונגרס
 העולמי השמיני למדעי היהדות, חטיבה ד'. (תשמ"ב)
 צורף, א. מנורת ישראל. ירושלים: (תשמ"ח) צור אות
 קריספיל, נ. ילקוט הצמחים, ירושלים, (1985) כנה.
 רחמני, ל. י. תיאור המנורה על גבי גלוסקמות. קדמוניות. (תש"ס) 52-51 ע'. 117-114
 רצהבי, י. המנורה על פי סעדיה גאון. עתמול, 126. (תשנ"ו)
 רפל, י. דגל כחול לבן. בתוך: חקק, ב. זילברמן, י. סמלי מדינת ישראל. ירושלים (תשמ"ז),
 משרד החינוך והתרבות. ע'. 43-40
 שטראוס, ה. גורלה וצורתה של מנורת החשמונאים.
 ארץ ישראל, ו'. (תשכ"א) ע'. 129-123
 שלום, ג. פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה. ירושלים, מוסד ביאליק.
 שנקר, נ. סולם יעקב. דימוי, (תשנ"ז) 14 ע'. 35-32

Bloch, p. Seven Branched Candelbra in Christian Churches.
 Journal of Jewish Art, (1974) 1. p 44-48.

Fabridge, M. H. Studies in Biblical and Semitic Symbolism.
 New-York (1970) Ktav.

Kuhnel, B. Jewish Symbols of the Temple and the Tabernacle and
 Christian Symbolism of the Holy Sepulchre and the Heavenly
 Tabernacle. Jewish Art, 12-13. (1987) p. 147-168

Eder, A. The Star of David. Jerusalem. (1987) R. Mass.
 Hachlili, R

Ancient Jewish Art and Archaeology in the Land of Israel
 Leiden. (1988) E. J. Brill

Handelman, d., Handelman-Shamgar, L. Shaping Time: The choice
 of the National Emblem of Israel, in: Culture Through Time.
 Stanford University Press. (1990) p. 193-317.

Schnitzler, O. The Particularity of the Number Seven and the Origin of the
 'Seven Days' Week, p. 73-80
 Sperber, D. The History of the Menora.

א. הסמל ומשמעותו
הסמל הוא אמצעי ביטוי מוחשי למושג מופשט או ורעיון מורכב של החברה האנושית, לשם קירובם לתפישת האדם, וכחשלמה לדרכי ההבעה של הלשון.
לשון הדיבור והכתב מבקשת לבטא באמצעות מלים את מושגי המציאות, תפיסתה וההתייחסות אליה. הלשון מהווה מכנה משותף מוסכם לתיאור עצמים ותופעות במציאות ולדרכי הפעילות האנושית בתוכה, וכן להבעת מושגים מופשטים, רגשות והתייחסות לעולם.
כאשר יד הלשון קצרה מלהביע רעיון או רגש, היא נעזרת בדימוי, במליצה ובדרכי השאלה שונות, כדי לקרב לשומע רעיון או הרגשה באמצעות תמונה מוחשית, למשל "נשבר לביי", שמשמעותה: אני מצטער צער עמוק. מבחינה זו, הסמל המילולי הוא ביטוי מושאל, המייצג מצב מסוים, רעיון, הוראה, ערך ואמונה, רגש וחוויה. לצידו של הסמל המילולי מצויים גם אמצעים מוחשיים, שתפקידם לייצג רעיונות ורגשות.
ההבעה הסמלית מבטאת מכנה משותף מלכד של אנשים רבים ושונים ביחסם ובהזדהותם לנושא הנדון. המעשה או החפץ הגשמי מפגינים ללא מלים את עמדתם ואת הזדהותם. באמצעות סמל מוסכם הם מבטאים במשותף את עמדתם ואת רגשותיהם.
אפשר לומר, כי לשון הסמלים היא צורך חיוני לקיום כל חברה אנושית. לשון זו היא כעין בנין-על על לשון הדיבור השגורה, ובמעמדים מסוימים היא משמשת תחליף בר-תוקף לביטוי במלים. ככל שהערך הוא בעל משמעות רחבה ועמוקה יותר לחברה או ללאום, כך גובר הצורך בהבעה סמלית של היסוד הרעיוני והחוויתי המשותף.
סמלי התרבות מתגבשים ומעוצבים בתהליך ממושך של ניסוי ובחירה. בשלבים מסוימים נקבעים סמלים המייצגים מאורע מקומי או תופעה חולפת.
נסיון החיים וחושי היצירה האינטואיטיביים של הציבור מעצבים את הבכירה ואת הבחירה של הסמלים השורשיים, המביעים את המיוחד והמשותף לכלל הציבור, ודוחים סמלים חולפים, שאינם מדברים ללב רבים.
ב. סמלי העמים בתרבויות הקדומות
בתרבויות הקדומות נוצרו והתגבשו סמלי התרבות הלאומית על מצע תנאי הארץ, המשטר החברתי והפולחן הדתי.
מצרים, ארץ היאור, יצרה דמויות אלים וסמלים הכרוכים בשפע הברכה של גאות הנילוס. עוף הבז, הטס בשמיים, בא לסמל את מלכותו של אל השמש. המצרים סגדו לאלים, שהיו בעיניהם סמלים של מקורות החיים. הפנתיאון המצרי כלל חיות, עופות ורמשים, שייצגו את עולמם בהווה ואת תקוותיהם לעתיד. נסיונו של המלך אחנאטון (המאה 14- לפנה"ס) לבטל מערכת אלים-סמלים אלה ולהציב במקומה אל עליון אחד, את אתון אל השמש, היה אפיזודה חולפת בתרבות מצרים.
בבל, ארץ הנהר, סגדה לשני אלים ראשיים, שסימלו את מקורות החיים, על פי תפיסתם: מרדוך, אל השמש, המקרין את כוח החיים מהשמיים אל האדמה; ואשתר (עשתורת) אלת הפרי, היופי והאהבה, המניעה את תהליכי הפיריון באדמה, בצומח ובחי. הסמלים הנפוצים בתרבות זו הם ביטוי מייצג לשני מקורות חיים אלה המשלימים האחד את משנהו.
יוון, ארץ המפרצים והאיים, פיתחה מערכת אלים רחבה, המייצגת את גילויי החיים הרב גוניים של הארץ ברוכת השמש, המים והים. בתקופה הקדומה קבע לעצמו כל ישוב את אלוהיו וסמליו. בפתח מקדש העיר הבעירו אש-תמיד-כאש-קודש, המייצגת את חייהם המתמידים והנמשכים של מייסדי העיר וגיבוריה. לימים העמידו מעל לאלים ולסמלים המקומיים את אלי האולימפוס, המייצגים את כוחות הטבע וגילוייהם. מערכת היררכית זו לא ביטלה את קיומם של אלי המקום וסמליו. כוחות הטבע, על החילופים והשינויים שלהם, היו מקור השראה ליצירת הפולחן, המיתוס, אמנות הפיסול, התיאטרון והציור.
פיניקיה, ארץ הארזים והים, "רוכלת העמים", ספגה לתוכה את יצירות עמי התרבות הגדולים שבסביבה, ויצרה תרבות ממוזגת, שהתמצתה בשלושה אלים עליונים: אל - אבי האלים ומנהיגם. בעל - אל החיים והפרי, ומסייעת לו עשתורת. מות - אל המוות והשואל, הלוחם בבעל, אל הגשם ופירות האדמה. המוות מוצג בדמות אל ראשי, על סמליו ופולחניו.
מערכות האלים והסמלים של התרבויות שמנינו מייצגות את תפיסת העולם, ששררו בשחר ימיה של האנושות במרחב המזרח הקרוב ואיי יוון. המכנה המשותף לתפיסת עולם זו וביטוייה הוא קבלת

תופעות החיים, כוחותיהם וגילוייהם כנתון קיים במערכות מחזוריות קבועות. התפיסה של העולם והחי מבקשת לקדש את העצמים ואת הכוחות של הטבע הנגלה בדמויות האלים וסמליהם, ולפיכך אתה מוצא בפנתאונים של תרבויות אלו סמלים המייצגים את השמש והירח, הים והיאור, הרעם והברק, מחזור הצמחיה והקמילה (תמוז, דיוניסוס), החיים והמוות (בעל, מות). הסגידה והפולחן לכוחות אלה ולסמליהם נטעו בלב מעריציהם אימה וכניעה בפני הכוחות הנצחיים, המניעים את גלגלי מחזוריות תופעות הטבע, והביאו לקבלת עול שלטון האל ועושי דברו על האדמה, המלכים והשליטים, שנחשבו לנציגי האלים.

"בחינות רבות לאין ספור למשמעותם של סמלים. הסמל, זה טבעו, שהוא מביע בעולם של אפשרויות הבעות רבות את מה שהוא נטול הבעה. סמלים הם גם בעלי תפקידים בתחום החברה האנושית. אף אפשר לומר, שאחד התפקידים המרכזיים של סמלים דתיים הוא לפעול על קרקע שמרנית של מסורת. עושר המשמעות המוקרן מהם? מעניק למסורת, הנוטה בנקל לשקוע לתוך קיפאון, חיות המתחדשת והולכת, עד אשר הסמלים גוועים או משתנים" (גרשם שלום).

ג. סמלי עם ישראל

עם ישראל תואר על ידי בלעם בן בעור, "עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב" (במדבר כ"ג, י'). העם חי בין עמי האזור ובמגע מתמיד עימם בימי שלום ומלחמה, וכן בקשרי כלכלה ותרבות. על פי התיאור במקרא, עם ישראל הציג מראשית הופעתו על במת ההיסטוריה תפיסת עולם חדשה והשקפה נועזת על יעוד האדם בעולם: העולם, על שלל תופעותיו, תואר כמעשה בריאה של אל אחד וכמכלול המכוון אל הטוב ואל המושלם. האדם בבריאה זו נועד לסייע לבורא לקדם את העולם ליעדו כשותף במעשה בראשית: "ויניחהו בגן-עדן לעבדה ולשמרה" (בראשית ב', ט"ו).

בתפיסה זו מוצג העולם כמציאות דינאמית, הנעוצה בראשיתה במעשה הבריאה שעמד בסימן "כי טוב", והמכוונת לקראת השלמותה ושכלולה בעתיד, במעשי בני האדם לדורותיהם.

סיפור תולדות האדם בדורות הראשונים רצוף תיאורי כשלונותיו במילוי יעודו בעולם: "ותמלא הארץ חמס" (בראשית ו', י"א). גם הניסיון להשמיד את דור המבול ולהקים אנושות חדשה מצאצאי נח, "איש צדיק תמים היה בדורותיו" (שם, ט') לא גרם לתיקון המעוות.

עשרה דורות אחרי נח באה הקריאה לאברהם: "לך לך מארצך... אל הארץ אשר אראך" (בראשית י"ב, א'). כמענה ללקח של כשלון הדורות הראשונים. אין לתקן עולם בהשמדת האנושות החוטאת, ואין לסמוך על איש צדיק אחד שיביא גאולה לכולם בצדיקותו כשהיא לעצמה. יש לטעת בתוך מציאות משפחת האדם את הרצון לקבל עליה לקיים ובתוכה חיים מושלמים יותר, כמופת חי לאפשרות תיקון האדם ותיקון העולם וכדרך לרבים: "ונברכו בך כל משפחות האדמה" (שם, ג'). משפחת אברהם נבחרה לשמש יסוד להגשמת מטרה זו בדרך ארוכה של התנסות עצמית, עד להזדהות מלאה עם היעוד. מעמדי הברית בין אברהם לאל מייצגים הזדהות זו, תוך הדגשת הנכונות לשאת בעול הכבד של דרך היעוד, המתמשכת על פני דורות רבים.

שיעבוד מצרים, יציאת מצרים ודרך הנסיונות הארוכה במדבר ומעמד הר סיני - הן התחנות הראשונות של עם ישראל כעם יעוד, במטרה לקיים את ברית-האבות בלב תרבויות העולם. במעמד הר סיני נקבעה דרך עם ישראל לדורות כעם הברית, המבטא באורחות חייו, בחוקתו ובמוסרו כדגם מופת לכלל האנושות. היענות העם במעמד זה "נעשה ונשמע" מציינת את ראשית תולדותיו כעם נושא יעוד. מעצם טיבו אין יעוד זה יכול להתגשם אלא בדרך ארוכה של השפעה מקרינה ומאצילה של תורה ואורחות חיים במשך דורות רבים. לא תיתכן כאן קפיצת דרך. מי שקיבל על עצמו ללכת בדרך זו חייב לסגל נשימה ארוכה.

שלושה סמלים התגבשו בתולדות ישראל כביטוי מוחשי ליעוד הנכסף: לוחות הברית, המנורה והשופר. כל אחד מהם מייצג צד מסוים של יעוד ברית סיני:

לוחות הברית מסמלים את העיקרים של חברת אדם מושלמת, המעוגנים ביסודות הבריאה. המנורה מסמלת את היענות האדם לקיים עיקרים אלו, כאש תמיד לא תכבה.

השופר מכריז ומודיע על אמונה באפשרות קיום העיקרים הללו כדרך לכלל האנושות באחרית הימים. סמלי תרבויות הקדם, בביטויים הדתי והחזותי, מייצגים את הכוחות הנצחיים של העולם במחזוריותו הקבועה. סמלי ישראל מייצגים את האמונה באפשרות תיקונו של העולם, בהשתתפות פעילה של האדם כשותף במעשה בראשית.

סמלי ישראל מסמלים את האמונה כי יחודו של האדם, כיצור חי בעולם, ניכר בחתירתו המתמדת לחיים שמעבר למציאות אשר בה מתרקמים חייו. הדחף הפנימי הזה מדרך אותו לא להסתפק בקיים, אלא ליצור מתוכו מציאות אחרת, טובה והולמת יותר את צרכיו ואת שאיפותיו. התבונה האנושית אינה מסתפקת בנתונים הסטאטיים והחלקיים שהאדם שרוי בהם, והיא שואפת לעצב מהם תנאים משופרים יותר לחייו ומרחב יצירה לדמיונו. לתכלית זו שואפת פעילותו האישית והתרבותית.

כל בעלי החיים בעולם כפופים לחוקיות הקיימת במסגרת ובתנאים שבהם מתנהלים חייהם: צורכי הקיום, הזמן והמקום. האדם, לעומתם, שואף לחרוג מהם במחשבתו, בסקרנותו ובפעילותו היוצרת. במערכות הקיום נכללים צרכים ומאווים שמעבר לקיום החומרי. הדאגה והאחריות לזולת, לחברה, לאומה ולתרבותה - הם צורך קיום ראשוני כקיום הגוף. מושג הזמן חורג מתחום ההווה החולף ומתפשט על מעשים ומאורעות שאירעו בעבר, ועל מעשים וחלומות שאולי יתקיימו בעתיד. תנאי החיים והמציאות החומרית משמשים בידי האדם כחומר גלם ליצירת תנאים חדשים ומציאות אחרת. התבונה האנושית אינה מסתפקת בנתונים החלקיים שהחושים מספקים, והיא חותרת לתפיסת זיקות והקשרים בין התופעות.

מבחינה זו, סמלי ישראל מבטאים את הרעיון של תורת ישראל, המצביע על דרך לעילוי האדם ולביטוי יחודו בעולם.

במרכז ספרנו יעמוד סמל המנורה ומשמעותיותו.

הסנה כסמל

"וירא מלאך ה' אליו בלבת אש מתוך הסנה. וירא והנה הסנה בוער באש והסנה איננו אוכל" (שמות ג', ב').

הסנה מסמל את נצחיות ישראל. ולמה הראה לו הקב"ה למשה בעניין הזה? לפי שהיה משה מחשב בלבו ואומר: "שמא יהיו המצרים מכלין את ישראל?" לפיכך הראהו הקב"ה אש בוערת ואינה אוכלת. אמר לו: "כשם שהסנה בוער באש ואיננו אוכל, כך מצרים אין יכולים לכלות את ישראל" (שמות רבה ב', י').

הסנה מסמל את שיעבוד מצרים. ר' שמעון בן יוחאי אומר: מפני מה נגלה הקב"ה משמי מרום והיה מדבר עם משה מתוך הסנה? אלא מה הסנה קשה מכל אילנות שבעולם וכל ציפור שנכנסת לתוכו אינה יוצאת מתוכו בשלום, עד שמתחתכת איברים איברים, כן היה שיעבודם של ישראל במצרים קשה מכל שיעבוד בעולם (מכילתא דרשב"י, ראשית ספר שמות).

הסנה כסמל הענווה. ר' אלעזר בן ערך אומר: מפני מה נגלה הקב"ה משמי מרום והיה מדבר עם משה מתוך הסנה, והלא היה לו לדבר מראש הרים, מגבהי עולם ומארזי הלבנון? אלא השפיע על עצמו ודיבר מתוך הסנה ועליו אמר שלמה "ושפל רוח יתמוך כבוד" (משלי כ"ט, כ"ג). אי אתה מוצא מן האילנות שפל מן סנה, וכן הוא אומר: "כי רם ה' ושפל יראה" (תהילים קל"ח, ו') (מכילתא דרשב"י, ב').

הסנה מסמל את שותפותו של האל בצערם של ישראל

"פתחי לי אחותי רעיתי יונתי תמתי" (שיר השירים ה', ב') - מה התאומים הללו אם חשש אחד בראשו, חברו מרגיש, כן אמר הקב"ה "עמו אנכי בצרה" (תהלים צ"א, ט"ו). אמר לו הקב"ה למשה: אי אתה מרגיש שאני שרוי בצער כשם שישראל שרוין בצער? הווי ידוע, ממקום שאני מדבר עמך - מתוך הקוצים - כביכול, אני שותף בצערם (שמות רבה, ב', ז').

הסנה מסמל את השכינה

שאל גוי אחד את ר' שמעון בן קרחה: מה ראה הקב"ה לדבר עם משה מתוך הסנה? אמר לו: אילו מתוך חרוב או מתוך שקמה - כן היית שואלני! אלא להוציאך חלק אי אפשר - למה מתוך הסנה? ללמדך שאין מקום פנוי בלא שכינה, אפילו סנה (שמות רבה, ב', ט').

הסנה מסמל את המצרים

מה דרכו של סנה, אדם מכניס ידו לתוכו, אינו ניזוק, לפי שקוציו כפופין למטה, ואם ביקש להוציא את ידו, הקוצים תפוסים בה ואין יכול להוציאה. כך המצרים: בתחילה קיבלו את ישראל בסבר פנים יפות, שנאמר: "ארץ מצרים לפניך היא" (בראשית מ"ז, ו'), וכשביקשו לצאת - לא הניחום. שנאמר: "וגם את ישראל לא אשלח" (שמות, ה' ב') (ילקוט שמעוני קס"ט).

מגן-דוד, תולדותיו של סמל

כיצד נולד דגלנו הלאומי?

"בפקודת מנהיגו הרצל באתי לבאזל, כדי לעשות את כל ההכנות לקונגרס הראשון (1897). השאלות הרבות שהעסיקוני אז היתה אחת, לא גדולה אך גם לא קלה - היה בה משהו מן הפרובלימה העברית הגדולה. באיזה דגל נקשט את אולם הקונגרס? מה הם צבעיו? הן דגל אין לנו. הרעיון הזה הכאיבני מאוד. צריך ליצור את הדגל. ואולם באיזה צבעים נבחר?

"והנה הבהיר, רעיון במוחי. הרי יש לנו דגל, לבן כחול. הטלית אשר בה נתעטף בתפילתנו - טלית זו היא סמלנו, נוציא-נא את הטלית מנרתיקה ונגולל אותה לעיני ישראל ולעיני כל העמים. הזמנתי אז דגל כחול-לבן ומגן-דוד מצויר עליו. וכך בא לעולם דגלנו הלאומי" דוד וולפסון (מתוך זכרונותיו של הקונגרס הציוני הראשון).

שורשיו של סמל המגן דוד נטועים עמוק בתולדותיו של העם היהודי.

הביטוי "מגן דוד" מופיע לראשונה בתלמוד (בבלי פסחים, קי"ז ע"ב), והוא שובץ בברכות הנאמרות בשחרית של שבת לאחר ההפטרה: "שמחנו ה' אלוהינו באלהינו הנביא עבדך, ובמלכות בית דוד משיחך

במהרה יבא ויגל ליבנו, על כסאו לא ישב זר, ולא ינחלו עוד אחרים את כבודו, כי בשם קדשך נשבעת לו, שלא יכבה נרו לעולם, ברוך אתה ה' מגן דוד".

השרטוט הגרפי של "מגן דוד" הוא חלק ממרכיבי הקישוט והעיטור של עמים רבים, אך ללא משמעות דתית או לאומית. ייתכן שהיתה לו משמעות מאגית כלשהי.

בתולדות עם ישראל מופיע הסמל הזה מן העת העתיקה ביותר. בממצאים ארכיאולוגיים מתקופת ממלכת ישראל הוא נמצא על קיר של חדר מתקופת אחאב (המאה השמינית לפנה"ס לערך) ועל חותם צידוני של יהושע בן עשיהו (המאה השביעית לפנה"ס). כן הוא נמצא בירושלים, בעיטור מהמאה הראשונה לספירה, ובבית הכנסת בכפר נחום מהמאה השנייה או השלישית לספירה.

בכל הממצאים הללו אין הוא בעל משמעות סימבולית כלשהי לעם היהודי, אלא חלק מעיטור גרפי בלבד.

לאחר החורבן, במאות הראשונות לספירה, מופיע "מגן דוד" בממצאים יהודיים שונים, ובמיוחד על קמיעות. בתקופת הגאונים התפתח בספרות המיסטית הקשר בין צורתו הגיאומטרית לבין כתיבת שם ה' כשם בן 72 אותיות. באותה תקופה הוא מופיע גם אצל המוסלמים והנוצרים כחלק מהמוטיבים האמנותיים שבהם השתמשו.

החיבור בין הביטוי "מגן דוד" לבין העיטור הגרפי שלו נמצא, כנראה, לראשונה בספר "אשכול הכופר" מאת הקראי יהודה הדסי. כן הוא מופיע על מצבות יהודיות מהמאות הראשונות כצירוף לשם "דוד". ייתכן שהסמל קיבל משמעות יהודית בתקופת התנועה המשיחית של דוד אלרואי מכורדיסטאן במאה ה-12, שהשתמש בו כסמל מאגי המבשר את הגאולה. מהמאה ה-12 הוא מופיע גם בעיטורים קבליים שונים. הוא התקבל כסמל של הקהילה היהודית בפראג במאה ה-14, והיה גם סמלן של קהילות יהודיות אחרות באירופה.

עם המצאת הדפוס במאה ה-15 הוא החל להופיע בדגלי מדפיסים עבריים, ובמאה ה-17 היה לסמל על אבן הגבול בין קהילת וינה היהודית לבין הקהילה הנוצרית. לאחר גירוש יהודי וינה ב-1700 נפוץ הסמל בכל רחבי אירופה.

"מגן דוד הפך לסמל המובהק ביותר של היהדות רק במאה ה-19 בתקופת האמנציפציה, כאשר היהדות החלה לבקש לעצמה סמלים חדשים שיבטאו את הווייתם. הוא אומץ על ידי התנועה הציונית כסמל הלאומי המתנוסס על דגלה, ומאז נפוץ כסמל העיקרי של הציונות ושל היהדות בכלל. סמל ה"מגן דוד"

סמל המביע את רחשי לבו של הציבור הריהו מקפל בתוכו את העולם המיוחד של ציבור זה. כל חפץ שבעולם זה יוכל לשמש כסמל - ובלבד שיהא בו מן ה"מטען" הנפשי, מן הכוח האינטואיטיבי הממלא את העולם משמעות, מקנה לו פנים וחושף את סודו.

ככל שפרט זה יקפל בתוכו יותר ויותר מן המיוחד לעולמו של ציבור זה, הריהו נוח יותר ליהפך לסמל בעיניו.

ומכאן מסקנה חשובה בתורת הסמלים: סמל מן ההכרח שיהא מובן מניה וביה, ואין כל צורך בחקירה ודרישה כדי לעמוד על משמעותו. עובדה זו, שהסמל מביע, כאילו מתוך קיצור נמרץ ובכל זאת בשלימות, את המשמעות המבוקשת - היא היא המכשירה אותו להיות סמל. סמלים, עם כל העומק שבהם, אינם חידות. סמל שאדם, ואף אדם העומד מבפנים ומשתתף ברגשי הציבור, יראה אותו כעין חידה הטעונה פיענוח ופירוש ופירוש-לפירוש - איננו סמל הראוי לשמו, ואיננו ממלא שליחותו, להעביר לרואה את תוכנו המיוחד של עולם מסוים, או של מסורת מסוימת, בלשון האינטואיציה ובקווים ציוריים גם יחד. סמל שהוא בחינת כתב-סתרים שאינו מובן אלא למעמיקים חקר ולדורשי רשומות, אפשר שהוא עניין גדול לחובבי עתיקות או לחובבי אליגוריות מסובכות, אבל ספק הוא אם יש בו כדי לדבר אל הציבור החי ולעורר בו אותה התעוררות שאינה באה בדרך הסברה הגיונית והתבוננות מתמדת אלא בדרך ההברקה וההארה.

המגן-דוד איננו סמל יהודי, ומכל שכן שאיננו "סמל היהדות".

אין בו כל אותם סימני היכר מובהקים של הסמל האמיתי והתהוותו. הוא איננו מביע "רעיון", איננו מעורר אסוציאציות קדומות המושרשות בחוויותינו ואינו מסכם מציאות רוחנית סיכום מובן לרואה מניה וביה. אין הוא בא להזכיר דבר, לא דברי תורה ולא דברי חכמים, לא מחשבה, לא דיבור ולא מעשה. אם היה לו קשר להרגשת היהודי החרד, הרי היה מיוסד כולו על הרגשת האימה וצורך השמירה מפניה. עד אמצע המאה התשע-עשרה לא עלה על לבו של חוקר או מקובל לדרוש ולחקור את סוד משמעותו היהודית. ואין לו זכר בספרי יראים ובכל הספרות החסידית, לא משום שכולו מובן מעצמו ואינו בגדר שאלה, אלא מפני שאיש לא חלם על משמעות כזאת.

סיכומו של דבר, דווקא בימי התפשטותו הרבה שימש מגן-דוד סמל חסר משמעות ליהדות שאף היא נטתה להיות חסרת משמעות. לא בדרשות של הדרשנים מתמלאים הסמלים חיים. הקריירה הנהדרת והריקנית של המגן-דוד במאה התשע-עשרה - מסימני הניווט היהודי יש בה.

באו הציונים וביקשו להחזיר העטרה ליושנה, או נכון יותר: לחדש פני האומה. כשהעמידו סמל

לציונות, הרי איחד המגן-דוד בקרבו שתי סגולות מצוינות שמילאו את צרכיהם של מבקשי הסמל: מצד אחד ידוע היה לכל, מפאת התפשטותו במאה הקודמת, ומצד שני לא היה קשור באסוציאציה דתית ברורה בהכרת בני הדור. והנה: חסרוננו נעשה מעלתו! הוא אינו בא להביע זכר העבר אלא את תקוות העתיד.

אך נראה לי שיותר משעשתה הציונות להקנות קדושה של סמל אמיתי למגן-דוד, עשה אותו רשע שקבעו לאות קלון למיליוני בני עמנו. בסימן זה עברו את דרך היסורים, דרך ההשפלה, הנפתולים והגבורה. בסימן זה נהרגו ובסימן זה עלו. ואם אמנם כן יש קרקע המצמיח משמעות לסמלים, הריהו כאן. אפשר לטעון: הסימן בו הלכו אל הכליה ואל חדרי הגאזים, ראוי להחליפו בסימן של חיים. ואפשר לטעון להיפך: הסימן שנתקדש בימינו ביסורים ועינויים, ראוי הוא שיאיר את דרך החיים והבנייה. ירידה צורך עלייה היא, ובמקום שפלותו שם אתה מוצא גדולתו.

גרשום שלום על-פי הארץ תשי"ט עמ' 148-163

אתן דגל לעם! דגל מהו? בדגל מוליכים את הבריות לכל מקום שרוצים, אפילו לארץ הבחירה. (לודוויג אוגוסט פרנקל)

המשורר ל.א. פרנקל היה מזכיר הקהילה היהודית בווינה. הוא ביקר בארץ ב-1856 בשליחותה של הנדבנית עליזה הרץ ממשפחת למל, כדי להקים את בית הספר המודרני הראשון בירושלים, בית-ספר למל. כבר אז תיאר את הארץ בצבעי לבן ותכלת.

צבעי ארץ יהודה

ועת רחשי רוממות לבו מלא שולי הגלימה הלבנה עוטר הוא צבעי ארצו. פסי תכלת רחבים יכתירו, עומד הוא בתפילה ועטוף הוא כמו מעילו של כהן גדול גלימה לבנה מזהירה. עטור סרטים של צבעי תכלת. צבעי הארץ האהובה הם תכלת לבן, הם גבולות יהודה. לבן הוא זיו הכהונה, וכחולים זהרי הרקיע.

במסיבה לכבוד יום הולדת המאה של משה מונטיפיורי בשנת 1884 תוארו התכלת והלבן כצבעי הלאום: "בפעם הראשונה גילינו לפני הקהל הרחב את צבעינו הלאומיים. כי רבים רבים לא ידעו כי תכלת ולבן הם צבעי עמנו" (מתוך זכרונותיו של מרדכי בן הלל הכהן, עולמי ב' עמ' 63). במכתב ששלח ב.נ. הרצל לברון הירש בשנת 1895 כתב: